

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

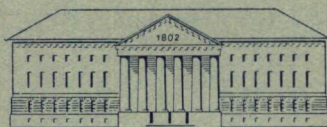
VIHK № 51

ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г.

AJALOO-KEELETEADUSKONNA TÖID

ТРУДЫ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО
ФАКУЛЬТЕТА

TARTU 1957

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
VIINIK 51 ВЫПУСК

AJALOO-KEELETEADUSKONNA TÖID
ТРУДЫ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО
ФАКУЛЬТЕТА

TARTU 1957

Redaktsioonikolleegium:

E. Laugaste (vastutav toimetaja), P. Ariste, B. Jegorov, A. Kask,
H. Moosberg, J. Silvet.

E. Uuspõld, A. Pravdin — sekretärid.

Редакционная коллегия:

Э. Лаугасте (ответственный редактор), П. Аристе, Б. Егоров,
А. Каск, Х. Мосберг, И. Сильвет.

Э. Ууспыльд, А. Правдин — секретари.

MÕNINGAID TÄIENDAVAID ANDMEID EESTI VÄLDETE KÄSITLUSE AJALOOST

Prof., filoloogiateaduste doktor A. Kask

Eesti keele kateeder

Et varasemate eesti keele grammatikate autorid ja keeleliste küsimuste käsitlejad ei olnud eestlased, siis oli neil tõsiseid raskusi eesti keele häälikute väldete olemuse määramisega. Teatavasti ei tehtud kaua aega vahet teise ja kolmanda välte vahel, samuti ei taibatud, kas selle nähtuse puhul on tegemist häälikute kvantiteediga, rõhuga või intonatsiooniga, rääkimata sellest, et oleks suudetud seda nähtust keeleajalooliselt seletada. Lähemale jõuti eesti väldete olemuse õigele mõistmisele alles siis, kui seda küsimust hakkasid käsitlema eesti päritoluga autorid möödunud sajandil.

Meie üldise arvamuse kohaselt on just *M i h k e l V e s k e* teeneks see, et ta selgitas eesti keele häälikute väldete olemuse ja nende ajaloolise kujunemise. See seisukoht on meil juurdunud juba käesoleva sajandi algusest alates¹ ja seda seisukohta on kaitsnud ka hilisemad eesti keele ajaloo käsitlejad. Nii on käesolevate ridade kirjutaja oma töös «Eesti keel ja selle arenemine» pidanud *M. Veske* peamiseks teeneks seda, «et ta eesti keele väldete küsimuse esmakordselt täies ulatuses esile tõstab, püüdes seejuures ühtlasi vastavaid nähtusi keeleajalooliselt seletada».² Samuti on prof. *P. Ariste* oma foneetilistes töodes rõhutanud *M. Veske* osa eesti keele häälikute väldete käsitlemisel.³ Oma «Eesti keele foneetikas» märgib *P. Ariste* selle kohta järgmist: «Oma töödes on *Veske* kõigepealt õige üksikasjalikult käsitlenud eesti keele kolme välde. Juba *O. W. Masing* ja *H. Rosenplänter* olid teadlikud kolme välte olemasolust, kuid nad ei osanud väldete olemust õigesti seletada. Eesti keele keerulise väldete süsteemi tõi *Veske* üksikasjali-

¹ Vrd. *H. Põld*, Eesti keele rõhu ja häälikute painumise vahekorra, Eesti Kirjandus 1911, lk. 161; *J. Jõgever*, Dr. *M. Veske* kui keeleteadlane, Eesti Kirjandus 1915, lk. 151 jm.

² *A. Kask*, Eesti keel ja selle arenemine, Tallinn 1946, lk. 71, 72.

³ Vrd. *P. Ariste*, Eesti keele hääldamine, Tartu 1939, lk. 14; Eesti foneetika, Tartu 1946, lk. 12.

kult esile ning näitas ühtlasi, kuidas see süsteem on tekkinud.»⁴ Esitatud seisukoht on muidugi üldjoontes õige ja paikapidav, kuid see nõuaks mõnel määral täpsustamist.

Käesolevas on toodud mõningaid täiendavaid andmeid selle kohta, mida oli juba enne M. Vesket tehtud vältete küsimuse selgitamiseks, nimelt selle näitamiseks, et vältete puhul on tegemist eelkõige just häälikute pikkusega, vältusega, mitte aga rõhuga, ja teiselt poolt selle kohta, mida meie keeleteadlased juba enne M. Vesket teadsid eesti vältete tekkimise keeleajaloolistest tingimustest.

Mis puutub vältete konstateerimisse eesti grammatilises kirjanduses, siis on teatavasti J. H o r n u n g esimene, kes oma grammatikas (1693) juhib tähelepanu vältelaheldusele eesti sõnade käänamisel. Nimelt märkab juba Hornung, et genitiiv ja akusatiiv (tänapäeva grammatikas partitiiv) erinevad sagedasti oma häälduselt. Nii näiteks märgib ta tüüpsõna *nael* puhul, et akusatiiv, s. o. partitiiv on sarnane genitiiviga, kuid erineb viimasest teravamalt rõhu (tono acutiori) poolest.⁵ Sama kordab ta ka tüüpsõna *sepp* puhul.⁶ Seega märkab ta vahet teise ja kolmanda välte vahel, kuid ta arvab, et erinevus ei ole häälikute vältes, kestuses, vaid rõhus. Selsamal arvamusel olid ka paljud hilisemad autorid.

XVIII sajandi välteid lähemalt ei käsitletud. A. Thor Helle oma grammatikas püüab eri lisamärkide varal vahet teha nobedamini, tasemini hääldatavate konsonantide (s. o. lühikeste konsonantide) ja teravamalt hääldatavate rõhuliste konsonantide (s. o. pikkade konsonantide) vahel, näit. sõnade *kanna* 'kana' ja *kánna*, *murre* 'mure' ja *múrre* vahel. Teise ja kolmanda välte vahet aga siin ei rõhutata.

Alles XIX sajandi esimesel poolel, kui huvi eesti keele vastu tõuseb, hakatakse lähemalt jälgima välteid. Vältete küsimust, nagu teada, kaaluvad tõsiselt oma kirjavahetuses O. W. M a s i n g ja J. H. R o s e n p l ä n t e r. Masingut võibki pidada esimeseks, kes küllalt teravalt rõhutab, et eesti vältete puhul on tegemist just häälikute kvantitatiivse erinevusega, mitte aga rõhu või intonatsiooniga. Oma töös «Beitrag zur Ehstnischen Orthographie» ütleb Masing sõnaselgelt: «Igal täis- ja kaashäälikul on kolmesugune vältus: venitatud, keskmine ja lühike.»⁷ Seejuures ei jälgi ta ainult lühikese ja pika hääliku suhet, vaid ka keskpikka ja ülipikka häälikut, näit. esineb venitatud, s. o. ülipikk häälik sõnades nagu *liim*, *luud*, *aasta*, *kuulma*, keskpikk aga sõnades nagu *kela* (s. o. *keela*), *tule* (s. o. *tuule*) jne. Häälikute välte eristamiseks tarvitab Masing rõhumärki, näit. omastava ja osastava või sisseütleva puhul: *kõtti* 'des Sackes' ja *kõtti* 'den Sack, in den Sack', *surma* 'des Todes' ja *súrma* 'den Tod, in den Tod' jne. Ta arvab isegi, et

⁴ P. Ariste, Eesti keele foneetika, Tallinn 1953, lk. 8.

⁵ Vrd. J. Hornung, Grammatica Esthonica, Riga 1693, lk. 19.

⁶ Vrd. seals., lk. 30, 31.

⁷ O. W. Masing, Beitrag zur Ehstnischen Orthographie, Tartu 1824, lk. 6.

hoolimata vanast kirjaviisist tuleks sõnad nagu *loma, joma, poma* kirjutada kujul *looma, jqoma, pooma*, sest neis on täishäälik väga venitatud, s. o. ülipikk.⁸ Teiselt poolt aga kasutab ta rõhumärki ka 1. ja 2. välte eristamiseks, näit. sõnades nagu *warras* ja *wárras, kanna* ja *kánna* jne. Seejuures märgib ta, et ta seda märki tarvitab ainult eri sõnade eristamiseks, mitte aga otseselt rõhumärgina. See märk, mida juba A. Thor Helle oli tarvitanud, aitab aga omakorda süveneda kujutlusel, et siin on tegemist rõhuga, seda enam, et eesti keeles häälikute kvantiteet ja silbi rõhk on mõnel määral paralleelselt esinevad nähtused (näit. võõrsõnades). Ka Fr. R. Faehlmann märgib, et rõhumärk, mis asetseb vokaalil, näitab selle rõhutatust. Masingust peale olevat see väga levinud ja ka Faehlmann soovib seda tarvitada, kuid mitte esimesel silbil, sest eesti keeles on sõnarõhk alati esimesel silbil, vaid teisel silbil, et teha vahet sõnade vahel, nagu gen. *kotti* ja ill. *kotti*, nom. *oinas* ja iness. *oinás*.⁹

Nagu selgub, on pärast Masingu kirjutisi erinevused eesti sõnade hääldamises küll juba üldiselt tuttavad, kuid ikka segatakse veel ära pikkus ja rõhk. Seda ärasegamist esines sagedasti veel möödunud sajandi teiselgi poolel, nagu võib näha nendest arvukatest poleemilistest kirjutistest, mis avaldati seoses uue ja vana kirjaviisi vahelise võitlusega. Isegi selline küllaltki terava kõrvaga keelemees, nagu seda oli J. Hurt, märgib oma «Lühikeses õpetuses õigest kirjutamisest parandatud viisi», et meil «siiski ka uues kirjutuses veel mõned sõnad jäävad, mis ühte viisi kirjutatud, aga kõneldes neil kuuldav vahe on... Need on niisugused sõnad, mis pe a t e r a v a, p e a k e r g e r õ h u g a, s. o. hääle pealelangemisega väljaüteldakse».¹⁰ Niisuguste sõnadena toob Hurt näiteks *metsa* ladvad ja *metsa* minema, *linna* rahvas ja *linna* minema, *lauda* lävi ja kaks *lauda* jne. Ta arvab, et kui meie siin «kerge» ja «terava» rõhu vahel tahaksime vahet teha, siis peaksime «terava» rõhuga sõnu eri märgiga märkima, näiteks *métsa*

või *metsâ, linna* või *linnâ* jne. Ometi kirjutab Hurt samas brošüüris, et «on täishääleline... pitk, siis kirjutatakse pitkuse tähenduseks pookstav kahekordselt».¹¹ Seega kõneldi häälikute pikkusest, s. o. vältusest eelkõige vokaalide puhul, kuna konsonantide puhul kõneldi enam häälikute kõvadusest ja rõhust.

Elmisega seoses on huvitav juhtida tähelepanu ühele kirjutisele, milles esmakordselt n. ü. katseliselt püütakse selgitada häälikute pikkust sõnas. Selleks kirjutiseks on balti-saksa tuntud kirjamehel G. Schultze-Bertrami pikem artikkel 1860. a. «Inlan-

⁸ Vrd. seals., lk. 14 ja 15.

⁹ Vrd. Fr. R. Faehlmann, Ueber estnische Orthographie, Verh. GEG II, 4, Tartu 1852, lk. 63, 64.

¹⁰ J. Hurt, Lühiae õpetus õigest kirjutamisest parandatud viisi, Tartu 1864, lk. 12.

¹¹ Seals., lk. 5, 6.

dis» pealkirja all «Zur Frage über die neuere Estnische Rechtschreibung», milles Schultz-Bertram eriti teravalt alla kriipsutab seda, et sõnade nagu *ka-na* ja *kan-na*, *ka-si* ja *kas-si* vahel ei ole erinevus mitte rõhus, vaid vokaalidevahelise konsonandi ajalisest vältuses. Selle kinnituseks teeb ta huvitava katse, öeldes: «Kui asutakse seinakella juures, millel on õige sekundipendel, ja rahulikult, nagu harilikus kõnes, hääldatakse mitu korda üksteise järel sõna *kan-na*, siis selgub, et sekundi jooksul saab seda sõna ainult poolteist korda hääldada. Sõna *ka-na* võib aga kolm korda hääldada...»¹² Selle katsega tahab Schultz-Bertram näidata, et ka konsonantide puhul on, samuti kui vokaalide puhul, määrava tähtsusega nende kvantiteet, vältus, millest tingituna tuleb kirjutada lühikesi konsonante ühe, pikki aga kahe tähega.

Möödunud sajandi 60-ndates aastates toimunud keeleliste poleemikate kaudu said eesti keele kolm «healetamise viisi» ehk vältet keeletarvitajate hulgas tuttavaks ja tekkis küsimus, kuidas neid erinevaid välted kirjas märkida. Nagu teame, valmisid 1872. a. kaks teost, millede autorid rõhutasid vajadust erinevaid hääldusviise erinevalt kirja panna, kusjuures mõlemad rõhutavad eriti vajadust 3. vältte häälikuid erinevalt märkida. Nii märgib N. N o l c k e n oma «Aabitsaraamatu sissejuhatuses», et «Eestikeelel mitte üksipäinis vahet lühikese ja pitka hääle (näiituseks: *a* ning *aa*), niisammuti kaa ühekorrdse ja kahekorrdse umbheli (näiituseks: *r* ja *rr*: varas ja varras) vahel ei ole, — vaid kaa pitka ja *venitatu* hääle, rõhutu ja rõhumata *kokkusulatu* hääle ja rõhutu ja rõhumata *kahekorrdse* umbheli vahel on».¹³ Kuigi ka Nolcken siin konsonantide puhul kõneleb *rõhutatud* ja *rõhumata* kaashäälikuist, on ilmne, et ta nende terminite all mõtleb siiski häälikute vältust, sest ta märgib kolmanda vältte konsonanti täpselt samuti kolme tähega nagu kolmanda vältte vokaaligi, näit. *poiss läks talli, maapõvi meest kätte saada*.

Samal 1872. a. kaitses ka M i h k e l V e s k e Leipzigin oma väitekirja «Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes», milles ta samuti rõhutas vajadust kolmandat vältet kuidagi kirja panna. Vaieldes Wiedemanniga, kes kahtles selles, kas eesti keeles 3. vältte erinev hääldamine on üldine, märgib Veske, et kui Wiedemann teeb vahet lühikese ja pika vokaali vahel, siis on samavõrra õigustatud ka eri märgi tarvituselevõtmine selle vahe tähistamiseks, mis esineb omastava ja osastava vahel pikas vokaalis.¹⁴ Ja et Veske poolt siin soovitatud vahetegemine 2. ja 3. vältte vahel ei ole juhuslik, seda kinnitab ta näidetega ajalehtedes ilmunud poleemikast ja sellega, et ta Leipzigin seda küsimust jälgides polevat usaldanud ainuüksi

¹² Inland 1860, nr. 7, vg. 149.

¹³ N. N o l c k e n, Aabitsaraamatu sissejuhatus, Kuressaare 1873, lk. 7; raamat on tsenseeritud 16. okt. 1872.

¹⁴ Vrd. M. V e s k e, Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes, Leipzig 1872, lk. 17.

oma keeleinstinkti, vaid olevat keelejuhtidena kasutanud kolme eri murdealadelt päritolevat eestlast.¹⁵

Kui aga küsida, kumb märgitud autoritest, kas N. Nolcken või M. Veske, tuli ennem mõttele kolmandat väldet kirjas teisest väldtest erinevalt märkida, arvestades nende väldete kvantiteedi erinevust, siis tuleb arvata, et esimesena hakkas kolmandat väldet kirjas erinevalt märkima Mihkel Veske. Nimelt on juba 1867. aasta oktoobrist säilinud M. Veske kiri J. Kölerile, milles Leipzgis õppiv Veske teatab, et ta kavatsesvat uut kirjaviisi, mida ta alles eelmise aasta lõpul oli hakanud tarvitama, veelgi uuendada. Nii märgib ta siin: «Mina saan seda uut kirjutamiseviisi veel parandama. Ma kirjutan vihhm, genetiv vihma akusat. vihhma, väljas, vällja, välja.»¹⁶ Samuti on ta oma uuest ortograafiast sel ajal kirjutanud ka Fr. R. Kreutzwaldile,¹⁷ nagu selgub kirjavahetusest. Hoolimata sellest, et nii Hurt kui ka Kreutzwald olid vastu sellisele puhtfoneetilisemale kirjaviisile, püsis M. Veske oma seisukohtadel ja avaldas need lõplikul kujul alles 1879. a. trükis oma tuntud teoses «Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis». Pärast selle teose ilmumist keegi enam ei kahelnud, et nii vokaalidel kui ka konsonantidel on eesti keeles «kolm pitkuse järku», s. o. väldet.

Teiseks tuleks lähemalt puudutada küsimust, kes seletas esimesena eesti keele häälikute väldete tekkimise keeleajaloolised alused, kes näitas, millest on tingitud nn. vältevaheldus eesti keeles. Meie üldise veendumuse kohaselt tegi seda M. Veske oma eespoolmainitud dissertatsioonis 1872. aastal. Tõepoolest, M. Veske väitekirja sissejuhatavas osas leidub peatükk «Firmatsioon eesti keeles, selle tekkimine, hääldamine ja märkimine», milles Veske annab järgmise häälikute kõvenemise ehk firmatsiooni põhilise seaduse: «Kolmanda silbi rõhk ehk kolmesilbilise sõna kaasrõhk on pärast seda, kui ta konsonant välja langes ja seetõttu tekkinud pikk vokaal lühenes, kord-korralt siirdunud esimesele silbile, sõna pearõhu kandjale, ja on ülemal näidatud viisil kõvendanud ühe häälikuastme võrra selle pikka vokaali, diftongi ja konsonante.»¹⁸ Ta seletas seda näiteks vokaalide puhul lähemalt nii, et kui nõrgarõhulisele silbile järgnenud spirant välja langes ja kontraktsiooni tõttu tekkinud pikk vokaal lühenes, siis selle tõttu esimese silbi pikk vokaal firmeerus, s. o. muutus ühe astme võrra veelgi pikemaks, kui ta oli enne, ja nii tekkis endise pika vokaali asemel sellistes sõnades ülipikk vokaal. Nii on praegune illatiiv *sāni** tekkinud varasemast vormist **sāni(n)*, ja selline soome *saaniin* omakorda veelgi varasemast vormist *saani-hin*, samuti on partitiiv samast

¹⁵ Vrd. M. Veske kiri J. Adamsonile 21. XII 1872, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas. Ka kõik järgmised siin kasutatud kirjad leiduvad samas kogus.

¹⁶ M. Veske kiri J. Kölerile 26. X 1867.

¹⁷ Vrd. Fr. R. Kreutzwaldi kirja M. Veskele 24. I 1868.

¹⁸ M. Veske, op. cit., lk. 13.

* M. Veske tarvitab ülipika hääliku märkimiseks *s-i* taolist märki, mis käesolevas on väikese *s-tähega* edasi antud.

sõnast tekkinud järgmiselt: *sā^sni* < * *sāⁿii* < * *sāⁿia*, soome *saania* < * *saani-ta*, genitiivis aga ei saanud tekkida teises silbis kontrakt-siooni ega pikka vokaali ning selle lühenemist ja seetõttu siin esimese silbi vokaal säilis endiselt kujul *sāⁿi*, millele soome keeles vastab vorm *saani-n*. Sellele seletusele lisab ta veel täiendava märkuse, et esimese silbi vokaal kõvenes ka sel korral, kui teise silbi lõpul olev lühike vokaal välja langes, näit. *sāⁿh*, varasem **sāⁿi*, või *kū^slma*, varasem **kū^lema*.¹⁹ Samuti kui pikkade vokaalide puhul, seletab ta ka diftongide, konsonantide ja konsonantühendite puhul nende praegusi, välteid keeleajaloolise arenemise tulemusena tekkinuks. Veelgi ilmekamalt kui siin selgitab ta «sõnatüve pehme ja kõva muutuste saamise seadusi», s. o. astmevaheldust ja sellega seoses olevat kolmanda välte häälikute tekkimist oma töös «Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis», kus ta näitab, et see sõltub peamiselt teise silbi algsest lahtisusest või kinnisusest.²⁰

Tekib küsimus, kas on M. Veske esimene, kes eesti keele nähtusi hakkas keeleajalooliselt selgitama, või tundsid ka teised tolleaegsed eesti keeleteadlased seda «historialikku keele seletuse viisi», mida Veske rõhutab. Teatavasti ei olnud astmevahelduse keeleajalooline tekkimine tolleaegses soome-ugri keeleteaduses tundmatu, sest juba 1839. a. oli M. A. Castrén oma väitekirjas soome, eesti ja lapi keele noomenite käänamise sugulusest näidanud, et astmevahelduse esinemise tingimuseks on teise silbi algupärane lahtisus või kinnisus. Nagu selgub, ei olnud need seisukohad tundmatud ka eesti keeleteadlastele, kuigi Ahrens ja Wiedemann oma töödes sellest ei räägi. Nimelt on säilinud üks huvitav kiri J. Hurdalt M. Veskele, mis aitab seda küsimust selgitada.

Nagu eespool märgitud, oli M. Veske juba 1867. a. leidnud, et kolmanda välte häälikuid tuleks kirjas märkida vastavalt kahekordse tähega. Ta oli sellest kirjutanud J. Kölerile, Fr. R. Kreutzwaldile ning teistele ja sel puhul avaldavad ta kodumaised sõbrad oma seisukoha tema ettepanekute suhtes. Nii näiteks ei poolda Kreutzwald tema ettepanekuid ja ütleb: «Mis Teie Eesti õigest kirjutamisest räägite on omast kohast kõik tõsine, seal juures ei tohi meie aga mitte äraunustada, et säherdust Ortographia veel kuskil rahva seas ei leita, mis läbi kõik peenikesed vahed nõnda võiks kirjas jälle anda, kuda üks teraselt tähele pannes kõrv neid rahva suust oli kuulnud.»²¹

Samuti ei poolda M. Veske seisukohti ka J. Hurt, kes selle küsimuse kohta 1867. a. detsembris saadab M. Veskele pikema kirja. Et J. Hurt selles kirjas aga ühtlasi ka näitab, millest on tingitud kolmanda välte esinemine eesti keeles, siis olgu siin esi-

¹⁹ Vrd. M. Veske, op. cit., lk. 7.

²⁰ Vrd. M. Veske, Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis, Tartu 1879, lk. 82 jj.

²¹ Fr. R. Kreutzwaldi kiri M. Veskele 12./24. I 1868.

tatud kogu vastavat küsimust käsitlev osa sellest kirjast. J. Hurt kirjutab: «Uskuge mind! Teie keelgi on kirja keeleks mitmes tükis väga puuduline. Teie uus väljaarvatud kirjutamise viis tunnistab kül, et Teil terav kõrv on, oma emakeele sõnade väljaütlemise juures vahesid tegema, aga vahe tegemise viis, nii pikalt kui ta Teie oma on, on täieste luhta läinud. Tal ei ole mingisugust põhja keele loomus. «Durch willkürliche Annahmen ist unserer Orthographie gar nicht geholfen», ütlesin ma Saksakeeli ja lisaksin Eestikeeli juure: Sellega saaksime ühest rabast tõise. Et «ilma» (genitiivus) ja «ilma» (indefiniitivus ja illatiivus) vahel, niisamati Teie «välja» ja «vällja», «kirja» ja «kirrja», «põhja» ja «põhhja» etc vahel väljaüteldes selge vahe on, teame meie ka väga hästi, niisamati ka, et sõnad: «selge, rahvaid, arvan etc» mõlemates silbildes raske rõhuga (ehk aktsendiga) räägitakse. Aga kui Teie ka «tulnud» nende sõnade hulka arvate, siis eksite. Sedasama viisi eksite, kui nooremehe ja härjapoisi vahel seda vahet teete, et esimesele «poiss», tõisele «pois» nimeks panete. Mõlemad on loomust ja keeles ühed poisid ja peavad ka ühte viisi kirjutatama; kas «poiss» või «pois», on jälle ise asi, kellest meie siin ei räägi. Tahaksime meie nimetatud raskest rõhutud sõnu ka kirjas tõistest, kellel kerged rõhud, lahutada, siis peaks see kogoniste tõisiti sündima. Aga kudaviisi? Selleks peame esiteks küsima, kudaviisi raskest rõhutud sõnad on saanud, mis p ä r a s t keel neid nõnda rõhub? On naad alguselt ka selle näolised olnud, mis nendel nüüd on? On see meil teada, siis võime veel nõu pidada, kudaviisi kirjas vahet teha. Kui Teie Eestikeelt ja tema sugulasi sügavamast tundma õppite, siis saate leidma, et nimetatud raskest rõhutud sõnad alguselt k ö i k kolmesilbilised olid, Teie «illma» oli = ilma'a, «põhhja» = põhja'a, «vällja» = välja'a, «kirrja» = kirja'a, «rahhvaid» = rahva'id ja veel vanemal ajal = rahvahid, Teie «arrvan» = arva'an, Teie «sellge» = selge'e ehk selge'a, j.n.e. Et see nii ja tõesti nii on olnud, ei või mina ruumi kasinuse pärast ära seletada, aga nii palju lisan juure: Minge Soome sugulastele võõrsiks ehk uurige grammatikalikult ettevalmistatud meelega meie vana aja laulusid, siis saate kõigest täie aru kätte. Vanad laulud panevad meil hiaatuse keelamiseks enamiste «ilma'a» sõnas, kui ta indefiniitus on, kahe a vahele d ja kuulub siis sõna «ilmada». Millal ja kus selle asemele jälle h astub, ei või meie siin ka ära seletada. Kudaviisi peame nüüd Teie «illma» kirjutama? Ainus loomulik kirjutus on «ilmâ» ehk «ilmā», nõndasama «põhhja» = põhjä ehk põhjä, arvân, korjân etc, sest siin on kaks a-d üheks pitkaks a-ks kokko tõmmatud ja Soomlased kirjutavad ka «ilmaa, arvaan, korjaan» ja ütlevad seda niisamati välja kui Teie kirjutuse järele «illma, arrvan etc», kahesilbiliselt. Et kokko tõmbamise läbi sündinud pitk a tõises silbis välja üteldes enam nii pitk ei ole, kui ta oma loomu järele peaks olema ehk kui pitkad vokaalid esimeses silbis, sel on jälle oma põhi, mis jälle, kahjo kül, sele-

tamata peame jätma. Ruumi on muidogi palju kulunud. Võiksin ma Teile suusõnaga seletust teha, siis saaksin veel mõnda asja ette panema ja Teil lääks vistist nüüd himu ära õigest kirjutamist parandada. Meie teame väga hästi, et uuel kirjutamise viisil veel omad puudused on, aga selle juures ei tohi meie kaht asja ära unustada: 1) Kõik peenikesed vahed ka kirjas, mis rahvale pakutakse, tähendada, ei ole heaks kiita. Kiri saaks kirjuks ja õigest kirjutamise õppimine liht külamehel liig raskeks. Igas keeles maksab see seadus rahva kirjades. Tahab aga rahvas ja tema koolmeistrid, nõnda kui ka siin mõnelt poolt on soovitud, «täielist» kirjutamise viisi, siis võime seda ka anda, aga kiri saaks palju kirjum olema. Keelejuurdlejad tegevad oma kirjades ju ammugi vahet. 2) Õigest kirjutamises võib aga see parandusi ette võtta, kes keelt grammatikalikult täieste on õppinud, muu keegi, muidu tuleb parandajatele seesama palk kätte, mis nüüd meie vana kirjutamise viisi alustajatel ja kaitsjatel käes on. Parandaja peab äraseletama, mispärast ta nõnda ja mitte teisiti ei paranda. Umbest peast muutmise segab aga. Selle pärast pean, armas vend, ka Teile nõuu andma: Jätke nüüd kõik parandamine poolele ja on Teil Eestikeele kirjutamist, siis kirjutage nõnda, kui Ahrens omas grammatikas õpetab. Et meie ka Ahrensi mööda peame astuma — aga tema põhi jääb — on selge ja saame ka astuma. Kuulus Wiedemann Peterburis on ka jo head sammud edasi astunud, et kül ka tema «ilma» ja «ilmâ» vahel omas sõnaraamatus vahet ei tee. Kannatagem veidikest, aega mööda asjad käivad.»²² Kirja lõpus soovitab ta veelkord Ahlquisti ja teiste soome keelte uurijate töid tundma õppida, et olla kindlal alusel.

Nagu sellest kirjast nähtub, on õieti J. Hurt esimene, kes püüab eesti keeles esinevat vältevaheldust ja kolmandat vältet keeleajalooliselt seletada, toetudes seejuures soome autoritele ja eesti rahvalaulude keelele. Tõenäoliselt aitas ühtlasi mainitud kiri kaasa selleks, et M. Veske, kes sel ajajärgul kaldus kõiki maailma keeli uurima ja kõikjal nägi eesti keelega ühiseid sõnu, loobus kaugele keelte jälgimisest ja koondas oma tähelepanu soome-ugri keeltele, nagu seda talle soovitasid Kreutzwald, Hurt ja teised kodumaa sõbrad. Arvatavasti juhtis see kiri M. Veske tähelepanu eesti vältete kujunemise jälgimisele, mille tulemusena Veskest saigi eesti keele vältete küsimuse uurija, kes mitte ainult ei nõudnud vältete hääldamispärast märkimist kirjas, vaid kes ühtlasi lähemalt selgitas ka eesti vältete ajaloolist kujunemist. Kuigi hilisemad keeleteadlased, näiteks P. Ariste oma kirjutises «Eesti kvantiteedisüsteemi arenemisest»²³, on mõnevõrra revideerinud M. Veske seisukohti, on M. Veske töö vältete küsimuse selgitamisel tänapäevalgi veel hinnatav. Et aga Kreutzwald ja Hurt ei pooldanud

²² J. Hurda kiri M. Veskele 1. XII 1867.

²³ P. Ariste, *Foneetilisi probleeme eesti keele alalt*, Tartu 1947, lk. 3–9.

M. Veske ortograafilisi ettepanekuid, see on arusaadav, sest olid ju Kreutzwald ja Hurt seni võidelnud uue kirjaviisi tarvituselevõtmise eest ja kuni uus kirjaviis ei olnud veel kehtivusele pääsenud, oli veel liiga vara kõnelda selle radikaalsest parandamisest, nagu seda soovitas Veske. Pealegi oli Kreutzwaldil ja Hurdal õigus, kui nad väitsid, et selline foneetiline kirjaviis, nagu seda soovitas Veske, oli rahvale liiga raske. Meie kirjakeele ortograafia hilisem arenemine ongi näidanud, et ettepanek, mille M. Veske tegi juba 1867. a., ei olnud üldisele tarvitusele võtmiseks sobiv.

НЕКОТОРЫЕ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ДАННЫЕ К ИСТОРИИ ВОПРОСА О ДОЛГОТЕ ЭСТОНСКИХ ЗВУКОВ

Проф., доктор филол. наук А. Каск

Кафедра эстонского языка

Резюме

В нашей лингвистической литературе имеется установка, что вопросы о долготе эстонских звуков впервые разработаны языковедом М. Веске. Это, конечно, в общих чертах правильно, но следует все же заметить, что вопросы о ступенях долготы эстонских звуков и их истории были в известной мере знакомы эстонским языковедам еще до работ М. Веске.

В настоящей статье приводится дополнительный материал по этому вопросу. Чередование долготы звуков первым заметил уже И. Хорнунг (1693), хотя он и считал это явление не чередованием долготы, а чередованием ударения. О. В. Мазинг (1824) уже ясно указывал на то, что звуки эстонского языка могут по своей долготе быть краткими, средними (т. е. долгими) и растянутыми (т. е. сверхдолгими). Экспериментальным способом пытался выяснить различие между краткими и долгими согласными Г. Шульц-Бертрам (1860). В 1872 году М. Веске защитил свою докторскую диссертацию, где он обращает внимание на необходимость различать на письме долгие и сверхдолгие звуки. В этом же самом году Н. Нолькен подготовил к печати и свои книги, где он уже различает долгие и сверхдолгие звуки. Имеются данные, что М. Веске значительно раньше, именно уже с 1867 года требовал, чтобы сверхдолгие звуки обозначались специальными знаками. Предложения М. Веске не нашли однако должной поддержки и не вошли в обиход.

С другой стороны, возникает вопрос, кто первым исторически объясняет чередование ступеней долготы и возникновение сверхдолгих звуков в эстонском языке. Считают, что М. Веске в своей диссертации (1872) и в других трудах дает ответ на этот вопрос. Однако и другие эстонские языковеды того времени были зна-

комы с историческими основами чередования ступеней. Об этом свидетельствует письмо Я. Хурта, написанное в 1867 году М. Веске. В этом письме Я. Хурт обращает внимание М. Веске на историческое развитие сверхдолгих звуков, ссылаясь при этом на труды финских языковедов и на языковые данные эстонских песен. Возможно, что это письмо явилось толчком для М. Веске при его работе над вопросами фонетики и истории эстонского языка.

EINIGE BEMERKUNGEN ZUR GESCHICHTE DER BEHAND- LUNG DER ESTNISCHEN LAUTSTUFEN

Prof. Dr. phil. A. Kask

Zusammenfassung

Es wird allgemein als Verdienst des Dr. M. Weske angenommen, dass er die drei Lautstufen in der estnischen Sprache festgestellt und ihre historische Entwicklung erklärt habe. Als Ergänzung zur Behandlung dieser Frage wird in dem Artikel bewiesen, dass schon lange vorher (J. Hornung, O. W. Masing, Schultz-Bertram u. a.) die Lautstufen der estnischen Sprache bekannt waren. Ebenso wird hier gezeigt, dass die historische Entwicklung der sogenannten Firmation den damaligen estnischen Sprachforschern (z. B. J. Hurt) nicht unbekannt war.

LÄTI KEELE JA KIRJANDUSE ÕPETAMINE TARTU ÜLIKOO LIS 1803—1918

Dots., filoloogiatead. kand. K. Aben

Eesti keele kateeder

Rootsi ülikool, mille Rootsi kuningas Gustav Adolf 1632. a. Tartus asutas ja mis hiljem pärast pikemat vaheaega (1656—1690) jätkas uuesti tegevust, viimase kümne aasta jooksul (1700—1710) Pärnus, ei ole etendanud Baltikumi kohalikkude rahvaste (eestlaste ja lätlaste) rahvuskultuuri arenguloos eriti suurt osa.

Tõsi, ülikooli esimene kantsler Joh. Skytte ütleb oma kõnes ülikooli avamisel, et kuningliku heateo, s. o. kõrgema hariduse osaliseks pidavat saama ka «vaesed talupojad, kellel senini peaaegu nagu keelatud ja lubamatu oli midagi õppida, et sel teel ühes nende ihuga võimalik oleks ka nende vaimu vangistada ja pärisorjaks teha».¹ Ometi puuduvad meil andmed, mis laseksid oletada, et Academia Gustavianas või Academia Gustaviana-Carolinas, nagu seda õppeasutust lõpuajajärgul nimetati, oleks õppinud ükski eesti või läti rahvusest üliõpilane. Samuti pole selles õpetatud eesti ega läti keelt.

Tuleb märkida vaid niipalju, et Academia Gustavianas töötas selle avamisest peale usuteaduse professorina ja hiljem ka ülikooli rektorina läti vaimuliku kirjanduse silmapaistvaim esindaja, läti kirjakeele reformator ja esimese läti-saksa sõnaraamatu «Lettus, das ist Wortbuch...» (I osa «Lettus», II osa «Phraseologia Lettica») autor Georg Mancelius (Mancelis).

Meie ei või ka tsaristliku Venemaa poolt loota erilist tähelepanu ääremaade rõhutat väikerahvaste vastu, ometi peame mõnna, et juba varsti pärast Tartu ülikooli asutamist 1802. aastal tunnistatakse kohalikkude keelte, s. o. eesti ja läti keele õpetamine Tartu ülikoolis möödapääsmatuks vajaduseks ja juba esimestel ülikooli tegevuse aastatel leiame üliõpilaste nimestikus ka läti ja eesti rahvusest isikuid. Esimese lätlasena on immatrikulee-

¹ «... auff das man sampt dero Leiber auch die Gemütere mancipiren und zu Leibeigen machen möchte» (Tartu Ülikooli Ajaloolised Allikad Ia, Tartu 1932, lk. 23).

ritud Tartu ülikoolis Valga lähedalt Lugažist K a r l V i l j a m, kes on õppinud siin filosoofiateaduskonnas 1803.—1809. aastani.

Tartu ülikool algas tegevust põhikirja ehk «plaani» alusel, mis oli keiser Paul I poolt 4. mail 1799. a. alla kirjutatud ja mõningate väikeste muudatustega kinnitatud Aleksander I poolt 5. jaan. 1802. aastal. Selles plaanis esitatud õppeainete loetelus ei mainita veel läti ega eesti keelt. Ülikoolis õpetatavatest keeltest on nimeetatud ainult: vene (российский язык), prantsuse, inglise ja itaalia keel.² Aga juba 1803. a. kehtestatud uues põhikirjas on loetletud peale teiste ka läti, eesti ja soome keele lektorite kohad.³ Nii anti Tartu ülikoolis juba selle tegevuse algusest peale eluõigus ka eesti ja läti keelele.

24. dets. 1803. a. määratakse Tartu ülikooli esimeseks läti keele lektoriks Otto Benjamin Gottfried Rosenberger, kes täitis seda kohta 1803.—1847. a.

Rosenberger on balti sakslane. Ta on sündinud Kuramaal Jaunpilis (Neuenburgis) 17. veebr. 1769. a. Kõrgema hariduse sai Rosenberger Halles (alates 1787. a.) ja Jenas (alates 1790. a.). 1792. a. peale töötas Rosenberger Lätis kodukooliõpetajana. 1803.—1847. aastani täidab ta pidevalt Tartu ülikooli läti keele lektori kohustusi, selle kõrval töötab ta ka koolipõllul. Nii kinnitatakse ta 11. aug. 1804. a. äsjaavatud Tartu Kreiskooli õpetajaks, alates 4. juunist 1820. a. töötab ta kubermangu koolide direktorina. 1837. aastal siirdub Rosenberger pensionile, ent jääb lektori kohusetäitjana ametisse kuni 31. maini 1847. a., millal ta vabastatakse omal palvel lõplikult sellest ametist. Rosenberger suri Tartus 7. okt. 1856. a.⁴ ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis säilinud Rosenbergeri isiklikus toimikus⁵ leiduvate andmete põhjal võib järeldada, et Rosenberger oli tubli ning hinnatud töötaja pedagoogilisel alal.

Et Rosenberger on ka läti kultuuri ja kirjandusega kontakti otsinud ja sellest huvitatud olnud, see nähtub «Latweeschu Awise's» 1829. a. nr. 52 leiduvast luuletusest, mille pealkirjaks on «Tam neredsigam Indrikam» (Sellele pimedale Indrikule). Selle luuletuse all olevad initialsid «B. R.» ja luuletusele lisatud seletus laseb selle omistada Benjamin Rosenbergerile. Luuletusele lisatud seletus on järgmine: «Kui 1806. a. ilmusid Indriku laulud ja need said üldsusele tuttavaks, siis üks kõrgesti haritud õpetaja Tartus, kellele need väga meeldisid, tahtis koguda raha nendelt Kuramaa noorhärradelt, kes tookord Tartu ülikoolis õppisid, ja

² E. В. Петухов, Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, Университет за сто лет его существования (1802—1902), том I, Юрьев 1902, lk. 107.

³ Scalsamas, lk. 147.

⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского бывшего Дерптского Университета. Том II. Под редакцией Г. В. Левицкого, Юрьев 1903, lk. 636—637; Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland von J. Fr. v. Recke u. C. E. Napiersky, lk. 152, 1861.

⁵ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, fond nr. 402, Tartu ülikool, s.-ü. nr. 2667.

lasta valmistada ilusa suure kandle, mida kavatseti saata armsale Indrikule tema kaasmaalastelt autasuks ja armastuse tunnistuseks. Tookord olevat ta loonud ka selle laulu. Mõningate takistuste tõttu aga kavatsus ei teostunud. Kuid see laul kõlbab ikka veel, et elustada mälestusi armsast Indrikust.»

Kes oli siis see pime Indrik, kellest niisuguse heldimusega räägib Rosenberger?

Pime Indrik (Neredzīgais Indriķis 1783—1828) oli esimesi läti rahvusest luuletajaid, kes veeretas värsse vana Stenderi ja teiste tagurlike saksa pastorige eeskujul ja vaimus. Kõik pimedad Indriku laulud tõendavad, et ta on orjalikult sõltuv mõisa- ja kirikhärradest. Vana Stenderi kombel jutlustab ta orirahva leplikust, südamlikust kooselust isandatega, õpetab olema alandlik, vähenõudlik ning jumalakartlik.

Pimedad Indriku lauludes ei kajastu rõhutatud orirahva elu ega selle vaenulik hoiak saksa mõisnikkude vastu. Talle on võõras ka läti rahvalaulude luulerikkus. Tema «riimidest» hõõgub vastu seesama alandlik orjavaim, mida pikkade sajandite jooksul olid jutlustanud saksa rahvusest kirikuõpetajad.

«Indrik manitseb talupoegi ja härrasid armsalt ja leplikult elama,» öeldakse läti kirjandusloos, «hoolitsema südamehariduse, kõlbluse eest... Pime Indrik matkib mitte ainult temaatiliselt ja ideeliselt saksa kirikuõpetajaid, vaid käib ka luulekeele osas nende jälgedes.»⁶

Juba ainult fakt, et Baltikumi ainukeses kõrgemas õppeasutuses hakati õpetama esmakordselt teiste keelte kõrval ka kohalike väikerahvaste keeli, oli tookord progressiivne nähtus ning suur edusamm, võrreldes rootsiaegse Academia Gustavianaga. Pealegi on Rosenberger läti keele lektorina Tartu ülikoolis võtnud oma tööd iõsiselt ja on andnud läti keele uurimise alal tõsiselt arvestatava panuse.

Et kasutusel olev Stenderi grammatika ei rahuldanud Rosenbergerit praktilise läti keele õpetamisel, siis kasutab ta oma pedagoogilisi kogemusi ülikooli õppetöös ja avaldab juba 1808. a. Mii-tavis «Flections-tabellen für die lettischen Verba», kuna just läti verbi õpetamine mitte-lätlastele valmistab suuri raskusi. Seda õppevahendit nimetatakse edaspidi korduvalt ka ülikooli loengute kavas. 1830. a. ilmus samuti Mii-tavis Rosenbergeri teine raamat läti keele alal «Formenlehre der lettischen Sprache. Conspect für seine Zuhörer» ja 1848. a. «Formenlehre der Lettischen Sprache in neuer Darstellung. Ein Versuch von dem Verfasser des Conspects für seine Zuhörer». Viimast teost tuleb pidada esimeseks läti keele teadusliku grammatika katseks. Selle teose eesmärk ei ole mitte ainult teenindada keele praktikat, vaid ka uurida läti keelt teaduslikult. See pole ainult keeleaseaduste ja -reeglite kogu, vaid siin leidub ka seletusi, põhjendusi, miks ja kuidas on üksikud vormid tek-

⁶ Latviešu literatūras vēsture (M. Gaiļes un H. Grases redakcijā), Rīgā 1955, lk. 94.

kinud, abivahendiks on võrdlemine sanskriti keelega. Kasutades kaasaja lingvistika saavutusi kaalutleb Rosenberger oma teoses kriitiliselt, mis läti keele uurimise alal on seni tehtud. Teose puuduseks tuleb aga pidada seda, et Rosenberger ei võrdle läti keelt leedu ja slaavi keeltega, mis oleks aidanud läti keele alal lahendada nii mõnegi problemaatilise küsimuse, mis autoril jäi lahtiseks.⁷

Ometi ei tule unustada, et see oli esimene läti keele teadusliku grammatika katse. Ja sellisena on see teos hinnatav. Bielenstein jätkab seda tööd juba süvenenumalt. Igatahes läti keele teaduslik uurimine oli kerkinud päevakorrale ja peaaegu üheaegselt võrdlevajaloolise keeleteaduse meetodi tekkimisega. Üks pioneere selle meetodi rakendamisel läti keele uurimise alal oli Rosenberger. Selle seisneb Rosenbergeri tähtsus läti keeleteaduse ajaloos.

Et Rosenberger on püüdnud läti keele grammatikat täiustada, arvestades läti keele spetsiifikat, ja läti keele õppimist igati edendada, näitavad tema väiksemadki tööd, näit. «Das lettische Verbum», Dorpat 1843. Ei ole huvituseta märkida, et selles töös on Rosenberger seniste andmete kohaselt esimesena võtnud tarvitusele läti keeles märgi \wedge vokaali pikendumärgina h asemel (lûdsu, pûtu, kâp jne.).⁸ Tõenäoliselt ei ole T. Zeifert seda Rosenbergeri teost tundnud, sest tema peab Dundaga arsti Baari kirjutist Läti Kirjanduse Seltsi (Latviešu literara biedrība) väljaandes 1847. aastal esimeseks, kus propageeritakse h ärajätmist läti keeles pikendumärgina.⁹

Et olemasolevaid andmeid esimese kümne aasta jooksul on immatrikuleeritud Tartu ülikoolis ainult neli läti rahvusest üliõpilast,¹⁰ siis ei võinud olla mõeldud läti keele õpetamine lätlastele, vaid muulastele, resp. saksa rahvusest üliõpilastele. Tegelik elu nõudis pastoreilt, arstidelt, kohtunikelt ja teistelt ametnikelt kohaliku rahva keele oskamist. Nädalatundide arv läti keele õpetamisel ei olnud stabiilne. See kõigub 2—4 tunni vahel.

Pärast Rosenbergeri lahkumist 1847. a. märgitakse sama aasta sügissemestri loengute kavas, et läti keele lektori koht on täitmata.

⁷ J. Lautenbachs, Latweeschu gramatikas wehsture, Pagalms 1881, lk. 123.

⁸ Die Freiheit, die ich mir genommen, in einer nicht für die Nationalen bestimmten Schrift das leidige Dehnungszeichen h mit dem Circumflex zu vertauschen, wird mir hoffentlich nicht zum Vorwurf gereichen oder als Neuerungs-sucht gedeutet werden. Ein an jeder Stelle des Wortes mit gleichem Rechte stehendes Dehnungszeichen für Vocale kann in einer lettischen Grammatik nicht wohl entbehrt werden. Zu einem solchen aber will das h sich durchaus nicht bequemen (Das lettische Verbum, auf's Neue dargestellt von dem Verfasser der Formenlehre der lettischen Sprache, Staatsrath Rosenberger, stellvertretenden Lector der lettischen Sprache an der Universität Dorpat, der Kurländ. Gesellschaft für Literatur und Kunst ordentlichem und der lett. liter. Gesellschaft Ehren-Mitglieder, Dorpat 1843, lk. 3—4).

⁹ T. Zeiferts, Latviešu rakstniecības vēsture II, Rīgā 1923, lk. 101, 117—118.

¹⁰ G. Šaurums, Tērbatas Universitate 1632—1932, Rīga 1932, lk. 143.

Alles 1852. a. I semestril leiame loengute kavas läti keele lektorina H. Clemenzi nime.¹¹

Hermann Karl Ernst Clemenz on sündinud 13. okt. 1818. a. Liivimaal Oreleni mõisas, kus ta isa oli mõisavalitsejaks. Ta õppis algul Talsi (Kuramaal) erakoolis. 1830. a. astus Cēsis Kreiskooli, siirdus aga 1835. a. Tartu Algkooliõpetajate Seminari. Lõpetanud seminari, astub Clemenz 1837. a. Peterburi Kõrgemasse Pedagoogilisse Instituuti (Главный Педагогический Институт). Ta lahkus siit enne kooli lõpetamist teiselt kursuselt, saades tunnistuse heade õpingutulemuste ja hea käitumise kohta. 1839. a. asub Clemenz ametisse Rakvere Kreiskooli vene keele ja ilukirja õpetaja kohusetäitjana. 1840. a. viiakse ta üle vene keele õpetajaks Kuressaare Aadli Kreiskooli. 1842. a. asub Clemenz tööle Tartu Algkooliõpetajate Seminari vene keele õpetajana ning inspektori abina. 18. okt. 1851. a. kinnitatakse ta Tartu ülikooli läti keele lektoriks.

1864. a. siirdub Clemenz õpetajana pensionile, ühtlasi vabastatakse ta läti keele lektori ametist ülikoolis, kuid jääb sellele kohale edasi kohusetäitjana kuni oma surmani 25. aug. 1874. a. Samal ajal täidab ta ka vene keele dotsendi kohustusi Tartu Veterinaarinstituudis.¹²

Oma kirjas Tartu ülikooli valitsusele 7. augustist 1851. a., kus Clemenz kandideerib läti keele lektori kohale, kirjutab ta, et olevat sündinud Lätis Liivimaa osas ja et tal olevat olnud juhus õppida läti keelt mitmes kohas Liivimaal ja Kuramaal. Ka olevat ta tõlkinud ühe jutluse läti keelde, nimelt «Ülestõusmispühade jutlus» (Leeldeenas preddikis) ja ühe ajaloolise käsitluse «Lühike jutustus, kuidas Gadunav siirdunud keelatud ettevõtetele» (Ihse isstahstischana, ka Gadunaws us aisleegtahm leetahm dewees). Need jäävadki ainukesteks töödeks Clemenzi sulest.

Niisiis ei ole Clemenz kirjutanud midagi keeleteaduse ega mõne teise teaduse alal. Ometi on ta pedagoogina, nagu nähtub tema teenistuskirjadest, küllaltki hinnatud.

Asunud läti keele lektori kohale Tartu ülikoolis, jätkab Hermann Clemenz läti keele õpetamist Rosenbergeri traditsiooni kohaselt: 1 tund grammatikat Hesselbergi ja Rosenbergeri grammatikate järgi, 1 tund praktilisi harjutusi. Nii kestab see aastast aastasse, ainult selle vahega, et alates 1865. aastast on võetud tarvitusele ka Bielensteini läti keele grammatika (Lettische Grammatik 1863).

1868. ja 1869. a. loeb Clemenz peale läti keele ka veel 1) leedu keele grammatikat (1 tund), 2) leedu keele interpretatsiooni (1 tund) ja 3) leedu ja läti keele võrdlevat grammatikat.

Tuleb oletada, et ta on uurinud põhjalikumalt nii läti kui ka leedu keelt. See on olnud Clemenzil seda kergem, et ta oli oma lingvistilise hariduse poolest slavist. Teatavasti seisavad balti keeled (läti ja leedu keel) indo-euroopa keeltest kõige lähemal vene keelele. Kuid peamine põhjus, miks Clemenz on tegelnud

¹¹ Hermann Clemenz, Titulärrath, Lector der lettischen Sprache.

¹² Eesti NSV Riklik Ajaloo Keskarhiiv, Tartu ülikool, s.-ü. nr. 1437, 37—40.

balti keelte võrdleva grammatika küsimustega, on ilmselt asjaolu, et võrdlev-ajalooline meetod keeleteaduses oli muutunud tookord juba üsna populaarseks ja saanud üldise tunnustuse osaliseks. See ei jätnud oma mõju avaldamata ka Tartu ülikooli õppetöös. Nii asutati Tartu ülikoolis 1863. a. saksa ja võrdleva keeleteaduse kateeder. Esimese silmapaistva õppejõuna selles kateedris tegutses prof. L. Meyer (1865—1898). Oma huvitavate ning sisukate loengutega tekitas ta akadeemilistes ringides suurt elevust ja huvi selle aine vastu ja oma rohkete teaduslike töödega omandas ta suure kuulsuse. Ei ole siis ime, et ka Clemenz katsetas rakendada võrdlev-ajaloolist meetodit läti ja leedu keele käsitlemisel. Igatahes jääb Clemenzile see au, et ta on esimesena rakendanud õppetöös balti keelte käsitlemisel võrdlev-ajaloolist meetodit.

Pärast Clemenzi surma 1874. a. on läti keele lektori koht taas mõnda aega vakantne. Alles 1878. a. määratakse J e k a b L a u t e n b a c h tolle aja läti nimekama keeleteadlase A. Bielensteini soovitusel, kelle juures ta äsja oli õiendanud vastava eksami läti keele alal, Tartu ülikooli läti keele lektori kohustetäitjaks.

Lautenbachi valimine Tartu ülikooli läti keele lektoriks on murangulise tähtsusega sündmus läti keele, resp. balti filoloogia õpetamise alal selles õppeasutuses. Senised läti keele lektorid Rosenberger ja Clemenz olid muulased ja nendel puudus kvalifikatsioon läti keele alal. Nad oskasid seda keelt vaid praktiliselt, olles üles kasvanud ja elanud lätlaste seas. Seepärast ei küündinud ka nende läti keele õpetamine palju kaugemale praktilise läti keele käsitlemisest. Lautenbach aga oli sündinud lätlane, kes oli uurinud pikemat aega läti ja leedu keelt. Siitpeale hakatakse käsitlema läti keelt sügavamalt, teaduslikumalt, tegeldakse rööbiti ka leedu keelega, peale selle hakatakse lugema läti ja leedu kirjandust, rahvaluulet, mütoloogiat.

Kui senised läti keele lektorid Rosenberger ja Clemenz täitsid seda kohta teiste ametite kõrval, pidades lektori kohta otsekui kõrvalteenistuseks, siis pühendab Lautenbach kogu oma jõu vaid ülikoolitööle, tõi küll, lugedes peale balti filoloogia ka teisi aineid.

Lautenbach on sündinud Kuramaal Matkule vallas 8. juulil 1847. a. 1875. a. siirdub Lautenbach Tartu ja astub Tartu ülikooli usuteaduskonda. Usuteaduslike õpingute kõrval kuulab ta ka filosoofiat ja maailmakirjandust.

Aineline puudus sunnib Lautenbachi katkestama õpingud ülikoolis ja asuma taas ametisse kodukooliõpetajana. Et läti keele lektori koht Tartu ülikoolis oli vakantne, siis tekib tal mõte kandideerida sellele kohale, ehkki ta polnud ülikooli lõpetanud.

1878. a. kevadel sõidab Lautenbach Dobelesse ja õiendab tookord ainukest tuntud ning tunnustatud läti keele uurija August Bielensteini juures vastava eksami. Pärast seda esitab ta ülikooli õpetatud nõukogule oma tunnistused ja «Baltijas Vēstnesis'es» avaldatud kirjutised, ning Lautenbach valitakse tänu prof. J. Bau-

douin de Courtenay eestkostmisele läti keele lektori kohustetäitjaks. 25. aug. 1878. a. esineb J. Lautenbach Tartu ülikoolis avaloenguga teemal «Läti grammatika ajalugu», mis ilmus 1881. a. kuukirja «Pagalms» lisana nii läti kui saksa keeles. Siin annab Lautenbach ammendava ülevaate seniste läti grammatikate kohta, näitab, kuivõrd nendes on tabatud rahvakeele pruuki, toob esile nende voo- rusi ja puudujääke.

Töötades lektorina õpib Lautenbach edasi ja kuulab loenguid filosoofia, ajaloo ja keeleteaduse alal.

Eriti hoolega kuulab ta aga keeleteadust tuntud professorite dr. Leo Meyeri, kauaaegse Opetatud Eesti Seltsi esimehe, slaavi- leedu keelte professori J. Baudouin de Courtenay jt. juures. Nende õpingute tulemusena omandab Lautenbach 1887. a. filosoofia kandi- daadi kraadi.

1888. a. suvel komandeeritakse Lautenbach ülikooli poolt Liivi- maale ja Kuramaale läti keele murdeid uurima. Selle teadusliku uurimismatka tulemusena valmib abau murde vokalismi ja konso- nantismi käsitlev uurimus «Der Dialect der mittleren Abau (Kur- land)», mis ilmus Königsbergis prof. dr. A. Bezzenbergeri toime- tatud keeleteaduslikus ajakirjas «Beiträge zur Kunde der indoger- manischen Sprachen» XVII. See on esimesi läti keele murdealaseid uurimusi, milles vaadeldakse ka murdelisi erijooni morfoloogias, derivatsioonis ning sõnavara alal.

1885. a. valitakse J. Lautenbach läti keele määraliseks lektoriks. 1894. a. lubab ülikooli nõukogu talle, nagu nähtub ta isiklikust toimikust, 250 rbl. uurimismatka teostamiseks Sise-Venemaale vene keelega tutvumise ja enese täiendamise otstarbel. 1896. a. sõidab Lautenbach õppematkale Lääne-Euroopasse. Ta külastab 6 välismaa ülikooli, võtab osa kollokviumidest prof. Bezzenbergeri juures Königsbergis, prof. Zubaty juures Prahjas jm.

Samal, 1896. a. kaitseb J. Lautenbach edukalt magistridisser- tatsiooni «Очерк из истории литовско-латышского народного творчества», mille järel ta valitakse eradotsendiks. Selles ametis esineb ta avaloenguga «Несколько слов о понятии сравнительного языковедения».

Väitekiri ilmus samal aastal ülikooli toimetiste sarjas ja sisal- dab ajaloolise ülevaate nii leedu kui ka läti rahvaluulealaste pub- likatsioonide kohta. Töös võrreldakse leedu ja läti rahvalaule, vanasõnu, mõistatusi. Rahvalaulud on klassifitseeritud teemade järgi. Rahvalauludele lisatakse ka venekeelne tõlge. Rohkearvu- liste paralleelsete tekstide varal osutatakse leedu-läti ühisele vaimu- varale, mis pärineb ajast, millal need kaks rahvast moodustasid veel ühise hõimu.

1917. a. valitakse J. Lautenbach Tartu ülikoolis üldise kirjandus- ajaloo dotsendiks.

1919.—1928. a. töötab J. Lautenbach Riia ülikoolis läti ja üldise kirjandusajaloo professorina.

J. Lautenbach suri 19. sept. 1928. aastal.¹³

J. Lautenbachiga süveneb ja mitmekesisub läti keele õpetamine Tartu ülikoolis, peale läti keele praktilise kursuse hakatakse käsitlema ka balti filoloogiat üldse.

Rööbiti läti keelega hakkab J. Lautenbach käsitlema läti rahvaluulet, mütoloogiat ja kirjandust, hiljem ka leedu keelt ja leedu rahvaluulet. Juba 1880. a. on J. Lautenbachil kavas peale läti keele praktikum läti rahvaluule alal (2 tundi).

Kirjanduse alal algul võrdlemisi primitiivne, hakkab Lautenbach hiljem käsitlema läti kirjandusse ja rahvaluulesse puutuvaid küsimusi süvenenumalt, loeb rida erikursusi. Nii loeb ta 1889. a. I semestril erikursust läti eepilisest kirjandusest, sama aasta II semestril läti eepilisest rahvaluulest. 1891. a. I semestril loeb Lautenbach erikursust läti draama arengust, mida kordab 1893. a. I semestril; 1892. õppeaastal loeb ta kahe semestri vältel erikursust läti lüürikast.

Veelgi süvenenumalt hakkab Lautenbach käsitlema läti kirjandust alates 1896. aastast, millal ta loeb neid kursusi eradotsendina.

Loengute kavast nähtub, et ta on läti kirjanduse ajalugu käsitlenud 9 semestri vältel. Ehkki sellele on pühendatud vaid üks tund nädalas, on ometi 9 semestri jooksul võimalik seda ainet käsitleda piisavalt süstemaatiliselt.

Alates 1891. aastast hakkab Lautenbach tegelema ka leedu keele ja rahvaluulega.

Peale läti ja leedu keele ning kirjanduse loeb Lautenbach Tartu ülikoolis oma tegevuse viimaseil aastakümneil eradotsendina ka lääne-euroopa (prantsuse, itaalia, hispaania, inglise) kirjanduse üldkursust.

Kui Rosenbergeri ja Clemenzi kuulajaskonna moodustasid ainult või peamiselt sakslased, siis Lautenbachi kuulajad on suures enamikus läti rahvusest üliõpilased.

Kuidas hinnata J. Lautenbachi tegevust läti keele lektorina Tartu ülikoolis, kuidas luges ta läti kirjandust ja rahvaluulet, kui võrd sügavad ning väärtuslikud olid tema loengud nii teaduslikult kui ideoloogiliselt? Missugust osa etendas J. Lautenbach läti intelligentsi kasvatamisel möödunud sajandi viimasel veerandil ja käesoleva sajandi kahel esimesel aastakümnel, sest Tartu ülikool oli ainuke õppeasutus Baltikumis, kus eestlased ja lätlased võisid õmandada kõrgemat haridust humanitaarteaduste alal?

Küsimustele vastamiseks tuleb tutvuda veidi lähemalt veel Lautenbachi kirjanusliku tegevusega.

¹³ J. Lautenbachi isiklik toimik, Eesti Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, fond 402, Tartu ülikool; prof. dr. Endzelīns, Jevads baltu filologija 1945, lk. 14; Latvijas Konverzācijas vārdnīca; Fr. Karkluwaka, Lektors J. Lautenbachs — Juhsminsč, Austrums, 1893, lk. 472—473; Album Lettonorum 1882—1912, lk. 16.

J. Lautenbach oli omal ajal tuntud ka kirjanikuna, luuletajana. Ta nimi omandas teatava populaarsuse eriti 1880. a., millal ilmus ta luuletuskogu «Līga» ja nn. «rahvaeepos» «Ussimõrsja» («Zalkša līgava»). Nii neis kui teistes oma ilukirjanduslikes teostes esineb J. Lautenbach reaktioonilise romantismi esindajana.

Üks osa läti kirjanikest möödunud sajandi 60—80-ndatel aastatel, nagu Alunan, Pumpur ja Auseklis, väljendab oma töödes progressiivseid, demokraatlikke püüdlusi. Neis töödes kõlab masside rahulolematust saksa isandate poolt kehtestatud ikkega, neis peegeldub rahvahulkade teadlikkuse ärkamine, vabaduse ja parema elu igatsused. Romantilise ilutsemise põimivad nad rahva vabadusega, ülistavad läti rahva vaba minevikku ja seoses sellega kujutavad romantilisi, helgeid, unelmate ja igatsustega looritatud tulevikupilte. Silmapaistvamaist teoseist tuleks siin mainida esmaajoones Pumpuri võitleva iseloomuga, rahvaluule ainetel koostatud eepost «Karutapja» («Lāčplēsis»). Selles teoses peegeldub esmakordselt ulatuslikumais luulepiltides läti rahva ajalooline võitlus oma igipõliste vaenlaste — saksa vallutajatega. Esmakordselt läti kirjanduses on siin eradais taidekujudes sõnastatud rahva vabaduseigatsused, rahva usk vabaduse võidusse. Humanism, hõõgav vabaduseigatsus, demokratism, sügav usk progressi — need on Pumpuri teose kõrged väärtused.

J. Lautenbach aga on üks pseudorahvusliku romantismi epi-goone läti kirjanduses.¹⁴

Ta oli võib-olla selgejoonelisemaid ning naiivsemaid «kunst kunsti pärast» esindajaid läti kirjanduses. Ka tema kasutas oma loominguks rahvaluule elemente ja rahvaluule vormi, ent ta püüdis teadlikult vältida rahvaluule võitlevaid elemente. Ta taotles oma töödega «puhta ilu» nõudeid. J. Lautenbach eitas igasugust tendentsi luules, järgides oma «objektiivseis» teis esteetilist printsiipi. Aga just selles tendentsi eitamises, nagu märgib ka läti kirjandus-teadlane Teodor,¹⁵ avaldubki autori kindel ühiskondlik hoiak, tema subjektiivsus. Ta irdub oma luulega kaasajast, see muutub viljatuks ilutsemiseks. «Lautenbachi kangelased ei tegutse, vaid ainult ilutsevad, nukrutsevad ja suudlevad,» ütleb kirjandustead-lane J. Niedre.¹⁶

J. Lautenbachi avameelne keeldumine kujutada luules kaas-aja põletavaid püüdlusi ja päevaküsimusi eraldas ta läti progressiivsest ühiskonna osast, kes nägi koitvat reaalelus oma ideaalide kuma ja püüdis kujutada seda kunstiteoseiski. Veel rohkem. See kutsus esile radikaaldemokraatliku kriitika halastamatu rünnaku J. Lautenbachi vastu. Kirjandusloolane ning kriitik Jan-son lõpetas oma 1893. a. Jelgavas ettekantud hävitava kriitika

¹⁴ E. Andersone, Pirmie raksti latviešu valoda XIX gs. pirma puse, XIX gs. 60—80 gadi. Rīga 1949, lk. 35—36, 50.

¹⁵ Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 1922, nr. 10, lk. 1009; L. Bērziņš, Latviešu literatūras vēsture III, lk. 27.

¹⁶ J. Niedre, Latviešu literatūra II, 1953, lk. 322.

J. Lautenbachi ilukirjanduslike tööde kohta sellega, et tegi talle avalikult ettepaneku murda puruks oma sulg. Janson pöördus J. Lautenbachi kui ülikooli lektori ning kirjandusõpetaja poole palvega, et see kaitseks läti kirjandust oma mõttetute ja ideelagude ilukirjanduslike teoste eest.¹⁷

J. Lautenbach on sunnitud varsti taanduma läti luuleparnasile, ning tänapäeval ei ole läti kirjandusloolastel erilist põhjust tema juures pikemalt peatuda. Kui aga siinkohal tuli J. Lautenbachile kui kirjanikule mõnevõrra tähelepanu pühendada, siis sellepärast, et ta oli tol ajal siiski teatud autoriteet: oli ju tema ülikoolis ainuke läti rahvusest õppejõud, kellele oli usaldatud käsitleda, analüüsida ja hinnata läti kirjandust ning rahvaluulet. Ja ta täitis seda ülesannet neljakümne aasta jooksul. Kuidas ta selle pika aja vältel oma ülesannet täitis, milline oli tema läti rahvaluule ja kirjanduse, samuti mütoloogiasse puutuvate küsimuste ideoloogiline käsitlus, sellel oli suur tähtsus läti kvalifitseeritud intelligenti kasvatamisel, selle maailmavaate kujunemisel. Aga juba eelöeldu põhjalgi võib kujutleda, millise «objektiivsusega» ja «tendentslikkusega» J. Lautenbach seda tegi.

Et paremini mõista J. Lautenbachi tegevust Tartu ülikoolis, tuleks peatuda mõne sõnaga ka siin õppivatel läti rahvusest üliõpilastel.

Möödunud sajandi viimasel veerandil oli läti rahvas juba ammu lõhenenud kaheks teravalt antagonistlikeks huvidega klassiks. Seda lõhet näeme ka Tartu ülikoolis õppivas läti rahvusest üliõpilaskonnas. Siin eksisteerib kaks läti üliõpilasorganisatsiooni: läti feodaaladlist unistav korporatsioon «Lettonia», kelle ridadesse kuulus ka J. Lautenbach, ja läti progressiivsete üliõpilaste poolt 1888. a. asutatud koondis, nn. Teaduslik-Kirjanduslik Selts (Literariski-zinatniska biedrība). Hiljem hakati seda seltsi hüüdma ühe aktiivsema liikme P. Pīpkalej järgi «piipkalooniaks» ja selle liikmeid «piipkalonideks».

Selles seltsis valitses, vastandina «Lettonia» korporatsioonile, progressiivne mentaliteet. Läti kuulus progressiivne luuletaja Ed. Veidenbaum, kes oli ka üks seltsi asutajaid liikmeid, iseloomustab neid kaht läti üliõpilasorganisatsiooni ühes oma kirjas 17. detsembrist 1888. a. järgnevalt: «Meie hulgas on andekaid kirjanikke ja me usume, et teeme suurt konkurentsi «Lettoniale». See olekski soovitatav, sest 1) lettoonlased harrastavad keskaegseid rüütlikombeid — meie selts seda ei salli, 2) lettoonlased panevad rõhku välisele hiilgusele, häbenevad läbi käia talupoegadega, pummeldavad, pidades seda arengu tunnuseks» jne.¹⁸

«Postimehe» 1895. aasta 274. numbris iseloomustatakse läti üliõpilasorganisatsiooni Tartus järgmiselt (oletatav autor Ed. Viide): «Siinsetel Läti sugust üliõpilastel on praegu kaks seltsi

¹⁷ Izglītības Ministrijas Menešraksts 1922, nr. 10, lk. 1009—1011; T. Zeiferts, Latviešu literatūras vēsture III, 1925, lk. 53.

¹⁸ Eduarda Veidenbauma Raksti, Cēsis un Rīgā 1926, lk. 79.

olemas: ühe nimi on «Lettonia», teise nimi «Läti üliõpilaste teaduslik selts». Esimene selts on nõndanimetatud «korporatsioon», s. o. tema liikmed kannavad värvimütsi, harjutavad endid hoolasti vehklemises, üliõpilaste laulude laulmises ja teistes säherdustes kunstides, mida iga päris «Bursch» hädasti peab tundma. Nad kõnelevad isekeskis ka avalikkudes paikades alati Läti keelt ja astuvad haritud seltskondades Läti rahva asemikkudena välja. Mis see selts muidu läti rahva kasuks on teinud, pole meil võimalik olnud seni teada saada. Teise üliõpilaste seltsi liikmed ei võta «Bursch'ide» elust sugugi osa, ega ole nende seltsil ka seda otsarvet. Nad tarvitavad oma seltsi elule määratud ja muud vaba aega enamasti teaduslike küsimuste harutamiseks, kaastöö tegemiseks ajalehetele, iseäranis «Dienas Lapale», kasulikkude raamatute ümberpanemiseks Läti keelde jne.»

See kirjutis on nähtavasti puudutanud «Lettoniat», sest nädal hiljem on «Postimees» (nr. 282) sunnitud tegema järgmise «öienduse»: «Mineval laupäeval oli meie lehes üks kirjatükk Läti üliõpilastest. Sääli oli mõte teatatud, et nende korporatsioon enam rõõmu tunneb «burschi-elust» ja kirjudest mütsidest kui kirjatööst. Täie n d a v a l t p e a m e j u r d e l i s a m a (minu sõrendus. — K. A.) et ka korporatsiooni üliõpilased, kes lätlased, on ikka õige agarasti kirjatööd teinud.»

Juba eeltoodud tsitaatidest selgub täie teravusega see suur erinevus suundades, mis valitsesid kummaski üliõpilasorganisatsioonis. Kui «Lettonias» ahviti järele saksa buršikombeid, harastati jõude-elu ja unistati «läti feodaal-aadlist», siis Teaduslik-Kirjanduslik Seltsis tehti tõsiselt teaduslikku tööd ja arendati teadlikult oma maailmavaadet.

P. Dauge kirjutab oma raamatus «1905.—1907. aasta revolutsioon Lätis»: «XIX sajandi 80—90-ndail aastail tekkinud üliõpilaste teaduslik-kirjanduslikud ringid etendasid tähtsat osa klassivõitluse idee levitamisel läti tööliste, õppiva noorsoo ja rahvakooliõpetajate seas. Kõige suuremat osa etendas Tartu (Jurjevi) ring. Selle ringi üliõpilased kohtusid üliõpilastega, kes olid revolutsiooniliste ideede pärast vene ülikoolidest välja heidetud ilma õigusest astuda teistesse vene ülikoolidesse, kuid olid vastu võetud Tartu kõrgematesse õppeasutustesse (ülikooli ja veterinaarinstituuti). Nende käest said läti üliõpilased esimest vene sotsiaaldemokraatlikku kirjandust (Plehhanovi, Axelrodi töid.)¹⁹ Seltsi liikmed A. Dauge, Veidenbaum ja Pīpkalej jälgisid ahnelt ühiskonnateaduse uusimaid teooriaid, mille abil hindasid elu, oodatavaid reforme, arvustasid inertset manduvat läti kodanlust. Ed. Veidenbaum esineb seltsis muuseumis referaadiga «Era- ja ühiskond», mida tuleb pidada esimeseks marksistlikuks uurimuseks läti keeles. Seltsis uuritakse marksistlikku kirjandust. Kõik see ei

¹⁹ P. D a u g e, 1905—1907. gada revolucija Latvijā, 1949, lk. 8.

jäta avaldamata oma mõju seltsi liikmete maailmavaate kujunemisele.

1892. aastal annab selts välja koguteose «Pürs» (Veimevakk), mis sisaldab rida populaarteaduslikke kirjutisi ajaloolisest materialismist, darvinismist, Engelsi «Anti-Dühring'ist» jne., millel oli tol ajal suur tähtsus läti noorsoo kasvatamisel marksistlikus vaimus.

Muidugi ei saanud olla üliõpilaste kirjutistes, eriti alguses, seisukohtade ühtsust ega sirgjoonelisi ideoloogilisi tendentse. Ometi hakkasid «Veimevakk» paigutatud kirjutised üha järjekindlamalt väljendama materialistlikke vaateid ajaloole, mütoloogiale, keelele, rahvamajandusele ja haridusele. «Veimevakk» populariseeris darvinismi, lammutades vähehaaval aluse tol ajal rahva teadvuses veel küllaltki juurdunud piiblimüüdi maailma loomisest.

«Pürs» III ossa on paigutatud arstiteaduskonna üliõpilase K. Kasparsoni kirjutis dialektikast. «Ehkki selles kirjutises on marksismi õpetus tugevasti lahjendatud ja isegi moonutatud,» ütleb Andrei Upit, «ometi lammutab see mugavad «igavesed väärtused» ning «absoluutsed tõed» ja selgitab ühiskondliku elu ja kultuuri arenemiskäiku materialistlikust vaatekohast.»²⁰

Piipkalonide progressiivsed püüdlused leidsid elavat ja sooja vastukaja läti edumeelses haritlaskonnas ja töölishulkades, nagu uue voolu ringkondades, kes koondusid Riias ajalehe «Dienas Lapa» ümber. Suvisel õppevaheajal kogunesid piipkalonid «Dienas Lapa» toimetusse, kus arutleti marksistlike ideede propaganda plaane laiades rahvahulkades.

Piipkalonidel olid, nagu eespool tähendatud, tihedad sidemed progressiivsete vene ja poola üliõpilastega. Ka viimastel olid asutatud oma ringid ja seltsid, kus toimusid lõpmatud diskussioonid sotsiaalsete, poliitiliste ja majanduslike küsimuste üle. Loeti palju ühiskondlik-poliitilise sisuga väljaandeid. «Ühiskondlike probleemide teoreetikud ja kirjanikud — Lavrov, Tšernõševski, Herzen, hiljem Mihhailovski, Marx — seisid esikohal, brošüürid, kus kritiseeriti ühiskondlikku ja poliitilist korda, käisid käest kätte... Neid oli haaranud teadmine, et nad teenivad ühiskonda, kellele on vaja tuua õnne, vabadust, heaolu... Kuna sakslased seisid lätlastele kaugel, avaldas venelaste ja poolakate revolutsiooniline propaganda, nende vaimustus uutest ühiskondlikest vooludest ergutavat mõju läti noorsoole, kes tahtis parema, õiglasema tuleviku nimel kõike ümber hinnata.» Nii iseloomustab tolle aja Tartu üliõpilaskonna meeolusid ja vene, poola ning läti üliõpilaste sõprusidemeid nõukogudeaegne Läti Riikliku Ülikooli kirjandusteaduse professor Rudolf Egle.²¹

Aga piipkalonidel olid sidemed ka progressiivsete eesti üliõpilastega, nagu seda sedastab P. Dauge oma kirjutises «1905.—

²⁰ A. Upits, Latviešu literatura I, 1951, lk. 144.

²¹ Eduarda Veidenbauma Raksti, lk. 113.

1907. a. revolutsioon Baltimaal». ²² Piipkalonide ja eesti edumeelsete üliõpilaste tihedat läbikäimist tõestab ka Ed. Vilde kiri J. Vahtrikule 2. oktoobrist 1895. a., kus ta kirjutab muuseas: «Siin on üks Läti üliõpilaste teaduslik selts, kes suure agarusega rahvamajanduslises põllul töötab. Selts on mitte-rahvusline. Umbes 6—7 Eesti üliõpilast, siis ka mõned venelased, kellel niisamasugused püüded, hoiavad nendega kokku ja käivad läbi. Ka mina olen selles ringkonnas õpilane. Ma olen viimasel ajal teaduslist kirjandust lugenud, mis inimest tõesti alles mõtlevaks inimeseks teeb. Ajalugu, rahvaökonomia, sotsial-politik, mõttetarkus — kõik seisab hoopis uues valgustuses mu ees.» ²³ Sedasama kirjutab Ed. Vilde M. Kampmannile: «Tartus, kuhu ma varsti seepeale asusin, juhtusin ma marxistlike Läti üliõpilaste ringkonda... Siin panin ka mina oma «revideeritud» ilmavaatele aluse...» ²⁴

Üldiselt tuleb märkida, et läti üliõpilaste Teaduslik-Kirjandusliku Seltsi edumeelsus oli alguses puhtvalgustuslik, isegi idealistlik, selle radikalism teoreetiline. Teaduslik-Kirjandusliku Seltsi liikmed ei moodustanud oma poliitiliselt maailmavaatelt mingit väljakujunenud monoliitset ühtlast koondist. Juba seltsi eksisteerimise ajal kujunesid siin välja pahempoolne ja parempoolne rühm.

Teaduslik-Kirjandusliku Seltsi tegevusel ja koguteostel «Pürs» oli omal ajal teatud tähtsus: raamatutest ja revolutsioonilistest ideedest ergutatuna hakkas läti haritlaskonna parem, progressiivsem osa otsima hiljem kontakti ning tuge laiemates rahvakihtides, kus sõna sai teoks ja teooria revolutsioonilist võitlust edasiviivaks.

Läti üliõpilaste Teaduslik-Kirjanduslik Selts Tartus suleti 1897. aastal, sest selle tegevuses ilmnes üha enam marksistliku organisatsiooni tunnuseid.

On ilma pikemata selge, et J. Lautenbach, kes oma ilukirjanduslikus toodangus tahtis teadlikult vältida igasugust võitlevat momenti läti rahva mineviku ja oleviku kujutamisel, jälgides nn. «puhta ilu» printsiipi, püüdis retušeerida võitlevaid elemente läti rahvaluules ja tõenäoliselt ka läti ilukirjanduse käsitlemisel üldse, ei suutnud loomulikult rahuldada progressiivset osa läti üliõpilaskonnast, kelle meeli olid vallutanud marksistlikud otsingud ja uued ühiskondlikud tõekspidamised.

Teaduslikus uurimistöös on Lautenbach olnud küllaltki viljakas. Läti dialektoloogia alal on ta tegevus olnud teedrajav. Lautenbach on avaldanud rohkesti töid ja kirjutisi läti, vene ja saksa keeles, peamiselt mütoloogia, rahvaluule ja kirjandusteaduse alal. Kuigi ta pole suutnud rikkalikult ja hoolikalt kogutud materjalide põhjal teha alati ja kõikjal küllalt kriitilisi järeldusi, on neil töödel ometi väärtust vastava teadusala edasisel uurimisel. Mida aga

²² Cīna, 1941, nr. 9.

²³ ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond H (=KO) F 153 M 1 : 18.

²⁴ ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi KO F 36 M 2 : 11.

tuleb J. Lautenbachi juures eriti hinnata, see on asjaolu, et ta on püüdnud rakendada võrdlev-ajaloolist meetodit nii oma teaduslikus uurimistöös kui ka ülikooli õppetegevuses. Seda tõendab juba ta magistridissertatsioon, milles ta käsitleb läti ja leedu rahvaluulet võrdleva meetodi abil, ja avaloeng eradotsendina teemal «Mõni sõna võrdleva keeleteaduse mõistest».

Lautenbachi positiivseks jooneks on see, et ta oli oma hinges ja tegevuses siiras läti patrioot, lätlane, sel ajal kui ümberingi lokkas kadakasakslus. Teodor ütleb oma kirjutises «Lautenbachi tähtsus läti kirjanduses ja ühiskonnas»: «Läti üliõpilastele oli ta elavaks eeskujuks ja vaikselt kohtumõistjaks, kellest möödu-des pidi punastuma, kui keegi varjas endas lätivaenulikke mõt-teid või tundmusi.»²⁵ Rohkearvuliste kirjutiste hulgas ilmus J. Lautenbachi sulest kuukirjas «Pagalms» ka reisikirjeldus «Mööda Eestimaad kuni Pühajärveni», kus kirjeldatakse peale looduse ka eesti rahvast, selle iseloomujooni, kombeid, rõivastust jne.

Kui Rosenberger ja Clemenz, niisamuti aga ka Lautenbach õpetasid Tartu ülikoolis praktilist läti keelt, siis balti keelte, see-juures muidugi ka läti keele teaduslik käsitlemine ning uurimine Tartu ülikoolis algab J ā n i s E n d z e l ī n i g a. Kaheldamatult on J. Endzelīn kõikide aegade suurimaid lingviste balti filoloogia alal. Ta on avaldanud üle 200 pikema ja lühema teadusliku uuri-muse ja kirjutise, nende hulgas sellised kapitaalsed teosed, nagu läti keele teaduslik grammatika «Lettische Grammatik» (1922) (täiendatud lätikeelne trükk — «Latviešu valodas gramatika» 1951. a.), «Latviešu valodas skaņas un formas» («Läti keele hääli-kud ja vormid», 1938), «Senprūšu valoda» («Muinaspreisi keel», 1943), suur kuueköiteline läti keele sõnaraamat «Latviešu valodas vārdnīca» (1923—1946, koos Mülenbachi ja Hauzenbergaga) ja praegu ilmumisel olev monumentaalne «Läti toponüümika», mille esimene köide ilmus 1956. a. lõpus.

Et Tartu ülikool on olnud balti filoloogia hälliks, sellest oli mõnevõrra kasu läänemeresoome keelte uurijatelgi. Õppides ja töötades üle viieteistkümne aasta Tartus, omandas J. Endzelīn mõnevõrra ka eesti keele oskust, mis on võimaldanud tal mõista ja seletada balti ja läänemeresoome keelte ristumise ja vastastikuste laenude (nii sõnavaraliste kui fraseoloogiliste) nähtusi ning mit-mesuguseid iseärasusi läti dialektoloogia valdkonnas (eriti läti keele liivipärastes murretes).

J. Endzelīn on sündinud 1873. aastal Kauguri vallas Volmari maakonnas. Gümnaasiumi lõpetas ta Riias. Õppis Tartu ülikoolis 1893—1900 esialgu klassikalist ja pärast seda slaavi filoloogiat. Ülikool lõpetatud, palub Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskond rek-torit määrata Endzelīnile nn. professori stipendium, komandeerides teda Moskva ülikooli juurde enesetäiendamisele prof. Fortunatovi juhendamisel. Et aga Fortunatov asub Moskvast Peterburi, siis

²⁵ Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 1922, nr. 10, lk. 1012.

jäetakse J. Endzelīn kaheks aastaks Tartu ülikooli juurde ettevalmistamiseks professori kutsele.

Kuivõrd kõrgelt hindas ülikool J. Endzelīni väljapaistvaid võimeid keeleteaduse alal, näitab professorite A. S. Budilovitši, M. H. Krašeninnikovi, A. V. Nikitski ja D. H. Kudrjavski soovitus dekanaadile J. Endzelīnile professori stipendiumi määramise puhul. Soovituses öeldakse, et J. Endzelīn olevat lõpetanud hiilgavalt kursuse kahes osakonnas ja avaldanud juba teaduslikke uurimusi bakhiliidi keele kohta, vene laenudest läti keeles ja artikli «Ueber den lettischen Silbenanlaut».

Oiendanud magistrieksami võrdleva keeleteaduse alal ja kaitsnud pro venia legendi teemal «Исследования в области кошубского языка», valitakse J. Endzelīn 1903. a. Tartu ülikooli eradotsendiks. 1905. a. omandab ta magistri teadusliku kraadi. Alates 1906. aastast töötab J. Endzelīn ka Tartu gümnaasiumis vanade keelte õpetajana. 1908. aastal valitakse J. Endzelīn Harkovi ülikooli võrdleva keeleteaduse ja sanskriti keele kateedri erakorraliseks professoriks. Haridusminister aga ei kinnita esialgu seda Harkovi ülikooli otsust, ja Endzelīn hakkab lugema Harkovi ülikoolis eradotsendina; alles 1911. a. kinnitatakse ta erakorraliseks professoriks. 1912. aastal kaitseb J. Endzelīn Peterburis edukalt doktoridissertatsiooni «Славяно-балтийские этюды» (ilmunud Harkovis 1911. a.). Samal aastal kinnitatakse ta Harkovi ülikooli korraliseks professoriks. Harkovis on J. Endzelīni juhendamisel õppinud mitmed nimekad Nõukogude Liidu filoloogid (prof. B. A. Larin, Gruusia NSV akadeemik prof. G. S. Ahvlediani jt.). 1920—1950 töötab J. Endzelīn Riia ülikoolis balti filoloogia professorina. Ta on praegu Läti NSV Teaduste Akadeemia tegevliige ja NSVL Teaduste Akadeemia korrespondeeriv liige.²⁶

1904. a. loengutekavast näeme, et J. Lautenbach loeb lektorina läti keele algkursust, kuna J. Endzelīn loeb rööbiti sellega läti keele morfoloogiat (teaduslik kursus). Sama aasta II semestril loeb J. Endzelīn balti keelte võrdlevat grammatikat, mida jätkab ka 1905. a. I ja II semestril. Järgnevatel aastail loeb ta juba teisi aineid — kreeka dialektoloogiat, slaavi rõhku jm.

Niisiis algab läti, resp. balti keelte teaduslikki käsitlemine Tartu ülikoolis, ja seda võrdlev-ajaloolise meetodi põhjal.

Et võrdlev-ajalooline meetod võimaldab õigeid järeldusi teha mitmeski keeleteaduse sektoris, seda võime konstateerida ka J. Endzelīni puhul, kes oli selle uurimismeetodi omandanud Tartu ülikoolis professorite L. Masingu, D. Kudrjavski, A. Budilovitši, M. Krašeninnikovi juhtimisel. Tänu sellele meetodile on J. Endzelīni teaduslik töö lingvistika alal, mida ta algas Tartu ülikoolis, olnud väga viljakas. Alvil Augstkaln väidab täie õigusega, et

²⁶ J. Endzelīni isiklik toimik 1893—1909, Eesti NSV Riiklik Ajaloo Kesk-
arhiiv, Tartu ülikool, s.-ü. 1522; J. Endzelīns, Jevads baltu filologija, 1945,
lk. 17—18.

J. Endzelīn on üksipäini ehitanud üles kogu läti grammatika ja peaaegu kogu balti keelte võrdleva grammatika.²⁷ Kuid tema keeleteaduslik toodang on hiigelpanus mitte ainult balti keelte uurimise alal, vaid see omab suurt tähtsust ka ühelt poolt balti ja slaavi keelte ning teiselt poolt balti ja läänemeresoome keelte vahekordade käsitlemisel.

Kodanlikul ajal Tartu ülikoolis läti keelt ei õpetatud. Kuid juba esimesel nõukogude aastal loetakse siin jälle läti keelt ja kirjandust. Nõmelt töötas Tartu Riiklikus Ülikoolis 1940/41. õppeaastal läti keele lektorina Kārlis Dravin.

Pärast Suurt Isamaasõda kuni tänini on lugenud Tartu Riiklikus Ülikoolis praktilise läti keele kursust nende ridade kirjutaja.

²⁷ Filoloogijas materjali, Riga 1933, lk. 42.

О ПРЕПОДАВАНИИ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ТАРТУСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ (1803—1918 гг.)

Доц., канд. филол. наук К. Абен

Кафедра эстонского языка

Резюме

Шведский университет (*Academia Gustaviana*), который был основан в гор. Тарту шведским королем Густавом Адольфом в 1632 году, не оказал особого влияния на развитие культуры местных жителей Прибалтики (эстонцев и латышей). У нас совершенно отсутствуют данные, по которым можно было бы предполагать, что в Академии Густавиана или в Академии Густавиана-Каролина, как это учебное заведение именовалось в последний период своего существования, учился бы какой-нибудь студент эстонской или латышской национальности; не преподавались здесь также эстонский и латышский языки.

Мы не могли, конечно, ожидать и от царского правительства особенного внимания к угнетенным малым народам на окраинах государства, но все-таки должны отметить, что сразу после основания Тартуского университета в 1802 году было признано необходимым ввести преподавание местных (эстонского и латышского) языков, а уже в первых списках студентов мы встречаемся с лицами латышской и эстонской национальности. Первым из латышей был имматрикулирован некий Карл Вильям, который обучался на философском факультете с 1803 до 1809 года (матрикул № 111).

В учебном плане, который вступил в силу в 1803 году, перечисляются наряду с другими и штаты лекторов латышского, эстонского и финского языков.

Первым лектором латышского языка в Тартуском университете был назначен в 1803 году О. Б. Г. Розенбергер, который исполнял эту должность до 1847 года. Он был местным немцем, получившим высшее образование в германских университетах.

Так как учебников латышского языка в то время было мало, то Розенбергер сам составил и опубликовал несколько учебников.

Важнейшим из них является «Formenlehre der Lettischen Sprache in neuer Darstellung».

Вторым лектором латышского языка в Тартуском университете был Герман Клеменц, который исполнял эту должность с 1852 до 1874 года. Как Розенбергер, так и Клеменц преподавал главным образом практический латышский язык. В 1868 и 1869 годах Клеменц преподает кроме латышского языка также и литовский язык и читает лекции по сравнительной грамматике латышского и литовского языков. Таким образом Клеменц впервые применил сравнительно-исторический метод в своем преподавании балтийских языков.

После смерти Клеменца должность лектора латышского языка остается на некоторое время вакантной. Лишь в 1878 году на эту должность назначается Екаб Лаутенбах, который состоит лектором латышского языка в Тартуском университете до 1918 года.

Кроме курсов латышского языка Лаутенбах читал лекции и по латышскому фольклору, латышской литературе и мифологии, позже также по литовскому языку и литовскому фольклору.

Естественно, что трактовка латышского языка была у Лаутенбаха как урожденного латыша значительно глубже, чем можно предполагать у его предшественников. Он опубликовал довольно большое количество статей и исследований, главным образом, по мифологии, фольклору и литературоведению.

Так как Лаутенбах был по своим литературным убеждениям романтик и не одобрял в литературе острой политической борьбы против угнетателей, то прогрессивные студенты-латыши Тартуского университета относились к нему с недоверием.

В Тартуском университете началось также и научное преподавание и исследование латышского языка и вообще балтийских языков. Здесь учился и начал свою преподавательскую и научную деятельность крупный латышский лингвист, член-корреспондент АН СССР, действительный член АН Латвийской ССР, многолетний профессор Латвийского университета Я. Эндзелин, автор более 200 научных трудов.

Эндзелин работал приват-доцентом в Тартуском университете с 1903 по 1908 год. Он читал научные курсы — морфологию латышского языка и сравнительную грамматику балтийских языков (в 1904 и 1905 годах).

DIE LETTISCHE SPRACHE UND LITERATUR AN DER TARTUER UNIVERSITÄT VON 1803 BIS 1918

K. Aben

Zusammenfassung

An der von Gustav-Adolf im Jahre 1632 in Tartu gegründeten schwedischen Universität (der sogenannten Academia Gustaviana) wurde in den Landessprachen (Estnisch und Lettisch) kein Unterricht erteilt. Gleichfalls ist man im Unklaren darüber, ob sich unter den Studierenden jemals ein gebürtiger Este oder Lette befunden hat.

An der vom russischen Zaren Alexander I. im Jahre 1802 in Tartu gegründeten Tartuer Universität begann der Unterricht der estnischen und lettischen Sprache bereits im Jahre 1803. Auch sind in dem Namenverzeichnis der Studierenden bereits die ersten estnischen und lettischen Namen anzutreffen. Als erster lettischer Student ist ein gewisser Karl Wiljam eingeschrieben worden, der von 1803 bis 1809 an der Tartuer Universität studierte.

Als erster Lektor der lettischen Sprache an der neugegründeten Tartuer Universität ist der Deutschbalte Benjamin Gottfried Rosenberger anzuführen, der dort von 1803 bis 1847 wirkte.

Als zweiter lettischer Lektor wirkte an der Tartuer Universität Hermann Clemenz (vom Jahre 1852 bis 1874).

Die beiden ersten lettischen Lektoren lehrten ausschliesslich die praktische lettische Sprache, und dies hauptsächlich den deutschsprachigen Studenten, die sich zur Arbeit in den baltischen Provinzen vorbereiteten.

Im Jahre 1878 tritt der erste geborene Lette, Jēkab Lautenbach, als Lehrbeauftragter die Lehrstelle der lettischen Sprache an. Seine Zuhörer sind schon hauptsächlich Letten. In seiner Lehrtätigkeit behandelt Lautenbach neben der lettischen Sprache ebenfalls die lettische Folklore, die lettische Literatur und Mythologie, und später auch die litauische Sprache und Folklore. Selbstverständlich ist Lautenbachs Kenntnis der lettischen Sprache unvergleichbar tiefer als diejenige seiner Vorgänger.

An der Tartuer Universität begann auch die wissenschaftliche Erforschung der lettischen Sprache, denn hier studierte und arbeitete eine Zeitlang als Privatdozent (von 1903 bis 1908) der grösste Kenner der baltischen Philologie, jetziges korrespondierendes Mitglied der Akademie der Wissenschaften der UdSSR und aktives Mitglied der Akademie der Wissenschaften der Lettischen SSR, der langjährige Professor an der Rigaer Universität Jānis Endzelīns.

JOONI KIHELKONNA MURRAKU SÕNAVARAST *

E. Koit

Eesti keele kujunemise ja arenemise protsessi jälgimise huvides on vaja tunda murrete struktuuri, olgu siis kõne all foneetika, morfoloogia või sõnavara. Seejuures on iseenesest mõistetav, et järeldused on seda kindlamad, mida ulatuslikumal faktilisel materjalil nad baseeruvad, mida laialdasemal alal mingi keelelise nähtuse levikut on uuritud. Sellest põhimõttest juhindudes tuuakse käesolevas töös deskriptiivset materjali kihelkonna murraku sõnavara kohta.

Kihelkonna murraku allpool esitatav sõnavara näidismaterjal pärineb põhiliselt Atla ja Karala külast kui keskusest, kus kõige paremini on püsinud kihelkonna keele vanad jooned, kuid on muidugi kaugel sellest, et pretendeerida ulatuselt täieliku murdesõnastiku nimetusele. Sellist ülesannet allakirjutanu endale ei püstitanudki. Allpool järgneva sõnastiku eesmärgiks on anda teatud käsitus kihelkonna murraku sõnavara vanema osa omapärast ja rikkusest ja märkida mõningaid laenusuhteid murraku sõnavaras üldse.

Leksikaga on ühendatud ka mõningad murdeomased fraseoloogilised väljendused (*jalov pagü, jaläl_olëmv* jt.).

Viimastel aastatel on kihelkonna sõnavara täienenud hulga uute sõnadega, eriti nõukoguliku elu aladelt. Murdeomaseks on saanud sõnad, nagu *parttei*, *parttei-lõna*, *partto-rc*, *koõmuništ*, *koõnõr*, *prigatt'i-r*, ~ *prikkatt'i-r*, *kolõs* ~ *loès*, *nõugocü*, *täittäv koõmittä*, *soitsjali-stljk võislu_s*, *punänä nurk*, *lubi* (viimati mainitud sõna on ealt murdetraditsioonis siiski vanem, sest juba kodanliku vabariigi päevil kasutas keelejuht seda terminit merespordi organisatsiooni — jahtklubi — kohta, kuigi täpsem tähendusvarjund ei olnud selge. Praegune tähendus on muidugi erinev), *piün'ër*, *piün'eri kõndu_s*, *noõmì pê* 'normipäev'. Nagu juba transkriptsioonist ilmneb, alluvad sõnade foneetiline kuju

* Käesolev töö on osa E. Koitu kandidaadidissertatsioonist «Kihelkonna murrak»: Töö on teostatud Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris; teaduslik juhendaja filoloogiateaduste kandidaat J. Peegel.

ja muutmine murdegrammatika reeglitele kuni peensusteni. Nii märkame vokaalide reduktsiooni (*partteì-lvna*), palatalisatsioonist tingitud diftonginemist (*loès 'kolhoos'*), murraku põhjaosas kesk-kõrgete ülipikkade vokaalide diftonginemist (*piün'ēr*). Allakirjutanu peamiseks ülesandeks ei olnud aga konstateerida neid muutusi, mis murraku sõnavaras on toimunud viimasel ajal, ja esitada ning analüüsida keelde juurdetulnud sõnu, mis väljendavad põhilises osas tänapäeva nõukoguliku eluga seotud nähtusi ja objekte. Need sõnad ei väljenda murraku spetsiifikat, vaid peegeldavad pigem seda ühist, mis on omane kõigile eesti murrakutele, murretele ja ühiskeelele. Murraku leksikaalse omapära, rikkuse ning varasema arengukäigu seisukohalt pakuvad huvi just vanemad leksikaalsed sugemed, mida — nagu juba öeldud — käesolevas ülevaates püütaksegi eelkõige esitada.

Vastavad näited on esitatud tähestikulises järjekorras, kusjuures on loobutud sõnade grupeerimisest mõisterühmadeks (meresõit, kalandus, põllundus, elamu jt.), sest eespool mainitud valikuprintsiipi arvestades ei annaks rühmitamine õiget käsitust vastava ala sõnavarast, kuna tulevad ju kõne alla siiski üksikud sõnad, mitte aga vastava mõisterühma sõnavara tervikuna.

a a k r i k 'meresaak, hukkunud laevalt randa uhitud esemed (sm *haaksirikko*)'. *ākrik*: *merē ārašt kořjattvsa ākrikku*. *vanad miħet keisid norloevv ākrikku oisimv*.

a a l i m a 'sõudma' (rts *hala*, sm *haalia*). *ālīma*: *ül'gəl loivvād / neñdēgv tā ālīb*.

a e r e 'hapu, halb, kõlbmatuks muutunud'. *aēr*: *üks_asi lehev_ aēraks / aērā tār_üšnā haīsēv*.

a i t u m a ~ a i d u m a 'udarat laskma, kasvatama'. *aittu_ma* ~ *aīdu_mv* (viimane vorm esindab murdes laialt levinud geminaadi lühenemist): *leħm_aīdu_B / kašvādvv_ūdārd*.

a n d m a — järke andma 'suurema viljakusega olema, paremat saaki andma'. *jārgā andmv*: *teīsēv nisūt polē nī ellīgu_D mettā / agā nēv_añnā nōñdā jārgā mettā*.

a n t s l a n g e r 'abitööline'. *antslañgər*: *antslañgər añnāv tō jūrās_ašju_kādē*.

a r a l i k 'hoolas, hakkaja'. *aralik*: *sicā igāvānā kañgā vōitlēm̄v / mē taħtsimā ühēgoōrā merē a_eādv / olīmā arālīgu_ī kül / āl vōimūs jāħi tāle / niñk_pāsīs mettā kāsť minēm̄v*.

a r b i m a 'töötama, talitama'. *arbm̄v*: *āl vīsī sē arbv̄dv / o_eāv_omā laiškv ihū*.

a r j e n d a m a 'valmis saama, valmis jõudma, tegema'. *arjēndmv*: *tōdō_nī pailū ettāp jōvā ē arjēndv*.

a u g u t l e m a 'meelitama (sm *houkutella*)'. *aūgutlēm̄v*: *aūgut-lep_teišt_omā seltsī*.

a u k — sõua auk 'seeliku küljel olev lõhe, seeliku taskuauk'. *sōūwā_auk*: *kūwēl_ōñ küljē pēl sōūwā_auk*.

e bu 'edev, edvistaja'. *ebù: üks vā ebù inīmānā | sē kālūdōv nōñdā / tā nōñdā tirē pē seljās / nē edē midāgīd | paicāst teisa edvīstōv.*

edre 'ois'. *edrē: tēdrēmādrōl_ōn pūsūsād valgād edrēmād.*

eterdama 'lābematumt, pealiskaudselt, kärmelt midagi tegema'. *ēttērdōmv: vanā oli üks ēttērdōv, ev inīmānā.*

haama 'nn. norilaevadel kasutatud kopp merepõhjast asjade, peamiselt süte väljatõstmiseks. Koosnes pika varre külge kinnitatud raudvõrust, mille küljes oli kott, kuhu siis süsi või midagi muud sisse jäi'. *hām: merē pōhāst noriītvsā midōd_āsīv hāmīcv.*

hagama 'otsima, üles otsima, kokku otsima' (sm *hakea*). *hagēmv: sē hagēv nōñdā tījūstī āsīv, kogū.*

hai 'kaunistusnõor või -äär seeliku allveeres': *haī: muštāt_ kūwēd | koltsād haījād_āl.*

harge 'arg, kartlik'. *hargā: hārgā lōm kaīdāb_ēgād_āsīv.*

hatt 'ülekantud tähenduses: mõistus'. *haī: keš_sō haītū ē pūh_ kīnd_ōn | õmmū oīsps.¹*

helt 'lokutid'. *helād: kukkēl_ōn helād kučōū āl.*

hind — seda hinda 'selle tagajärjel, sel põhjusel'. *sedā inōv: vanā isā surī sedā inōv | tegī telstē inīmāstāl mā_ēāsīd/agā tegī pailū || āljās pōrā ānām | niņō lāks_sedā inōv.*

hirm 'jõud, hoog'. *īrm: laē rīvīp_kōsīst kōrvālā | tāl sūr puījū īrm || laīvāl jāp_kēlvār't jārgā | tāl sūr īrm | kuī sēant sūr kerī lābī lehēv || tagā sūr vinttv vōl'_āñnāv_īrmu | siš_tā līñnāv jā sīsā.*

holm 'otsa- ja külgkatuse kokkupuutumise ala'. *ōlm: āñnā olmī roīcās | olmī roīcās pīāv_ē si kē olēmv.* Tormist mahavisatud katuse holmi kivid paigale panna (Kihelkonna v. Loona algkooli pedagoogilise nõukogu koosoleku protokoll nr. 12, 29. nov. 1924. a.).

hoobama 'paati sõudmisel ümber pöörama'. *ōbvōv: laē ōbvōv sīs | kuī_sā ūmbār pōrād | teīsē aīrūcv tōmmāt teīsēcv lūkkōd.*

huut 'kübar' (sks Hut). *ūt ~ ūdī: kirkku_s kēls ikkō ūdīcv.*

idupilv 'pilveloor, õhuke kiudpilv'. *idūbīlī: taēvas_ōn idūbīlī.*

hāmmeldama 'segi minema, segama, kogeleva' (sm hāmmēntāā). *āmmēldōmv: sē āmmēldōv muīdū | osā selgastī rākkīdōv mē.tā.*

hārjaüigene 'tungaltera'. *āījā ūlgānā.*

ige 'telg'. *igē: raittv kēlvād igē oīsps.*

ihtuma 'vāsima'. *iītu_mv: sē nēñdā tōšt vāsīnd | iītu_s_ūhēs kūhās | tōšt iītu_nd.*

ingisti 'elav, kärmas, erk (hobuse kohta)'. *iīñīstī: iīñīstī ovū lehēv_īlmv pītsaītō | sē ō pailū | kuī_sā_dalā pītsa_āñnād.*

¹ Vt. ka P. Ariste, Eesti rootsi laensõnad eesti keeles, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX₃, Tartu 1933, lk. 45.

ja agraud 'põranda tegemisel kasutatav tööriist'. *jāgraud*: *pa-rāndv jūrēs_ōh jāgraut_tārblōnā*.

joosetama 'jahvatama'. *jōsetmōv*: *sī ēlmīsā ūlmāsōā a_eāl_ōll | sīs_ās laštō jōsetmō kā mettā*.

jõrmastama 'tuimaks tegema, tundlikkust kaotama, teadvust nõrgestama, uimastama'. *jõrmastōv*: *amv valūgv a_eās pībū pōhā suhē | sē jõrmastōs_ē*.

jääma — andeks jääma 'täitmata jääma, hooletusse jätma'. *andaks jāmv*: *minēv sul jāhūt_tēt_kōik_andaks jellā | polē midāt_pēlā pahdu_v* (= teedele ei veetud kruusa).

kaabes 'lumehelvest'. *kābēv*: *lumēkābēt_kēivād*.

kalukane 'kalevine, aga ka üldse mistahes sorti vabrikuriide kohta'. *kalūgvnā*: *nūidō kōik_kalūgvnsēv rīdēv*.

kanastama 'hallitama'. *kanastōv*: *lēib lālnē_kanastōv*.

kare 'sööt, muru'. *karē*: *pōlv lehēp_kārgā*.

karpsaag 'kaheinimese saag'. *kar'psāg*: *kar'psāg_ōh pōigittī_pū sāg*.

kedrus 'elav, liikuv'. *kedrūs*: *ūks vā kedrūs lōm | seisā kuš-kīl mettā*.

kelu 'kehv, kivine maa'. *kelū*: *sī vā riikv kelū | vaēnā mā | mis_sē kašvādōv*.

kibutlema 'külma tagajärjel valutama hakkama'. *kibutlōmv*: *kēd_akkāvvt_kūlmāgv kibutlōmv*.

kibris 'tangus, harilikult liha kohta'. *kibrīs*: *sīā lihā kibrīs | sūrēv villid_sēs*.

kiduma 'kalu puhastama'. *kidūmv*: *akkāmā kalū kidūmv*.

kihe — kihe käima 'käärimisel palavaks minema'. *kihē kēimv*: *ōlut_akkāp_kihē kēimv | sūr kärin lahītī*.

kihlikene 'väike kartulilõige'. *kihli gvānā*: *tallādālē leigēttōšsā kihli gvāšsī*.

kilkjas 'kilav, hele'. *kilkjvs*: *tīnā nī kilkjv ālēgv | mis neivdā rōkkōv*.

kogema 'kartma'. *kogēmv*: *mōnī lōm_ikkv kogēv | vādāv neivdā e'gūst. ka'rdāp_teist_inīmāst | akkv'p_kogēmv*.

kohe 'poole, kohta, peale' (sm kohden). *kohē*: *kārlv õppēttōgv oīnd neivdā vihānā neivdē tanūdā kohē | i'ļlānd | isē tulēt_kirkku_ | nāgū mušt ku' rihē ahjū kom* (= nägu must kui reheahju vomim).

koobat 'aiast ülekaimise koht'. *kōbat*: *ūlē a_eā kēimīsā kohtv ūittašsā kōbat*.

konnatu 'halb, kade, autu' (sm kunnoton). *koīnāltu*: *vā kadē koīnāltu_inīmānā tāv vōl teist mettā kaīnāltv*.

kostima 'anumale vitsa peale ajama'. *koštīmv*: *koštīp_kihālā vītsā pēlā | vīts lūljāšsā koštīgv*.

kudri 'lühikeste kõrvadega'. *kudrī*: *tim'p'kōrū lāmās_ōh kudrī*.

kunnikene 'teatud tõuk'. *kuñnìgənə : püsünə karunə kuñni-gənə* / *nõñdàgüt pāvà koèr.*

kurpuma 'magama, puhkama'. *kurppu_mv : mē lēmə kurppu_mv* / *kurppu_mv naittīsə.*

kuterdama 'kudrutama (tetrede kohta)'. *kuītērdəmv : tedrēt_kuītērdəmv kēvāðīsəl_a_eəl.*

kuutima 'karglema, hüplema, tagant üles lööma'. *kūttimv : üks nòr lõm tantīsə* / *niñdà lõp_kūttī* / *kūðiv.*

kõdisema 'lõdisema, värisema'. *kõðīsəmv : külm_a_eəp_kõðīsəmv.*

kõduja 'vilets, õhuke'. *kõðü.ev : sē nõñdà vā kõðü.ev villāgə lañmās.*

kõhvama 'tähele panema, hoolima, reageerima'. *kõhvəmv : ovū mēttəp kõhvəv* / *pjā sellēst midəð* / *añnà valü vòl miš tahēs.*

kõle 'peenem, sageli töödeldud puu või kepp, mida kasutatakse teatud otstarbeks (näiteks käsikivi ümberajamisel)'. *kõlè : kõlègəv aettvə kivi ümbar.*

kõnd 'vara'. *kõnd : tälö vanət kõndv ès.*

kõsane 'pahane, tusanè'. *kõsənə : tēp miš selləl_inlmasəl_òh* / *nõñdà kõsənə.*

kärkjās 'millegagi küllastatud, midagi liigselt olema'. *sup nõñdà sõlā kärkjəv.*

kärvits 'triangulatsioonitorn, vaatetorn'. *kärvits : kärvitsv_tēhtu_D mā oīsə.*

käavel 'teatud tüüpi otsakatus'. *kävəl : tõl'p oīs* / *niğ naittina kavüst òh səl oīsə pəl* / *sē òh kävəl.*

külatsema 'külaskäiku tegema, külas olema'. *külətsəmv : mā lēhè tēlsə perè külətsəmv* / *kodü igəv.*

laabkuub 'tolmumantel'. *lāp_kūv : lāp_kūv_òh sūr tolmügūv.*

laak 'lauariit'. *lāk : laūwət_kēivāð lākkīs.*

laanima 'läbi noomima, sõimama'. *lānimv : kül_mā lāni tā lāvì.*

laga 'soolvesi'. *lagā : sōlvēt kuštvtvšsə lāks.*

lahju 'kalaveri'. *lahjū : kaləl polè veiv mēttə* / *kaləl_o lahjū.*

lahtuma 'lahjaks muutuma, jõuetuks jääma'. *lahtu_mv : lõm kuì sōmaltv òh* / *lahtu_B_è.*

lahus 'loik, milles alatiselt vesi'. *lahūs : lahüksə sēsət əl kuivə vesì è.*

laju 'väike, jõuetu, armetu'. *la.eü : oñ kuì la.eü sē kašsì poēc_òh.*

lannima 'lainetel kiikuma, lainete lükata olema'. *lānimv : ... èt sāp sōivā mēttə* / *siš laè lāñnəv naittīsə aēgə* / *lēhè evāsī üht mēttə.*

lappeline 'üksik, eraldi seisev'. *lāppəlīnə : mētsə sihēs_üks lāppəlīnə koñt_òh* / *kēt səl neñdà kēiv.*

lappertamm 'teatud (pehmem) tamme liik'. *lappər tam seisa midəd.*

lappes 'kõrval'. *lappəs : sī ūksē lappəs tā istu s pölē päinē.*

laukama 'idanema, kasvama hakkama'. *laukkəmv : ūks_asi akkāp_kašvəmv | juvā laukkəmv | magəd_akvəvd laukkəmv.*

leep 'viltu raiutud tüveots'. *lēp : pūl raijultvōšsə lēp | kuī sā mahā lahəd | sūrē pūl pjav ē sūr lēp_oləmv.*

lemm — lemrohi 'paks, lihav rohi'. *leṁrohī : leṁrohī səant sūr pakš_ein.*

lemm 'mingi lastehaigus'. *leṁmī_aiou s : laštəl_on leṁmī_aiou s | leṁmī_aiou s a_eəv sūdāmā | raṁbīl_kuīsuttvōšsə.*

lemmik 'väiksem mageda vee kogu'. *leṁmik : kiřcū leṁmīou_st sāv jūvəv | vesī sēs.*

lepane 'verine'. *leppānə : mōnē gořrā oñ kalāv nōñdā leppāsəv.*

lepp 'veri'. *lep : kuī sā ūljest_osād_ō kohē | lep tagā.*

libritsema 'lipitsema'. *libritsəmv : silmādēndər libritsəv nōñdā sō_ēs | agā tagāberssə sā sē niņg teinē.*

loju 'viljakandmatu maa'. *loju : loju mā | sē ūks vā vaenā mā.*

luutsi 'õlgedest luud'. *lūtsi : õlgedəst tehašsə lūtsi vōi pühē.*

lõnk 'kõverdus, käänak'. *lōņk : parāmvūtā oñjāstə lōņk_ikkv vilnə | si nāt_tegəvəvd nūlv nōřst.*

lõutsikas 'aluslauad paadi põhjas'. *lōūtsiəvs : muīdū sā aštūd_emāgořrast lāvī | kuī sēl polē lōūtsiəv laūdī.*

lädra 'riidest tuhvel autokummist tallaga, tavaliselt kasutatakse sõna mitmuses: lädramed'. *lādrāməd : nūlv lōsəvəvd ānāməstī kōik lādrāməltəv.*

lämme 'halb, vastik'. *lämme : mō sū olī nī lämme tänā omīou_ | san't maik sās.*

läägama 'laaberdama, segast juttu ajama'. *lāəmv : sē muīdū lāəv | polē mōistu_st olvəjd.*

maametlema 'end ehtima, endaga tegelema'. *māmetləmv : ... riđīv nořpiv seədā niņg teisiltī | māmetləv_enēsə ümbər.*

malbeter 'ork, terava otsaga pulk, mida kasutatakse sõlmede lahtiharutamiseks'. *malbeiter, ka malts pēttər : malbeiriəv vōettvə sōrī sēst sōlmisīv lahtī.*

marras 'harv, harva esinev'. *mařrās : sī mōnī mařrās_övū oñ || mōnī pār lehəv riđu kuī_inīməsəv | agā nēd_ō_ mařvəvd.*

massakas 'säask'. *mašsək : mašsək vōttāp_puñnī ūlēs | kuī_đa sāv siñd nāriđv.*

meestutte 'tutvuse järgi andma, tutvuse põhjal teeneid osutama'. *mēstuttə : jägāttvə midəd_əšjv | anttvə ūhələ ānām | tel_sələ vāhəm | sis anttvə mēstuttə.*

muda — kõrumuda, lintsmuda 'meremuda liike'. *kōrumudā, lin'tsmudā : kōrumu_eəl_on sūrēd_ād sēs | lin'tsmudā vā pēnənə |*

vahēst panēv vōḡū nōñdā tāls / kulvāttvsa aḡjus niḡc pārāst_ōrttvsa puhtvks.

multsjas 'paks, jahujas, maitsev'. multsjvs : sup nōñdā multsjvs / tuḡlḡd_ē lammu nd.

munt 'lõug, suu' (sks Mund). mun't : vā vanādal_upsu dāl_olī ikkv sūru_t kā | vihv keis alūmīst muñdīst vālḡv || mun't pu_hās_ilānə.

mānd — maltsmānd 'männiliike'. maltsmānd : sellēl polē, sūdānd sēs / maltsmānd seīsā elū sēs midāv (= maltsmānd ei seisa maja sees midagi, ei pea maja seinas vastu).

mūlt 'peen puru, tolm'. mūl : kuivāv_agānvv lāhvāv mūldāks_ōhtv akkvs tuiškōmv | pōljās pūmē mūlt_olī vālḡs.

mūltama 'pidutsema, simmanit pidama'. ennə heinā a_eāl_lāk_sūd jubā pūhābē_ōhtv austlv metsv niḡc_ō lābī mūlttvsv sēl | olī sē kā ūks pūmē jōhvnmīnə | nūlt_polē sevā mettə ānām.

narr 'käerandme haigus, nari, kidi, murdeti kohati ka rogi, näit. VII-s'. narri alḡv_s : narri alḡv_s kē sēs / sīs_ō kāsī igavānə aīcā_āpsa midāt_tehā mettə.

nebre 'niiske'. nebrē : rījē nōñdā nebrē vēl | polē kulvōnv mettə.

nepse 'niiske'. nepsv : tā pailūs_sa_eā | eīnā tegī ikkv nepsvks.

nepsitama 'niisutama'. āi miš_sellēst rākkḡv | tā ikkv nep_sīttv mād.

nessima 'kandma (lt nēsāt)'. nessīma : miš_āḡv tā nešsīv | tu_lēv nōñdā_t pēsv_ōīcās.

nihkuma 'tasakesi nutma, tihkuma (sm nihkua)'. nihku_mv : laḡsēv paūcūttvsa / miš_sā nihku_d.

nilta 'naisejakk'. nilttv : naisēl nilttv ūl.

nilvak 'tigu'. nilvāk : nilvāgv_tegāvvv_ōrāstālə pahā sa_eūsə a_eāgv.

nobrama 'võtma, endale haarama, ära viima (lt nobružat)'. nobrām_mv : sī ūks mēs_elāv | nobrāḡ_teīstē tagānv.

nodjastama 'rammetuks tegema, ära võitma (lt nodauzīt)'. nodjāstv_mv : unī nodjāstv_inīmāsə ē | panēḡ_tukku_mv.

norgima 'hukkunud laevalt, ka mere põhjast varandust otsima (sm norkata)'. nōḡīma : vād_ērīks_āre mihēv nē nōḡīvt_pāḡ_ḡlḡst.

nori 'paat hukkunud laevalt varanduse püüdmiseks ja vedamiseks'. nori : nori_ōn sārēm kuī_ūks pisīnə paeī_ōn.

noorutama 'uuesti toimivaks või kasutamiskõlblikuks muutama (sm nuorruttaa)'. nōruuttmv : tōmēst nōrūdōšsə | aittv sīs_jāllə saljā_sīssə pañnv.

nudres 'agar, ettevõtlik, hakkaja'. nudrēs : se nōñdā vā nudrēs_inīmānə | kōḡjv_ōmālə varāndu_st || nudrēs_inīmānə egās_pōl_nōñdā kōḡjmvsv.

n ä b u 'keerme koht lõngas, kokkukeerdunud lõng, sõlm'. *näbù*:
lõhñàl_õh näbù sēs | kul pailü kērou pēl_on.

n ü r k 'tasane sõit'. *nürk*: *õbù lahēb nürkku*, 'hobune laseb tasast sõitu, nürku'.

o d r i k 'harv, lõtv'. (Sõna võiks küsitavalt ühendada läti sõnaga odere, mis tähendab küll voodrit. Et vooder on harilikult õhuke, võiski see omadus saada uue tähendusvarjundiga sõna lähtealuseks.) *odrik*: *sē nõñdà odrik kudümñnə | valgə paistāv lāvì.*

o g i 'jalg — üle kantud tähenduses'. *ogid*: *aigə akkāv_ogidə pēle a,èamv | ülēs tõusmṽ.*

o g i m a 'parandama'. *ogimv*: *mā keisì ogisj naittsə aidd.*

o i m i t s e m a 'kohmitsema'. *oimitsəmv*: *üks piikälõonə inimənə oimitsəv nī kaiwā.*

o j a — oja maa 'madal vesine maa'. *o,èà mā*: *səant madal_ei-nəmv üittvə s o,èà maks.*

o l e m a — jalal olema 'määratsema, ärritatud olema'. *jalal_olē-mv*: *vagà ilm niḡ merl jalal. vanà oli nõñdà jalal.*

o o d a m a 'jooksma, läbi tilkuma (sm vuotaa)'. *oodmv*: *kihà_akkāv õdvmv.*

p a a b a 'suur puunui'. *pāvà*: *nurğà nuljv kuksuittvə pāvāks.*

p a a k e r 'puutööriist eseme silumiseks'. *pākkər*: *poistēl_oll sī pākkər | õlētṽv ühè ašjā s:lēks.*

p a g u — jalga pagu 'kiiresti, parajal ajal, viimasel hetkel'. *jalcv pagù*: *aksimə sīt lāvì õid minēmv | niḡ umbəst jalcv pagù jõuismə.*

p a i g u s t a m a 'laplikuks tegema, kasutatakse näit. põllu kohta, mis talve tagajärjel on kannatanud'. *paigustəmv*: *aḡc niḡ vesì paigustəvñ põllü è | kuhàs_õh | teisəs polē.*

p a n e m a — tuule panema 'korda seadma'. *tūlə panēmv*: *polē sedà | keñ saē tūlə panēks.*

p a r a g u s 'paras'. *parəgu_s*: *sē karəstəvñnə pjav nõñdà parə-gù_s olēmv | eļ_sāv_añnà pailü eñk vāhè mēltə.*

p a r r a s 'ligilähedane aja määramise mõiste, tavaliselt sisseütlevas käändes, harilikuks tähenduseks on 'äär, serv', põhiliselt sama tähendusvarjund on alal hoidunud ka sõna ajalises funktsioonis'. *parəv*: *pühādə vahēl saē rūsà lõḡv ketrmv akkēttu_D | niḡ lāks_è külnvəvə parəv.*

p e a — kurtpea 'sileda peaga (nisu)'. *kur'ipē*: *nē vanāt_kur'ipēv | nē õh_nī elligv_D.*

p e e p u 'võrgukork'. *pēppu*: *koḡl tükē vōḡgù ülēmisa ārē kül-jēs | sē õ pēppu.*

p e s t —aju pest 'võrgukõis'. *a,èù peš't*: *rāimj vōḡgùl_õh tōr-vānə kōis | sē õ a,èù peš't.*

p i h k a m a 'halvaks minema, VII-s ka end liigutama, rääkima (mēttəp_piḡkv kuñmastkḡv oīsəst)'. *pihkəmv*: *üks_asi leinē_piḡ-kəmv | leind sañdīks.*

pink 'peen koht, näit. lõngas'. *piŋk* : *lõŋqà sihès piŋqà koht* / *üks pēnənə koht*.

püretama 'kurdiks tegema'. *purettmɔ* : *purēdɔp̄ kōřvād_ē* *nī vall kisà*.

pusajas 'kergesti lahjaks minev, lahja tühi'. *pusà,əvs* : *vā korē pusà,əvs tühi ovū*.

pusi 'auk, kust saapapael läbi pistetakse'. *pusi* : *kiŋqà pael keiř_pusist läbi*.

pusu 'jooksva'. *pusū* : *sī jōksjə aŋgu_s kuřsuřtvəsə pusūks* / *pusū pūsà sēs*.

põlgama 'peksma, sõtkuma (sm polkea)'. *põlgmɔ* : *rōhvət_ pōlaltəsə õštəgə ē*.

põrk 'mütsisirm'. *põrk* : *mütsil põrk ēs*.

raagas 'ei esine, ei ole olemaski'. *rāgəvs* : *sedà polē sī mā rāgvskjɔ*.

rahe 'õnge kinnitusnõör'. *rahē* : *raŋkməd* : *õŋqə raŋkmət_keiřvād* *nōri küljēs*.

ratsas 'toores'. *ratsàs* : *ket neit_tuŋhɔ ratsvlt sōB* / *leiçest sūljašsə kül ratsvlt*.

rautsima 'täis panema, külge hakkama'. *rautsimɔ* : *kuř_sà sulà luməgv keiɔ* / *sīs_tà rauitsiv rattv ē* / *akkəv rattv kül'cə*.

reitsima 'vastutuult sõitma'. *reitsimɔ* : *reitsiř_pādiçə* / *sōiɔdāv vāstu_tūlt*.

riivolt 'keedujalg'. *riivolt* : *ēnə kebeřti rōvi al riivolttiɔ pēl*.

riips 'rüsa puhastamise pulk'. *riips* : *riipsūgv puhāstəřti rūsāsɔɔ* / *riipsūdařti rūsà sēs_t mudà* / *kōvərnst oksāst tehtu d*.

rõhved 'rukkiisasi'. *rōhvəd* : *rōhvij pōlaltəsə õštəgv*.

räisima 'laastama, hävitama'. *räisimɔ* : *nōñdā puhtvks räisitt* / *meitə kukkə laulmvs ānəm*.

rääp 'käristi, tavaliselt hobuste hirmutamiseks'. *rāp* : *vād_oiɔi_jvřt_kařgūdɔvɔvɔv_ovūsij_təgə rāvāgv*.

rääsuma 'vt. räisima'. *rāsumɔ* : *tānī* / *nōřrā pūsūsəv rīçiɔ* / *sakslənə rāsu_s ē*.

rükka ma 'ühe aeruga sõudma; sõna on tähenduselt ja funktsioonidelt sama, mis mitmes murrakus tuntud eesti-rootsi laensõna *prikkama*. Kihelkonna kuju on häälikuliselt täiesti ootuspärane, kui silmas peame lähtevormi *prika*. Kaksikkonsonantsus ei ole murdeomane, samuti esineb arvukalt *i* labialisatsioonijuhtumeid (*pisinə ~ pūsünə, müdū* jt.) *rūkkəvɔ* ; *lūppj_rūkkəv* *ühē kēgv*. (Vt. ka P. Ariste „Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles“, lk. 91.)

rümpelik 'mittetasane, künklik, mätlik'. *rūmplik* : *rūmplik mā* / *mōnēs kühās nī tihəd mältvɔ*.

sadama — alla sadama 'kõhnuma, jõuetuks jääma'. *alà sadāma* : ... *sīs ja ēn olnɔ ette tirē vėl* / *nūld ja ēn sadānɔ_alà* / *muldū roiniv õūvəl_kattv*. *ovū lahjä* / *nōñdā sadānɔ_alà*.

seilama 'vastutuult purjetama'. *seilomv* : laè *seilvB* | a.eàp̄, *kaksittj* | *ettà kasù sàB*.

sikk 'päklikobar'. *sik* : pähkəD *sikkvS kòS* | kümmè *tükkj ühès lasùS*.

sim a 'mõnu, ladusus'. *simà* : kuè e inì loèB | *sellèl üks simà* | nõnda mõus *sè lugù*.

soop — sooba auk 'auk, milles vihmase ajaga on vesi, muidu aga kuiv'. *sòBà auk* : üks *sòBà auk* | *vè al vesisè a.eàcv*.

sump 'villane vanaaegne särk'. *sump* : vanadəl inimestəl olid *villsəd särəid* | *kutsüttj sumviks*.

suurepärane 'suur, suurevõitu'. *sürèbärənə* : *karjämvl oli sèant sürèbärənè kivl* | nüid *ettj pà è luñku nd* (= nüid olevat päike ära lõhkunud).

sõvel 'tugav tala, mis kannab tuuleveskis kive'. *sõvlj pù* : *tulicvl on sõvlj pù*, *talup kivisid*.

tall — oisuttall, utettall 'tallede nimetused soo järgi'. *oisuttal* | *uttettal* : *talləd on oisuttalləd niñc uttettalləd*.

tarama 'ringi käima, sõitma'. *tarəmv* : ühəcõrə oli *sürì tarə-mähçisid* | *tarəsiv riñçj niñc isè lälid* | *pühəB è lələsid kiřəü ümbər liñnüd nõnda tarənd* (= pühapäeval olevat lennukid kiriku ümber tiirelnud).

tarima 'kiskuma, tõmbama, kokku panema, haarama, võtma'. *tarimv* : *kaš tarip koirə kohè külrü sèlv*.

tass 'mingi parasiitrohi'. *taš* : *təš karcvB einà sišsə* | *võttəB einə è*.

ting 'vastane'. *tiñc* : *tul tiñc* | a.eəB *tiñçj laivəcv*.

ting — viimse tingu peal 'äärepealt, lõpukorral'. *vimsə tiñjü pël ol* | *pidl pññv vimv* || *kuè nē ärjəv vimsə tiñjü pël olid*...

tissel 'künakirves'. *tišsəl* : *künə tehəšsə tišlcv*.

toorus 'kooliteenija (vn cropож)'. *törüs* : *kõlma.eəvəs törüs ténijvks*.

tubrik 'tuhkurliblikas'. *tubrik* : *sis ettvS* | *tjə tubrik tikkvB õuvə*.

turmitama 'laiali puhuma, laiali kandma'. *tuřmittmv* : *kuh-jäl ikkv malc pël* | *muldu tuřmivəB laijälj*.

tuulitsema 'kraapima'. *tulitsəmv* : *kanəť tulitsəvvd nõnda liva sēs*.

tõrv — kooltõrv 'tõrva sort (sks Kohle-)'. *kõldörü* : *kõldörü tehəšsə kivisüttèst* | *püdü tehəšsə tõrvə kandu dəst*.

tõõne 'vaikne (sm tyyne)'. *tõnə* : *merl üšnə tõnə vacə*.

türbe 'kitsi'. *türvə* : üks *türvə inimənə añnəB ni vāhəvõittu kèllègiitələ*.

tüütma 'väetama'. *tüitmv* : *põldu sał mu.eəcv tüldettu d*.

udumbe 'asjata'. *udü umvə* : *sé keimvñə oli kül udü umvə* | *saime jušt sõnnv niñc akkvS savəmv*.

uhtlema 'visklema, aelema'. *uhtlæm* : *laps_uhtlæb* / *tā äi jā macām*.

uumikas 'tormiaegne laine'. *ūmikks* : *minē sā tälæg* merē / *merēs_oh_ūmikks*.

vahkad 'merel kokkukeerutatud lumehanged'. *vaikk* : *merē pël_lumē vaikk* / *kuš_tā akkãp_tãdã kocũ kēmv*.

vai 'vaja, puudulik'. *vai küpsä* : *leib_vai küpsä* / *polē vël ê mettã*.

valam 'merevoolus'. *valãmad* : *a,eãb siñd kuivãlã valãmvitã kãdẽ*.

valduma 'väsima, raugema'. *valdu_mv* : *äi sā tög* *valmıs* / *valdu_b_eñnem ê*.

valgastama 'selginema, valgenema'. *valgãstmv* : *akkãb_valgãstmv* / *pilvẽd_akkõõõd lañku_mv*.

vedemed 'adrale allapandav puu kohast teise viimiseks'. *vedemãd* : *adrãlã pañnašsã vedemãd_ala* / *sīs vjãšsẽ kuhãst teissã*.

viibima 'jahenema, jahtuma'. *vibim* : *ahĩ kauwã seisãb* / *sīs vïbïb ê* / *pañnãšsã ärẽõšsĩ jũrã*.

vikk — viki auk 'paadi põhjas olev auk'. *vikkĩ auk* : *pãdĩ põhãs_oh_vikkĩ auk* / *laštõsã vesĩ väljõ*.

vilauus 'täiesti uus, uhiuus'. *vilãus* : *vilãũwẽt kiññãd jalãs*.

viltama 'koodiga reht peksma'. *viltmv* : *ühẽõõrã vilããtĩ rõõõõd* / *neljã nuļjãg* *lõõĩ lucũ*.

vint 'tuul (sks Wind)'. *vint* : *vãdã kuĩ vint väljãs_oh* / *kaš_sã sãd lippitsãd* / *kõigẽst rañmũst piãd sõõõmv*.

virgitsema 'keema hakkama, pisut pulbitsema'. *virõitsãmv* : *kãttel_akkãp_kẽmv* / *virõitsõp_tẽsẽst_ãrãst*.

votsku 'vene saabas'. *vo'sku* : *venẽ sãbãst_ũittõsã vo'sku_ks*.

väigema 'püüdma, tahtma, kalduma, tikkuma'. *vãlgãmv* : *meit-te sigã välõõp_tuñlĩ miñnv*. ... *vãlgõp_tẽ pël_t kõrvãlã*.

vãndama 'kalduma, põõrama, pingutama (sm? vãngätä)'. *vãñõõmv* : *laẽ vãñõõp_tẽsĩltĩ* / *rišĩ pël* / *kuĩ vaštãnã tũl_oh*. *kãptãn i,ĩlãnd* / *nũlĩ piãb vãñõõmv_akkõõmv* / *niñõ_õlnĩkĩt_kuivõõs kiññĩ*.

vãntima 'nikastama'. *vãnttĩnd_ãlgũ_s* 'nikastus'. *kellẽl sãant vãnttĩnd_ãlgũ_s õlĩ* / *sedã tã pusĩs*.

õmmetu 'kange, liikumatu, kohmetanud'. *õmmẽttũ* : *kẽd neñdã õmmẽttũ_mvõd* / *nĩ kül_m*.

õmmu 'aru, mõistus'. *õmmũ* : *kuĩ_dã õeũst ê lehẽb* / *polẽ tãl_ãnãm_õmmũ õlõõõd* / *mõistũ_s_jãb neñdã lamẽks*.

õmmutama 'kohmetama; kangeks, liikumatuks muutma'. *õmmũttõmv* : *kẽd_õmmũõõõnd ê*. *nõrẽt_pidãšĩd vastu* / *vanãd mihẽd_õmmũttõs ê*.

õnduma 'lonkama'. *õñdu_mv* : *sẽ õñnũb_ẽñk loñkkõb*.

äibak 'õhuke loog'. *ãibãk* : *ũmõõst pirẽ ãibãõõ_d mãs* / *miš_ẽin sẽlt korjõb*.

äisa 'äkiline'. äisà : vanà vā äisà mēs.
 älevil 'veest tulvil'. älevil : silmād vē älevil / nutmō akmōs.
 ännis 'võrgumärgi nõõr'. ännis : ännisæv mār'k vōřgū küljēs.
 äredis 'peenemad puud, mis pannakse küdemise lõpul ahju, et ka suuremad tukid ära põleksid või et ahi kuum seisaks, kuni leiavad sisse pannakse'. äredis : ahju visettvōs äredisř / kul ê pōlënd on.

öörded 'kanga kudumisel lõnga küljest mahalangevad helbed'.
 ördæd : kařvō ördæd kukku vvt kudümisæ jūras lõřnā küljēst mahā.
 üapoolikud 'keed, jämedad jahud'. üābōlīgvd : üābōlīgvd sōluittvōs ê.

ülpama 'määrima, täis tilgutama'. ülpvōm : ülpvōv_omā rīdēt puhās suppi täis.
 ütsima 'ülejala ajama'. ütsimv : ovū a.eāb_ülējalā / ütslv.

Kihelkonna sõnavara tervikuna võimaldab teha ka mõningaid järeldusi kokkupuuteist teiste rahvaste ja keeltega.

Suhetest lõunanaabrite lätlastega annavad tunnistust läti laenud (*nessima, nobrama, nodjastama*).

Tihe on olnud suhtlemine ka rootslastega, kelle omaaegseid asundusi on praegugi veel Kihelkonnal tuntud Rootsiküla nime all. Võtmata siinkohal kõne alla rootsi mõjudeks peetud häälduslikke erijooni ($\ddot{o} < e$, $\varepsilon < \ddot{a}$, häälikute reduktsioon), mis on ülesaaemaaline ja laiemaidki alasid haarav probleem, juhiksin tähelepanu vaid üksikutele eesti-rootsi laensõnadele kihelkonna murrakus: *hatt* 'müts', *iil* 'tuulehoog', *kihtu* 'viltu', *kork* 'kinga- või saapakonts', *korp* 'ronk', *kurt* 'käbi' (*kāba* tähendab 'paks männikoor'), *mint* 'münt', *osmus* 'teat. raualiik' jt. Olgu tähendatud, et murrakus on produktiivne suur osa nendest eesti-rootsi laensõnadest, mida on vaadelnud P. Ariste oma teoses «Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles».

Venepoolsetele suhetele viitab rida mõistete nimetusi, mis on saadud kas kooli ja kroonuteenistuse vahendusel või otsesel kokkupuutumisel vene rahvusest isikutega. Järgnegu alamal mõned näited: *anīstařvku* 'vabaks saamine, vabanemine sõjaväeteenistusest'; *pāvā* 'suur puunui, millega seinapalke tihedasti üksteise vastu lüüakse'; *kanāva-řsiltmō* 'seina samblaga tihendamata, paati veekindlaks muutma pragude kinnitopimise teel'; *rořto.ī* 'lihtne, vähese kvalifikatsiooniga'; *saraī* 'kuur'; *sivā.* 'ruttu'; *sōrukkōřv* 'viinamõõl'. (*avārōm kul koltrīnā*); *tāppu.r* 'nüri, halb kirves'; *tīņāī* 'raha'; *tōrūs* 'kooliteenija'.

Vene keele vahendusel on tundma õpitud ka selliseid mõisteid, nagu 'mootor, telefon, telegraaf', mille häälduskuju murdes on vastavalt *mattō.r*, *tillēhvōn* ~ *tilleffōn* ~ *tillevōn*, *tillēcraēt* ~

tillègram. Vene keele mõjule viitavad siin rõhuolud ja häälikute reduktsioon.

Nagu näeme, on vene keelest laenatud peamiselt tööalaseid ja eluolustikulisi tingimusi väljendavaid sõnu.

Tingitud kihelkonna mereäärsest asendist, mis võimaldab merenduse mitmekülgsemat väljaarenemist, samuti elukutseliste laevamteeste kaadri tekkimist, kellel on pidevalt kokkupuutumisi välisriikidega, leidub murdes rida laevandusega seotud võõrsõnu, aga ka muid termineid, mille omandamist sugugi ei tarvitse põhjustada keeleliste väljendusvahendite nappus või vastavate mõistete mittetundmine. Alamal esitatakse sellelaadilistest, peamiselt germaani algupäraga sõnadest üksikud näited:

õstl meri 'Läänemeri', sks Ostsee; *värt* 'sõit', sks Fahrt; *vint* 'tuul', sks Wind; *tõu* 'tugev tross', sks Tau; *tīmar* 'aurik', ingl steamer; *leppar* 'puksiir', sks Schlepper; *leppomv* 'pukseerima', sks schleppen; *poūmeister* 'ehitusmeister', sks Baumeister; *mun't* 'koon, lõug', sks Mund; *sikkal* 'lüli', sks Sichel; *lihtsir'm* 'päevavari', sks Lichtschirm jt.

Jälgides ülemal antud terminoloogia esinemist Saaremaa idaosas võib öelda, et suurem osa kõnealustest sõnadest, eriti just laevandusealased, on seal tundmata.

Rohkem kui eesti ühiskeeles on vaatlusealuses murrakus sõnu, millel on vasteid ka soome keeles (*äkrik*, *aūgūtlām*, *hagēm*, *hāt*, *ōvōmv*, *āmēmōvōmv*, *kog:mv*, *kohē*, *koñnaŕtu*, *noigimv*, *nōrūtōmv*, *ōdōmv* jt.) Sõnavaralised ühisjooned ei ole juhusliku algupäraga. Nad vihjavad ühelt poolt ühisele laenamisallikale (rootsi keelele), teiselt poolt saare elanike omaaegsele kolonisatsioonile Soome. Küsimus on siiski lõplikult lahendatav kõigi Saaremaa murrete leksika baasil ja kohanimede võrdlemisel. Järelikult ei ole kõnealune küsimus spetsiaalne Kihelkonna probleem:

Murde leksikaalsete erijoonte hulka kuulub omapärane tendents kasutada rahvusvahelisi sõnu ainult pearõhulisest silbist alates, mille tagajärjel sõna algne struktuur tunduvalt muutub:

liktar 'elektër': *liñnā mēstēl liktrī valou*; *loēs* 'kolhoos': *mēttēl si ikkō loēs kâ*; *lošsiv* 'kalossid': *lādrāsē a,eācv pañnašsē lošsiv jalōv*; *māl'* 'tomat': *kašvalttōvōv sūrī māttsiōv*; *mattik* 'grammatika': *mattik kutsuttōsē / koēst kēll õppetōsē*; *rīn* 'sahhariin': *rīnu panit' kohvōē sissē*; *tāñibu* 'kastan': *liñnōvs-tāñibu t'kasūvad— aivōvō sēs.*

Käesoleva kirjutise eesmärgiks oli välja tõsta seda omapärast, mida võib tähele panna kihelkonna murraku sõnavaras. Olgu märgitud, et paljude sõnade tähendus hakkab noorema põlvkonna kõneusususes tuhmuma või hoopis kaduma, eriti mõisted, mille kandjana reaalne objekt või tegevus kaasaja tegelikkuses puudub (*rōhvōit' pōlcōmv*). Paljud sõnad on aga veel elavad ja sobiksid ka eesti rahvuskeele väljendusvõimaluste rikastamiseks ära kasutada.

НЕКОТОРЫЕ ЧЕРТЫ ЛЕКСИКИ НАРЕЧИЯ КИХЕЛЬКОННА

Э. Койт

Кафедра эстонского языка

Резюме

За последние годы лексика наречия Кихельконна (западная часть острова Саарема) обогатилась большим количеством неологизмов советской эпохи. Фонетический состав и изменение этих новых, принятых в язык, слов подчиняются правилам грамматики диалекта. Встречается редукция гласных звуков, палатализацией обуславливается переход гласных в дифтонги (*loès* 'колхоз'); в северной области диалекта можно отметить переход сверхдолгих средних гласных в дифтонги (*piünië-r* 'пионер'). Но особенно интересен более ранний лексический слой, на основе которого можно сделать некоторые выводы о соприкосновении носителей наречия с другими народами и языками.

Связи с латышами доказываются некоторыми заимствованиями из латышского языка (*neššimv* 'нести, тащить', *novràmv* 'брат, захватить', *nojästvmv* 'унести, обессилить').

Имелась также тесная связь со шведами, о чем говорит название когда-то шведского поселка Роотсикюла («Шведское село»), известный и сейчас в Кихельконна под тем же названием. В наречии имеется в настоящее время некоторое количество эстонско-шведских заимствований (*hat* 'шапка', *il* 'порыв ветра', *koir'k* 'каблук', *kihtu* 'косо', *kor'p* 'ворон').

Из русского языка заимствован целый ряд бытовых терминов, а также термины, касающиеся производства и культуры (*roštõi* 'простой', *saraì* 'сарай', *tiñq* 'деньги', *tõrüs* 'сторож', *mattõ-r* 'мотор', *tillèvon* 'телефон'). Значительное количество слов, относящихся к мореходной терминологии, заимствовано из немецкого языка.

Чаще, чем в эстонском литературном языке, в рассматриваемом наречии встречаются слова, имеющие соответствия и в

финском языке (*äkräk* — фин. *haaksirikko* 'морская добыча', *aiout-läta* — фин. *houkutella* 'заманить', *hacèmv* — фин. *hakea* 'искать и т. д.). Основой общих черт может быть общий источник заимствования или же переселения островитян в Финляндию.

Особенностью диалекта Кихельконна является и то, что международные термины употребляются, начиная со слога с главным ударением (*liktar* 'электричество', *loès* 'колхоз', *mättik* 'грамматика' и др.).

EINIGE EIGENARTIGKEITEN DER LEXIKA DER MUNDART KIHELKONNA

E. Koit

Zusammenfassung

In den letzten Jahren sind eine Menge neuer Wörter in die Lexika der Mundart Kihelkonna aufgenommen worden. Dabei ist zu bemerken, dass die phonetische Form und Flexion neuer Wörter völlig den Gesetzen der Mundartgrammatik untergeordnet sind. Unter gewissen Bedingungen tritt eine Vokalreduktion ein. Die Palatalisation verursacht, wie gewöhnlich, auch bei sogenannten neuen Wörtern eine Diphthongierung (*loès* 'Kolchos'). Im Nordgebiete der Mundart werden lange mittelhohe Vokale diphthongiert (*piünⁱë-r* 'Pionier').

Auf Grund des Wortschatzes kann man auf einen Kontakt mit anderen Völkern und Sprachen schliessen. Die Beziehungen mit den im Süden lebenden Nachbarn wurden aufrecht erhalten, was die lettischen Lehnwörter in der Mundart Kihelkonna beweisen (*neššimv* 'tragen', *novràmv* 'nehmen, wegraffen, herbringen', *no-jästvmv* 'kraftlos machen, überfallen').

In näheren Beziehungen sind die Bewohner aus Kihelkonna auch mit den Schweden gewesen. Noch heutzutage gibt es in Kihelkonna ein Dorf Rootsiküla (Schwedisches Dorf), dessen Einwohner früher Schweden gewesen sind. In der Mundart gibt es viele Wörter, die der schwedischen Sprache entlehnt sind (*haš* 'Mütze', *il* 'Windstoss', *kihtu*, 'schief', *ko'r'k* 'Absatz', *kor'p* 'Rabe' usw.).

Russischer Herkunft sind eine Reihe Wörter, die auf Arbeits- oder kulturelle Beziehungen hinweisen (*roštòl* 'schlicht', *sarai* 'Schuppen', *tiñq* 'Geld', *tōrùs* 'Wächter', *mattô-r* 'motor', *tillèvon* 'Telephon' usw.).

Recht viele Wörter, besonders das Seewesen betreffend, sind der deutschen Sprache entlehnt worden (*ōstì* meri 'Ostsee', *vārt* 'Fahrt', *tōu* 'Tau', *leppar* 'Schlepper' usw.).

Mehr als in der estnischen Umgangssprache gibt es in der Mundart Kihelkonna Wörter, die entsprechende Formen auch in der finnischen Sprache haben *ākriik* 'Schiffsbeute', *aūgutlām* 'locken, verlocken', *hagēm* 'suchen', *ōbom* 'das Boot durch Rudern umkehren' usw.).

Man kann vermuten, dass diese Wörter entweder einer gemeinsamen Quelle entlehnt oder durch die damalige Übersiedlung der Oeselbewohner nach Finnland bedingt sind.

F. J. WIEDEMANNI UURIMISRETKED

Prof., filoloogiateaduste dr. P. Ariste

Soome-ugri keelte kateeder

Nõukogude soome-ugri keeleteaduse andekas esindaja D. Bubrich on akadeemik F. J. Wiedemanni kohta andnud järgmise iseloomustuse: «Ta töötab rahulikult, piirdudes üldiselt sellega, mida ta oma kabinetist lahkumata võib kätte saada — olgu need raamatud, käsikirjad või inimesed, ja tal pole kalduvust kaugeteks teekondadeks.»¹ Sama mõtet on korratud «Suures Nõukogude Entsüklopeedias»: «Wiedemannile on iseloomustav keeleliste faktide peamiselt kabinetlik kogumine ja nende süstematiseerimine ilma ajaloolise valgustusega.»²

F. J. Wiedemanni kabinetitöötajaks pidada ei ole aga sugugi õige. Selle mitmekülgse soome-ugri keelte uurija järelejäädud autobiograafilised märkmed ja Vene Teaduste Akadeemiale esitatud aruanded osutavad just vastupidist, nimelt seda, et ta on olnud vägagi liikuv uurija, kes kõrges vanaduseski pole

¹ Д. В. Бубрих, Финноугорское языкознание в СССР. — Финноугорский сборник, Ленинград 1928, lk. 100 jj.

² Большая Советская Энциклопедия VIII. Второе издание, Москва 1951, lk. 21. Vt. ka Eesti biograafiline leksikon, Tartu 1926—1929, lk. 572 jj.

loobunud keeleandmete kogumisest otse asjaomast keelt kõneleva rahva suust. Et Wiedemann pole, tõsi küll, sageligi oma uurimuste aluseks võtnud otse elavat rahvakeelt, vaid on lähtunud ka teiste poolt kirja pandud või trükitud allikaist, selles on olnud süüdi olukorrad, milles kujunes ta õpetlastee. F. J. Wiedemann sai tuntud õpetlaseks tollal, kui ta oli vähenõudlikul õpetajakohal Tallinna Kubermangugümnaasiumis. Tallinna päevil kirjutas Wiedemann oma esimesed uurimused sūrja-komi, mari ja udmurdi keele kohta, ilma et ta oleks olnud asjaomaseid keeli kõnelevate rahvaste aladel, sest gümnaasiumiõpetaja palgast ei piisanud pikamaalisteks teaduslikeks retkedeks. Hiljemini, kui Wiedemann oli akadeemik ja tal võimaldus saada reisistipendiume, oli ta aastates mees halva kuulmise ja nägemisega, kelle liikumisvõimalused olid mõnel määral häiritud. Ta on siiski Tallinna päevilgi kasutanud ära iga võimalust, et keeleandmeid kirja panna otse sūrjalastelt, maridelt ja udmurtidelt. Et muid võimalusi polnud, on ta Tallinnas asunud sõjaväelaste hulgast otsinud vastavate keelte kõnelejaid ja nendega pidevalt töötanud.³ Ka eesti keelealal on Wiedemann liikunud juba Tallinna perioodil. Kogudes andmeid Läänemeremaade õistaimede kohta, on ta koos õpetaja E. Weberiga ning üksikult ette võtnud pikemaid botaniseerimisretki. Neil retkedel on Wiedemann pannud kirja ka eestikeelset botaanikaalast ja muudki sõnavara. Ühtlasi on tal juba siis olnud võimalusi eri murretega tutvuda. Botaniseerimisretkedel on Wiedemann olnud 1843. aastast alates igal suvel kuni asjaomase suurteose «Eesti-, Liivi- ja Kuramaa õistaimede kirjeldus» ilmumiseni 1852. aastal.⁴

Wiedemanni suuremad keeleuurimisretked algavad siiski alles pärast seda, kui ta oli saanud Teaduste Akadeemia kaastöötajaks, alguses kirjavahetajaks liikmeks ja hiljemini erakorraliseks ning lõpuks korraliseks akadeemikuks.

1855. aasta alguses suri akadeemik A. J. Sjögren, kes oli kahel korral olnud isiklikult liivlaste juures ning seal liivi keelt kirja pannud. Sjögreni rikkaliku liivi keele ainestiku andis Teaduste Akadeemia Wiedemanni kätte käsikirjaks viimistlemiseks. Et Sjögreni materjalides oli lünki ning küsitavusi, otsustas Wiedemann isiklikult liivlaste juurde minna täiendavate andmete kogumiseks. 1858. aasta suvel oligi ta pikemat aega liivi rannikul, peatudes pea-

³ P. Ariste, Akadeemik F. J. Wiedemanni tegevus Tallinna päevil. — Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tallinn 1955, lk. 48 jj-d.

⁴ Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands mit möglichst genauer Angabe der Fundorte und der geographischen Verbreitung nebst Andeutung über den Gebrauch in medicinischer, technischer und öconomischer Beziehung. Dazu mehrere Beilagen enthaltend eine kurze Erklärung der vorkommenden technischen Ausdrücke, eine tabellarische Uebersicht der Pflanzen nach ihren Nutzen und Schaden, eine Vergleichung unserer Flora mit den benachbarten und einen Pflanzenkalender mit Berücksichtigung der Standarte und Bodenverhältnisse von F. J. Wiedemann, Oberlehrer am Gymnasium, und E. Weber, Oberlehrer an der Ritter- und Domschule zu Reval, Reval 1852.

miselt Kostrõgis, kus liivi koolmeister N. Pollmann osutus heaks keelejuhiks, ent ta on liikunud teisteski külades.⁵

Lõpetanud liivi materjalide väljaandmise, asus Wiedemann kõigepealt eesti keele uurimisele, mille tulemusena on ilmunud eesti keele grammatika, eesti-saksa sõnaraamat ja ülevaade eestlaste etnograafiast ning rahvaluulest. Nende tööde kirjutamiseks on Wiedemann põhjalikult kasutanud endisi allikaid, kuid suurema osa materjali on ta ise aastate jooksul kirja pannud.

Esimese suure murdeuurimisretke eesti keelealal teostas Wiedemann 1861. aastal, kui ta oli juba 55-aastane. Sellest ja teistest retkedest on säilinud küllaltki head ülevaadet Teaduste Akadeemiale esitatud ametlike aruannete ja reispäevikute näol. Nagu Wiedemann ise ütleb, oli tal esimesele retkele asudes kaks suurt ülesannet. Esiteks kavatses ta täiendada ning korrigeerida eesti keele sõnavara alalt kogutud materjale. Teiseks tahtis ta saada ülevaadet eesti murrete erinevustest.⁶ Murdevahede kindlaksmääramiseks on Wiedemanni arvates olemas kaks võimalust, s. o. kas teatud sõnu ja vorme küsitleda väga mitmes peatuskohas või siis ühel kohal nõnda kaua viibida, kuni murde erijooned ise kõrva torkavad. Viimast uurimismeetodit peab Wiedemann teaduslikult paremaks, kuid ta kardab, et see nõuab palju aega. Sellepärast valib ta eelmise meetodi. Wiedemann on ühtlasi teadlik sellest, et eri punktides mitmesuguseid sõnavaralisi ja grammatilisi andmeid küsitledes võidakse saada ebaõigeidki vastuseid. Keelejuht võib kohaneda küsitlaja keeleuususel ning seda jäljendada või ta tahab just sellist vastust anda, mis tema arvates peaks küsitlajale meeldima. Wiedemann ütleb edasi, et mõned isikud, kellelt keeleandmeid küsitakse, peavad oma murret valeks ja kirikukeelt õigeks, püüdes seega oma igapäevast keeletarvitust asendada ebarahvapärase pastorite keeleuususel.

Ebakohtade vältimiseks soovib Wiedemann küsitleda nõnda, et vastaja ei saaks anda ekslikke vastuseid. Ei tohi küsida, et kas teie murdes räägitakse nii või teisiti. Kui nii küsitakse, saadakse harilikult vastuseks, et murdes on kõik juhud võimalikud. Wiedemann arvab, et kõige otstarbekam on õigeid murdeomaseid vastuseid saada sel viisil, kui lastakse vajalikku saksa keelest eesti keelde tõlkida neil isikuil, kes oskavad niihästi asjaomast murret kui ka saksa keelt. Saksakeelses näitelauseis olgu ette nähtud need sõnad või vormid, mida tahetakse kätte saada. Möödunud sajandi kuuekümnendates aastates oli tõesti võimalik saksa keele varal eesti

⁵ Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Joh. Wiedemann, St. Petersburg 1861, lk. II.

⁶ Erster Bericht über eine zu linguistischen Zwecken unternommene Reise in Ehst- und Livland, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg IV, St.-Petersbourg 1863, lk. 249 jj-d. Vt. ka «Das Inland» 1861, nr. 49.

murdesugemeid küsitleda, sest mitmed eestlased, kes tollal oskasid saksa keelt, ei osanud eesti ühiskeelt, vaid kõnelesid ainult murdes. Teisest keelest näiteid tõlkida lastes on aga ikka see hädaoht olemas, et keelejuht võib tõlkida liiga orjalikult või valestigi tõlkida. Uuritava keele omapära ei suuda tõlkimisel igakülgselt esile pääseda. Oma töökogemustest kõneldes ütleb Wiedemann, et ta on tõlkimise kaudu kogutud materjali kontrollinud teiste isikute varal, kes on hästi osanud murret kirjakeelest (Büchersprache) eraldada.

Et tollal, kui Wiedemann asus süstemaatilisele eesti murrete uurimisele, oli kõigepealt tarvis üldjoontes kindlaks teha, misugused murdevahed on olemas, on ta loobunud üksikasjalisemate murdenähtuste kirjapanekust, mis tema arvates olevat pealegi sellised, et neid polevat võimalik kirjas tähistada. Ainult eestlase kõrv võivat neid tabada.⁷

1861. aastal oli Wiedemanni peamine tähelepanu keskendatud lääne- ja idapoolsete murrakute erijoonte kindlaksmääramisele. Ta peatus Jõhvi, Torma, Laiuse, Maarja-Magdaleena, Äksi, Helme, Tarvastu, Paistu, Viljandi, Suure-Jaani, Vändra, Juuru, Türi ja Põltsamaa kihelkonnas. Peale selle oli ta ka Tartus ja Võrus. Tartus tahtis Wiedemann kasutada pastor Ackermanni koostatud käsikirjalist sõnaraamatut. See kavatsus tal siiski ei teostunud, sest Ackermanni vend, kelle käes oli sõnaraamat, oli Tartust ära reisinud. Seda sõnaraamatut sai ta kasutada alles mõned aastad hiljemini.

Võrus oli Wiedemanni keelejuhiks Fr. R. Kreutzwald. F. J. Wiedemann ja Fr. R. Kreutzwald olid juba varemini olnud kirjavahetuses ning vastastikku arutlenud keelelisi küsimusi.⁸ Enne oma väljasõitu Peterburist kõnesoleva aasta kevadel oli Wiedemann Kreutzwaldile saatnud pika kirja, milles ta palub Kreutzwaldi abi eesti-saksa sõnaraamatu koostamisel. Wiedemann on veendunud, et Kreutzwald on parim eesti keele tundja ja ta peaks õigupoolest ise sellise sõnaraamatu koostama. Et aga Kreutzwaldil puuduvat aeg, siis, kirjutab Wiedemann viisakalt, on ta ise pidanud asuma sõnaraamatu koostamisele. Abi, mida Wiedemann tahaks Kreutzwaldilt saada, on kolmesugune. Esiteks, kirjutab Wiedemann, vajaks ta seletusi paljudele «Kalevipojas» esinevatele sõnadele. Teiseks tahaks ta saada mitmete selliste sõnade õiget hääldust, mida ta tunneb üksnes kirjakeelest. Viimast fakti esitades kaebab Wiedemann ühtlasi, et ta polevat oma elus veel kuigi palju isiklikult rahva hulgas liikunud ja sellepärast puuduvat tal sageli otse rahvasuust kirja pandud andmed. Kolmandaks palub Wiedemann Kreutzwaldi abi mitmete sõnade leviku kind-

⁷ Mainitud aruanne, lk. 251.

⁸ Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853—1879, Tallinn 1953, lk. 539 jj.

laksmäaramisel, s. o. kas need sõnad peale lõuna-eessti, on tuntud ka põhja-eessti keelealal.⁹

Ühest teisest F. J. Wiedemanni kirjast on näha, et Fr. R. Kreutzwald on andnud nõusoleku abistamiseks. Samas kirjas teatab Wiedemann, et ta sõidab Võrru ja sealt edasi Pärnu. On tähelepanav Wiedemanni mäрге kavatsusest voorimeesteks võtta eesti talupoegi, kellelt saaks sõidu ajal keeleandmeid kirja panna.¹⁰ Esitatud fakt on üks näide sellest, kuidas Wiedemann on püüdnud kasutada igasuguseid võimalusi eesti keele uurimiseks.

Võrus sai Wiedemann Kreutzwaldilt õige tõhusat abi, mille kohta ta ise kirjutab oma ametlikus aruandes: «Eesti keele sõnaraamatu jaoks oli harukordselt kasulik minu viibimine Võrus. Dr. Kreutzwald valdab seal keelt paremini kui ehk ükski teine ja ta oli nii lahke, et ta ei andnud mitte üksnes kogu oma suure keeletundmise minu käsutusse, vaid ka kogu ametitegevusest vaba aja. Temalt sain ma kõigepealt teada paljude mulle tundmata, tema väljaantud «Kalevipojas» esinevate sõnade tähendused, mida veel üheski trükitud või käskkirjalises sõnaraamatus ei leidu, edasi võis ta mulle teateid anda vanemais kogudes olevate sõnade kohta, mille tõeline hääldus tollaegsest kirjaviisist ei selgu, samuti ka paljude sõnade tallinna keeles esinemise kohta, millest seni arvati, et nad on omased üksnes tartu keelele, ja lõpuks tuli pikemal suhtlemisel, kus harva oli juttu millestki muust kui eesti keelest, kõne alla hulk sõnu ning omapäraseid kõnekäände, milleni ma muidu võibolla poleks üldse jõudnud, sest nad on enamalt jaolt niisugused, et võõras vaevalt sellele tulekski neid eestlase käest küsitلهma hakata. Nende hulka kuuluvad nimelt perifraasid ja pittlikud väljendid, millest eesti keel on nii rikas ning mis sageli on nii iseloomulikud rahva karakterile ja mõtteviisile.»¹¹

Kreutzwald on jäänud Wiedemanni tähtsaks keelejuhiks edaspidigi. Pidevalt saadeti Kreutzwaldile uusi küsimusi, millele tuli aina vastuseidki. Kreutzwald on Wiedemannile kasutada andnud ka oma vanasõnade kogu ning muudki keelelist materjali.¹² Kui Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat oli trükkis, luges Kreutzwald pidevalt selle poognaid ja tegi vajalikke märkusi, millest sõnaraamatule oli ilmselt kasu.¹³ Kreutzwaldile on Wiedemann küsitlusi saatnud ka siis, kui ta kirjutas eesti keele grammatikat. Kuivõrd suurt tähelepanu on Kreutzwald omalt poolt osutanud Wiedemanni keeleuurimisreisidele, sellest kõnelevad pidevad viited kirjades aka-

⁹ F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 5. V 1861. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis, kus leiduvad ka teised siin tsiteeritavad kirjad.

¹⁰ F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 23. V 1861.

¹¹ Erster Bericht über eine zu linguistischen Zwecken unternommene Reise in Ehst- und Livland, lk. 253 jj.

¹² F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 29. VIII 1864.

¹³ F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 29. XII 1866; Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirj vahetus 1853—1879, lk. 376 jj.; 381 jj.; 386, 391 jne.

deemik A. Schiefnerile, keda ta üha informeerib Wiedemanni viibimisest ja tööst eesti keelealal.¹⁴

Wiedemanni ja Kreutzwaldi lähedane koostöö püsis Kreutzwaldi surmani. Kui Kreutzwald elas vanaduspäevil Tartus, puutus Wiedemann temaga pidevalt kokku. Wiedemanni märkmed on üldiselt kuivad, kuid Kreutzwaldist kõneldes on ta siiski lisanud mõninga olukirjeldusliku märkuse. Ta mainib näiteks humoorikalt, kuidas ta on Kreutzwaldiga koos haput piima söönud või kuidas ta on jäänud Kreutzwaldi tütre ja väimehe juures ilma lõunast, millele lauluisa ta oli kutsunud. Lühidalt mainib ta sedagi, et Kreutzwald oli esikus talle pistnud kätte «Sakala» esimesed numbrid, mida Wiedemann luges huviga.¹⁵ Wiedemann oli ka Kreutzwaldi matusel, mida ta kirjeldab oma reisipävaraamatus. Missugune väsimatu keeleentusiast oli Wiedemann vanaltki, nähtub muide tollest matusekirjeldusest. Wiedemann märgib nimelt, et Kreutzwaldi matusel peeti palju pikki ja lühikesi kõnesid. Kõige huvitavam oli tema arvates eelviimane kõne, sest selle pidas keegi noormees haanja murdes. Hoolimata oma sõbra matusest ning suure rahvahulga juuresolekust tegi Wiedemann selle murde kohta tähelepanekuid!

Wiedemanni teine suurem uurimisretk eesti keelealal oli 1862. aastal. Selle retke kohta on olemas niihästi ametlik aruanne¹⁶ kui ka reisipäeviku märkmeid. Juba 23. mail läks Wiedemann Hiiumaale, kuhu ta jäi 1. juunini. Hiiumaal olid ta peatuspunktideks Pühalepa, Kärkla, Reigi ja Emaste. Hiiumaal sai Wiedemann endale ühtlasi tubli abilise Pühalepa pastori A. Sengbuschi isikus, kes on talle pidevalt saatnud niihästi leksikaalset kui ka grammatilist materjali. Emastest suundus Wiedemann üle Soela väina Saaremaale, kus ta töötas Karjal, Pühas, Kuressaeres, Ansekülas, Jämajas, Kärlas ja Kihelkonnal. Saaremaalt lahkunud, oli ta Muhus. 10. juunil jõudis Wiedemann tagasi mandrile. Peatunud Hanilas, sõitis ta Pärnu, kust käis Häädemeestelgi. Pärnust liikus Wiedemann Audru, Tõstamaa, Varbla, Karuse ja Kullamaa kaudu oma sünnilinna Haapsallu. Hiljemini oli ta ka Lääne-Nigulas, Keilas, Paldiski ümbruses ja Türil. Tallinna jõudis uurija 3. juulil, et siin peatuda ja siis Peterburi tagasi minna. Ühest Kreutzwaldile saadetud kirjast nähtub, et Wiedemann kavatses sel suvel laiemalt liikuda Harju- ja Virumaal¹⁷, mis aga siiski ei teostunud, sest läbikäidud maa-ala oli isegi ulatuslik, nõnda et uurija sai ühes punktis peatuda üksnes mõne päeva.

¹⁴ Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853—1879, lk. 540.

¹⁵ F. J. Wiedemanni reisipävaraamatu andmed 1876. ja järgnevatest aastatest.

¹⁶ Bericht über eine im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg IV, livraison 3, St.-Pétersbourg 1863, lk. 319 jj-d.

¹⁷ F. J. Wiedemanni kiri Fr. R. Kreutzwaldile 27. III 1862.

Seoses kõnesoleva retkega saame lähemalt sedagi teada, kus ja kuidas on Wiedemann hankinud enesele keelejuhte. Ametlikust aruandest ilmneb nimelt, et ta peatus meelsasti kiriklais, kus oli kerge ulualust leida ja kuhu kutsuti keelejuhte kohale.

Ka teise uurimisretke eesmärgiks oli sõnavara kogumine ning hääldamises ja morfoloogias esiletulevate murdevahede registreeerimine. Sel retkel sai Wiedemann kirja panna terve rea olulisi jooni, mille poolest eri murded lähevad üksteisest lahku. Wiedemannile sai ühtlasi lõplikult selgeks, kui vajalik on murrete süstemaatiline uurimine sõnavara seisukohalt. Oma aruandes nendib ta kaasaegse eesti kirjakeele suurt sõnavaesust ning selgitab lähemalt põhjusi, miks peab eesti keele murdeid põhjalikult uurima. Kõneldes eesti keele murdevormide rohkusest ütleb Wiedemann, et veel rikkamad on murded sõnavara poolest. Kõige harilikumate mõistete jaoks olevat eri kohtades tarvitusel erinevad sõnad. Osa erinevusi johtuvat küll häälikumuutustest või sõnade moodustamise erinevatest seadustest, kuid suurem osa sõnavaralisi lahku minekuid olevat ikkagi sellised, kus sõnatüvedki on erinevad. Kui uurija lähtub saksa kirjakeele sõnavarast, ei võivat ta aimatagi, missugune leksikaalne rikkus peitub eesti murretes. Eri tööriistade ning nende osade, värvuste, esemete omaduste jne. kohta, millega eestlane alati kokku puutub, olevat palju mitmesuguseid nimetusi, mida võivat kätte saada üksnes elavast rahvakeelest. Sellepärast olevatki vaja ulatuslikult rahva hulgas liikuda.

Oma murdeuurimistöö kergendamiseks saatis Wiedemann laiali ringkirja (*Circular*) kõigile nende eesti kihelkondade pastoritele, kus ta ise polnud veel olnud. Ringkirjas oli küsitlusi peamiselt sõnavara alalt. Laiali saadetud ringkirjadele tuli aga õige vähe vastuseid, sest enamik pastoreid polnud sugugi eesti sõnavara kogumisest huvitatud.

1863. aastal jätkas Wiedemann eesti murrete ulatuslikku uurimist. Tallinna saabus ta 1. mail ja sõitis sealt otsekohe edasi Tartu. Tartus viibis Wiedemann umbes seitse nädalat, mille jooksul ta kasutas Õpetatud Eesti Seltsi kogudes leidunud materjale ja uuris ühtlasi lõuna-eesti murdeid. Et Wiedemannil õnnestus Tartus tutvuda Põlvast päritoleva keelehuvilise üliõpilase Jakob Hurdaga, kes oskas hästi oma kodukoha murret, võttiski ta selle murde lähemaks uurimisobjektiks.¹⁸ Mujal lõuna-eesti keelealal oli Wiedemann Võnnus ja Nõos, otse Tartu külje all. Ühtlasi oli ta ka Äksis, et määrata kindlaks lõuna- ja põhja-eesti keelekuju piire. Tartust lahkus Wiedemann 19. juunil Türiale, käis vahepeal Tallinnas ja tuli Türiale tagasi. Türiil oli Wiedemannil lähedasi sugulasi ja sellepärast peatus ta sel alal hilisematelgi aastatel mitmel korral.

¹⁸ Bericht über eine neue im Sommer dieses Jahres zu linguistischen Zwecken unternommene Reise, von F. J. Wiedemann. — *Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg* IV, livraison 3, St.-Petersbourg 1863, lk. 368 jj-d. Ka reisipäeviku andmeil.

Türilt võttis Wiedemann 27. juulil ette retke Koeru, Simuna ja Väike-Maarja kaudu Rakvere ümbrusse. Enne Tallinna tagasijõudmist oli ta ka Kuusalus.

Selle aasta reisi peatulemuseks oli rikkalik Põlva materjal, mis oli J. Hurdalt kirja pandud. Ainestikku oli kogunenud nõnda palju, et Wiedemann otsustas selle põhjal kirjutada eriuurimuse lõuna-eesi murrete kohta. Nagu Fr. R. Kreutzwald, nõnda kujunes ka J. Hurt Wiedemanni pikaajaliseks abiliseks ning sõbraks. Kavatsitava lõuna-eesi keelekuju käsitleva töö jaoks päris Wiedemann Hurdalt kirja teelgi lisaandmeid.¹⁹ Kirjapanekute tulemusena ilmus 1864. aastal Wiedemanni «Katse võru-eesi murde kohta».²⁰ Ka pärast mainitud töö valmimist lähetas Wiedemann Hurdale üha uusi küsitlusi küll sõnavara, küll grammatika alalt, tahtes saada ka murdetekste ja seletusi kirjakeele mõningate küsimuste kohta.²¹ Wiedemanni ja Hurda vaheline kirjavahetus kestis Wiedemanni surmani. Selles kirjavahetuses on peale keeleküsimuste käsitletud teisi probleeme, mis valgustavad eriti just Hurda kavatsusi keeleteaduse ja rahvaluule uurimise alal. On suurelt osalt just Wiedemanni teene, et Hurdast kujunes tunnustatud folklorist ning keeleteadlane. Wiedemann oli oma reisidel korduvalt Hurda juures Hellenurmes, Tartus, Kuressaares ja Otepääl. Kui Hurtki asus Peterburi, oli nende omavaheline kontakt seda tihedam.

1864. aasta suvel oli Wiedemann taas varakult eesti keelealal ja jäi sel aastal siia kauemaks kui tavaliselt. Peterburist asus ta 4. mail teele, sõitis Narva ja Vaivara kaudu Jõhvi ning sealt Pühajõe ja Lüganuse kaudu Tartusse. Vahepealsed peatused olid lühiajalised, sest Tartusse saabus Wiedemann juba 10. mail. Tartus oli ta pidevalt 8. juunini, töötades peamiselt taaski Õpetatud Eesti Seltsi kogude kallal. Lõpetanud ülesanded Tartus, tegi Wiedemann dilihansiga kiirsõidu Võrru ja Vastseliina. Võrus oli tal keelejuhiks Fr. R. Kreutzwald. 10. juunil oli ta juba Põltsamaal, et sealt paaripäevaste peatuste järel igas kohas Türi, Väandra ja Tori kaudu Pärnu välja jõuda. Pärnusse sai Wiedemann 29. juunil ja 1. juulil läks ta edasi Kullamaa ning Risti kaudu Haapsallu, kuhu jäi peatuma pikemaks ajaks. Haapsalus olles käis ta Keilas ja Harju-Madisel Paldiski ümbruses. Augusti lõpus reisis Wiedemann tagasi oma koju Peterburi.²² Kõnesoleval suvel olid Wiede-

¹⁹ F. J. Wiedemanni kirjad J. Hurdale 20. VIII 1863 ja 12. XII 1863. kogu EKS H 25:24 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis, kus leiduvad muudki siin tsiteeritavad Wiedemanni kirjad Hurdale.

²⁰ F. J. Wiedemann, Versuch über den werroehstnischen Dialekt. — Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. VII Série, Tome VII, nr. 8, St.-Pétersbourg 1864.

²¹ F. J. Wiedemanni kirjad J. Hurdale 11. VII 1866, 11. IV 1869, 5. X 1869, 27. XI 1873, 8. IX 1881 jne.

²² Bericht über eine im Sommer des 1864 zu linguistischen Zwecken unternommene Reise, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg IV, lk. 463 jj-d. Vt. ka reispäevikut.

mannil samad ülesanded, mis tal olid olnud eelmistelgi suvedel. Eriti palju ainestikku oli ta saanud sõnavara alalt.

1865. aastal lahkus Wiedemann Peterburist 8. mail, et Pihkva kaudu tulla eesti keelearadele. Esimene lühem peatus oli tal Vastseliinas, kust reis läks edasi kõigepealt Võrru Fr. R. Kreutzwaldi juurde. Küsitlenud kiiruga Kreutzwaldilt mõningaid keelelisi andmeid ning söönud tema juures lõuna, läks Wiedemann veel samal päeval edasi Rõugesse. Rõugest tagasi tulnud, asus Wiedemann Tartusse, mis jäi talle selgi aastal üheks peatuste keskuseks. Siit lahkus ta alles 7. juunil, olles vahepeal käinud Hellenurmes J. Hurda juures, et seal jätkata põlva murraku uurimist. Sel suvel oli Wiedemann Paistus, Surjus, Pärnus, Kullamaal ja Haapsalus. Mõned päevad viibis ta ka Hiiumaal Pühalepas. Siin sai ta oma innukalt kaastööliselt A. Sengbuschilt materjale ning küsitles ka ise uut ainestikku kohaliku rahva käest. Samal suvel liikus Wiedemann taas Paldiski ümbruseski, kus ta heaks keelejuhiks on olnud keegi noor koolmeister.

Oma ametlikus aruandes kirjutab Wiedemann, et Tartus on tal keelejuhiks olnud peamiselt «härä Jannsen», kellena on muidugi mõeldud J. V. Jannsenit.²³ J. V. Jannsen ja tema poeg Harry on olnud Wiedemannile keelejuhiks ka hiljemini paljude aastate jooksul, nagu nähtub reisipäevikust.

Pärnus töötas Wiedemann tuntud bibliofiili, raamatukõitja M. Jürgensi kaasabil, kellelt ta on muide kirja pannud kalastuse ja linakaubanduse kohta olevat sõnavara.

Kullamaale minekuks olid Wiedemannil erilised põhjused. Vana XVII sajandi grammatika ja sõnaraamatu autor H. Göseken oli elanud Kullamaal. Viimase töödes oli Wiedemann kohanud sõnu, mida ta kuskil mujal polnud leidnud. Ta tahtis kontrollida, kas Kullamaa murrakus asjaomaseid sõnu veel praegugi leidub. Nagu Wiedemann oma aruandes konstateerib, on ta saanudki jaa-tavad vastused mitmetele Gösekeni sõnadele.

1866. aasta suvel teostatud murdeuurimisretked olid vähem ulatuslikud kui eelmiste aastate omad. Wiedemann lahkus Peterburist alles 31. mail. Järgmisel päeval asus ta Pihkvast teele, et Misso kaudu minna Aluliina (Alüksne) leivude juurde. Leivude juures oli Wiedemann kõigest ühe päeva ning töötas seal üheainsa keelejuhiga, kes olevat olnud väga intelligentne mees, nagu Wiedemann ise ütleb.²⁴ Kui kiiresti ning süstemaatiliselt võis Wiedemann ühe päeva jooksul töötada, seda osutab ilmekalt ta leivu-

²³ Bericht über eine im Jahre 1865 zu linguistischen Zwecken nach Ehst- und Livland ausgeführte Reise, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg IV, St.-Pétersbourg 1872, lk. 501 jj-d.

²⁴ Reisipäeviku andmeil.

retk. Lühikese ajaga kogutud materjali põhjal võis ta kirjutada tähelepandava uurimuse selle omapärase leivu murde kohta.²⁵

Leivude juurest tagasi tulnud, oli Wiedemann Võrus Fr. R. Kreutzwaldi pool ja jõudis Tartusse 4. juunil, kuhu ta jäi 28. juunini. Tartus olles töötas ta Opetatud Eesti Seltsi kogudes ning hankis suulisi andmeid kohalikest tuttavalt. Tartust läks Wiedemann Torma ja sealt Põltsamaale, kust liikus edasi Türile.

1867. aastal olid Wiedemanni peamiseks uurimisobjektiks lõuna-eesi murdealad. Peterburist jõudis ta 24. mail Pihkvasse, kust läks laevaga Võõpsu kaudu Rāpinasse ja sealt Võrru. Seekord oli Wiedemann Kreutzwaldi pool kahel päeval. Võrust käis ta ühtlasi Rõuges ja lahkus sealt Antslasse, et lõpuks edasi minna Otepääl J. Hurda juurde. Otepääl oli pikem peatus. 2. juunil oli Wiedemann juba Tartus, kuhu ta jäi kuuks ajaks. 2. juuli õhtul jättis ta Tartu tuttavad hüvasti, et Koorküla, Halliste ja Mõisaküla kaudu minna Pärnu. Pärnust liikus ta kohe edasi Mihkli ja Lihula kaudu Haapsalusse, kuhu jäi nädalapäeviks, käies siiski vahepeal ka Noarootsis. Haapsalust läks Wiedemanni teekond Tallinna, sealt Kuusalu ning edasi Kullaaru ja Pandivere kaudu taas Türile.²⁶

1868. aasta oli Wiedemannile kurvaks aastaks. 12. märtsil mattis ta oma ainsa poja, noore keeleteaduse üliõpilase. Rasket leinast hoolimata oli Wiedemann just sellel aastal kauemini uurimisretkel kui muidu. Juba 27. aprillil sõitis ta Võrru ja sealt kahe päeva pärast Kanepisse ja Põlva. Pikemaajaliseks peatuspaigaks saab jällegi Tartu, kus Wiedemann oli ligemale kuu aega, käies vahepeal üksnes Kodaveres. 29. mail lahkus ta Tartust ja sõitis kellegi Kodavere talupoja vankris mööda Peipsi randa põhja poole Jõhvini välja. Jõhvist käis ta Vaivaras. Sealt tagasi tulnud, pöördus Wiedemann läände, et Kuusalu kaudu Tallinna tulla. Edasi läks Wiedemanni retk Pärnu, Lihulasse, Virtsu ja sealt Saaremaale. Kuressaares oli Wiedemann J. Hurda juures. Saaremaal olles uuris ta murret ka Pöidel. Orissaare kaudu sõitis ta laevaga Haapsalusse, kust käis Noarootsis ja Hiiumaal. Haapsalust läks matk Raplasse ja sealt Kāru kaudu Türile. Siia jäi ta mõneks ajaks puhkama oma sugulaste juurde. Samal suvel oli Wiedemann ka Põltsamaal ja pikemat aega Tartus. Peterburi tagasi sai ta alles augusti lõpus.²⁷

Tartus olles töötas Wiedemann Opetatud Eesti Seltsi kogudes nagu varemingi.

²⁵ Die Ehsteninseln in den lettischen Kirchspielen Marienburg und Schwaneburg in Livland. Ein Nachtrag zu dem Artikel des verstorbenen Akademikers Sjögren vom 11. Juli 1849, «Zur Ethnographie Livlands». — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg XIII, nr. 5, St.-Petersbourg 1869, veerg 497 jj-d.

²⁶ Reispäeviku andmed.

²⁷ Bericht über eine im Jahre 1868 zu linguistischen Zwecken nach Liv- und Ehstland ausgeführte Reise, von F. J. Wiedemann. — Mélanges Russes tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg IV, St.-Petersbourg 1872, lk. 594 jj-d. Vt. ka reispäevikut.

Eriti huvitavaks nimetab ta selle aasta reisiaruandes Peipsi ranniku ja Alutaguse murrakute uurimist, kust ta sai palju uut, seni tundmata ainestikku.

1868. aastaga lõppesid Wiedemanni ulatuslikud uurimisretked eesti keelealal. Need retked olid kõigepealt seotud «Eesti-saksa sõnaraamatu»²⁸ koostamisega, mis ilmus järgmisel aastal.

1869. aastal oli Wiedemann välismail — Ungaris, Saksamaal ja Itaalias. Siin töötas ta peamiselt raamatukogudes, ent ta on teinud ka tähelepanekuid ungari, saksa, friisi ja itaalia murretest.

Järgmisel, 1870. aastal on Wiedemannil töökavas siiski veel üks pikem reis läänemere keelte alale ja nimelt Bauska linna lähedale (praeguse Läti NSV ja Leedu NSV piiril) nn. kreevinite juurde. Kreeviniteks on nimetatud vadja sõjavange, kes 1444.—1447. aasta vahel toodi vadjalaste läänealalt suurte hulkadena Lõuna-Kuramaale, kus nad muide ehitasid Bauska lossi ja jäid hiljemini selle ümbrusse talupoegadena asuma.²⁹ Vadja keele kreevini murre hääbus jäädavalt XIX sajandi lõpus. Wiedemanni viibides kreevinite alal kõnesoleva aasta 19.—24. juunini oli kindlasti veel mõni vanake olemas, kes seda vadja keele murret oskas. Wiedemannil ei õnnestunud siiski ühtki oma keelt oskavat kreevinit kätte saada. Mõned isikud, kellest kindlasti teati, et nad oskavad veel vadja keelt, olid kas kodunt ära läinud või vahepeal mujale asunud.³⁰

Koos leksikaalsete materjalidega oli Wiedemann pika aja jooksul õige ohtrasti kogunud ka grammatilist ainestikku ning igasuguseid andmeid eestlaste igapäevases elust, kommetest, uskumustest ja traditsioonidest, mis ta hiljemini avaldas kahe suure iseiseiva teosena³¹. Nende teoste viimistlemiseks ja sõnaraamatu täiendamiseks uue trüki jaoks jätkas Wiedemann eesti keele uurimist. Uute materjalide hankimiseks ei võtnud ta siiski enam ette ulatuslikumaid retki, vaid piirdus peamiselt Tartuga, vähemal määral ka Tallinna ja Haapsaluga, kust ta otsis enesele sobivaid keelejuhte. Kuni oma surma-aastani 1887 on ta siiski igal suvel viibinud eestlaste alal. Tartu oma raamatukogude ja arhiividega ning eesti intelligentsiga oli koht, kuhu Wiedemann tuli alati pikemaks ajaks. Nagu nähtub ta reisipäevikust, luges ta Tartus hoolega eestikeelset kirjandust, mida ta ostis või sai laenuks kas Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogust või tuttavate, muide ka Fr. R. Kreutzwaldi käest. Loetud raamatuist tegi ta üha leksikaalseid ja grammatilisi kirjapanekuid.

Uut ainestikku on Wiedemann saanud väga paljudelt isikutelt,

²⁸ Ehnstnisch-deutsches Wörterbuch. Petersburg 1869.

²⁹ F. J. Wiedemann, Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland, Petersburg 1871.

³⁰ Reisipäeviku andmed.

³¹ Grammatik der Ehnstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte, Petersburg 1875; Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehnsten, Petersburg 1879.

keda ta enamasti mainib nimepidi oma reisipäevikus. Ei ole huvitusest neid käesolevaski nimetada. Kauaaegseteks keelejuhtideks on edasigi olnud J. Hurt niihästi Tartus kui ka Otepääl, kuhu Wiedemann on sõitnud mitmel suvel. Vana J. V. Jannsen ja R. Kallas on samuti aastate jooksul olnud ustavateks keelejuhtideks. Reisipäevikut aasta-aastalt edasi lehitsedes võib kohata keelejuhtide hulgas selliseid isikuid, nagu C. R. Jakobson, Lydia Koidula, Harry Jannsen, Otepää kaupmees Eisenschmidt, H. Treffner, üliõpilane Kurikoff, õpetaja J. Kurik (= Kurrik), M. Veske, A. Grenzstein, õpetaja C. H. Niggol, luuletaja A. Reinwald ja tema vend, K. A. Hermann, pastor W. Eisenschmidt, üliõpilased J. Bergmann, P. Undritz, O. Kallas, ajakirjanik A. Aint, J. Kõrv ja teisi tolle aja Tartu tuntud eestlasi. Wiedemanni uurides eesti keelt ei olnud haritlastegi hulgas eesti rahvuskeel üldiseks saanud, vaid igaühel oli kõnes alles küllaltki palju murdejooni. Haritlased oskasid tolal murret üldiselt kõneldagi, sest omaste juures maal viibides oli tavakeeleks enamasti ikka kohalik murre. Kui Fr. R. Kreutzwald oli asunud Tartusse oma tütre ja väimehe juurde, oli tema pidevalt Wiedemanni keeleliseks nõuandjaks. Kreutzwald polnud tavaline keelejuht, vaid tema on Wiedemannile andnud vägagi mitmekülgseid seletusi eesti keele sõnavara ja grammatilise ehituse kohta. Kui Wiedemann ei osanud ise mõnd eesti sõna saksa keelde tõlkida, oli Kreutzwaldi abi taaski teretulnud. Mõnikord on reisipäevikusse tehtud mäрге, et eesti keelt on kirja pandud «rühmalt eestlastelt», «6 noorelt eestlaselt» jne. Korduvalt mainib Wiedemann sedagi, et ta on eesti keelt uurinud «Vanemuise», Põllumeeste Seltsi, Eesti Kirjameeste Seltsi ja Õpetatud Eesti Seltsi koosolekuil, kus ta on pärinud andmeid eri murdealadelt kokkutulnud eestlastelt. 1880. aasta laulupeol oli Wiedemann auvõõraks ja siingi tegi ta eri isikuil mitmesuguseid kirjapanekuid.

Ülaltoodut arvesse võttes selgub, et F. J. Wiedemanni ei saa kuidagi nimetada kabinetiõpetlaseks, vaid et ta on olnud oma olude ja ea kohta küllaltki liikuv uurija, kes eriti just eesti keelealal on teostanud üsna ulatuslikke retki.

ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЕДИЦИИ Ф. И. ВИДЕМАНА

Проф., доктор филол. наук П. Аристе

Кафедра финно-угорских языков

Резюме

В советской лингвистической литературе неоднократно говорилось о том, якобы академик Ф. И. Видеман был типичным представителем кабинетных ученых, который систематически разрабатывал материалы, собранные другими исследователями. Автор данной статьи показывает на основании напечатанных отчетов, автобиографии и путевого дневника самого Видемана, что тот в течение многих лет, начиная с 1843 года, ежегодно бывал среди эстонского населения, где записывал лексические, грамматические, этнографические и фольклорные данные. Собранные материалы Видеман использовал в своих крупных трудах по эстонскому языку.

Академик Ф. И. Видеман лично бывал также у ливов и у води, у так называемых кривинов, которые жили на юге современной Латвийской ССР.

Начиная с 1861 года Видеман систематически исследовал эстонские диалекты. Чтобы получить объективные результаты, он обыкновенно записывал данные от нескольких представителей диалекта. Кроме того, он обращался за помощью к образованным эстонцам, а также эстонским ученым, которые в прошлом столетии еще знали местные диалекты, так как общенациональный эстонский язык образовался лишь в течение XIX века. Он имел также ряд корреспондентов, которые посылали ему материал в Петербург. Такими корреспондентами были, между прочим, Ф. Р. Крейцвальд и Я. Хурт, которые оказывали Видеману особенно большую помощь.

Видеман посылал языковые вопросники всем пасторам лютеранских приходов эстонцев, чтобы получить от них данные по лексике местных диалектов. Ему ответила, однако, лишь незна-

чительная часть пасторов. Поэтому ему пришлось самому лично побывать на территории почти всех приходов, так как древние границы приходов являлись также границами диалектов и говоров.

Все данные показывают, что Видеман совсем не является кабинетным исследователем эстонского языка, а был одним из самых крупных полевых собирателей диалектных данных XIX века.

F. J. WIEDEMANN'S FORSCHUNGSREISEN

Prof. Dr. phil. P. Ariste

Zusammenfassung

In der Fachliteratur wird wiederholt erwähnt, dass der Akademiker F. J. Wiedemann ein typischer Kabinettsgelehrter gewesen sei, der nur dieses Material eingeordnet und herausgegeben habe, welches andere Forscher gesammelt hatten. In der vorliegenden Schrift wird aber auf Grund der Jahresberichte an die Akademie der Wissenschaften zu Petersburg und des Reisetagebuches von F. J. Wiedemann selbst gezeigt, dass er ein ausserordentlich enthusiastischer Mundartenforscher und Sammler war. Schon damals, als er noch als Gymnasiallehrer in Tallinn tätig war, durchwanderte er den nördlichen Teil von Estland, um Pflanzennamen und botanische Terminologie aufzuzeichnen. Vom Jahre 1861 an hat er regelmässig bis zu seinem Tode jeden Sommer Estland besucht und dabei an zahlreichen Orten dialektologische Untersuchungen vorgenommen. Fast jeden Sommer war er längere Zeit in Tartu, um von den hiesigen gebildeten Esten Erklärungen für die aus der Literatur exzerpierten seltenen estnischen Wörter zu erhalten. Ausserdem hat er einen Kreis von Mitarbeitern organisiert, der ihm dauernd lexikalisches Material zuschickte. F. J. Wiedemann hat fast ganz Estland durchwandert. Ausserdem war er persönlich bei den Liven und Woten (Kreewinen) in Kurland. Als Resultat seiner vieljährigen Forschungsreisen sind mehrere Untersuchungen über das Estnische erschienen.

ОБЩЕФИННО-УГОРСКИЕ СУФФИКСЫ С Л-ОВЫМ ЭЛЕМЕНТОМ В СОВРЕМЕННОМ МАРИЙСКОМ ЯЗЫКЕ *

И. Галкин

Кафедра финно-угорских языков

Вопросы истории марийского глаголообразования до настоящего времени не подвергались специальному исследованию; имеются лишь попутные замечания в марийских грамматиках и работах, посвященных вопросам сравнительной грамматики финно-угорских языков. А между тем разрешение этих вопросов могло бы сыграть немалую роль в освещении вопросов исторической грамматики как марийского языка, так и всей системы финно-угорских языков.

Марийский язык весьма богат глаголообразовательными суффиксами, рассмотрение истории которых нельзя провести в рамках одной статьи, поэтому мы ограничимся лишь теми суффиксами, историческое освещение которых представляется наиболее запутанным. Мы намерены остановиться на вопросе возникновения и развития современных марийских л-овых глаголообразовательных суффиксов с точки зрения сравнительно-исторического анализа.

В современном марийском языке имеются три простых л-овых глаголообразовательных суффикса; это: *-л*, *-ал*, *-ыл*, историю которых мы и постараемся осветить в настоящей статье.

Суффикс *-л*

Относительно данного суффикса существуют различные точки зрения. В. М. Васильев¹ находит два суффикса: суффикс однократности и суффикс со значениями возвратности и взаимности;

* Предлагаемая работа представляет собой одну часть материалов кандидатской диссертации аспиранта И. Галкина на тему «Суффиксальное образование глаголов в современном марийском языке», выполненной при кафедре финно-угорских языков Тартуского государственного университета под руководством проф. доктора филологических наук П. Аристэ.

¹ В. М. Васильев, Курс научной грамматики марийского языка, рукопись, Йошкар-Ола 1947, стр. 237, 258.

Ф. Видеман² рассматривает его вместе с суффиксом *-ал* и полагает, что он образует средние глаголы.

Совершенно иного мнения придерживается И. Буденц³, который находит в марийском языке также два суффикса *-л*: многократный (т. е. суффикс *-ыл* И. Г.) и возвратный.

С мнением Ф. Видемана согласиться нельзя, если к анализу суффикса подойти с точки зрения современного марийского языка. В современном марийском языке, как мы уже отметили выше, следует различать три *-л*-овых суффикса: *-л*, *-ал*, *-ыл*, так как они отличаются не только по форме, но и по значению.

Нельзя также согласиться с мнением И. Буденца, который объединил в одно суффиксы *-л* и *-ыл*, а суффикс *-ал* считает особым суффиксом. Если подходить к рассмотрению суффикса только исходя из его элемента *-л*, то и суффикс *-ал* следовало бы отнести к суффиксу *-л*. Но раз мы считаем суффикс *-ал* за отдельный суффикс, то нет никаких оснований не отличать от него суффикса *-ыл*. Поэтому для современного марийского языка целесообразнее выделять три суффикса: *-л*, *-ал*, *-ыл*.

Значения суффикса *-л* никем до сих пор удовлетворительно не определены; В. М. Васильев указал лишь на одно его значение, определив его как суффикс однократного вида.

В современном марийском языке при помощи суффикса *-л* можно образовать следующие глаголы:

1. многократные, например: *кычкырлаш* «покрикивать» от *кычкыраш* «кричать», *лӱлаш* «постреливать» от *лӱяш* «стрелять». Данное значение нами обнаружено только в указанных двух глаголах современного марийского языка;

2. однократно-моментальные, например: *кӱрлаш* «порвать, сломать» от *кӱраш* «рвать», *пурлаш* «куснуть» от *пураш* «кусать, грызть». Однократно-моментальные глаголы на *-л* тоже весьма немногочисленны; кроме указанных примеров нами обнаружен еще лишь один пример в текстах восточного диалекта: *керлаш* «воткнуть» ср. *кераш* «воткнуть, втыкать».

В зависимости от контекста глагол *кӱрлаш*, наряду с однократно-моментальным значением, может выражать возвратно-страдательное значение, например: *Ургызын шӱртыжӧ кӱрлын* (д. Кельтей, БАССР) «У портного порвалась нитка».

Таким же образом это выражение звучит и в луговом диалекте. Все глаголы, кроме *кычкырлаш* «покрикивать», относятся к I-ому спряжению. Глагол же *кычкырлаш* «покрикивать», как чувашское заимствование (ср. чув. *кашкӑр* «кричать») хотя и с марийским суффиксом, принял тип II-го спряжения, так как все заимствованные глаголы имеют тенденцию оформляться по II-му спряжению. Отношение всех глаголов, кроме одного заимство-

² F. Wiedemann, Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache, Reval 1847, стр. 97.

³ J. Budenz, Cseremisiz tanulmányok, Nyelvtudományi Közlemények, IV, Pest 1864, стр. 51, 55.

ванного, к I-ому спряжению говорит о том, что гласный обоих первоначальных *-л* легко редуцировался или вообще отсутствовал. Для многократного *-л* полагают, что в финно-угорский период был гласный **-e*⁴, что вполне вероятно, ср. эрзя-мордовское: *кантилемс* «приносить» от *кандомс* «принести», финское: *juokseelee* «бегает», *juoksee* «бежит». Но для однократно-моментального *-л* весьма трудно установить гласный. Впрочем, в саамском языке после *-л* выступает гласный *-e*, например: *juokale-* «выпить быстро» от *juoka-* «пить».

В период марийского языка-основы, по всей видимости, оба суффикса, и однократно-моментальный, и многократный по форме не отличались; поэтому понадобилось появление таких суффиксов как *-ал*, *-ыл* (см. стр. 70, 73).

По отношению глаголов с суффиксом *-л* в современном марийском языке к I-ому спряжению и по выступлению гласного *-e* в форме III-го лица ед. ч. настоящее-будущего времени под ударением (*кёрлеш* «сломает»), а также по общности форм для обоих значений суффикса *-л* предположительно для марийского языка-основы можно указать следующую его форму: **-le*. Что же касается происхождения суффикса *-л*, то одни исследователи⁵ находят здесь два различных финно-угорских суффикса: моментальный и многократный, а другие⁶ считают оба даже уральскими. Мнение первых находит прямую поддержку в родственных языках, например: манси: *kəs'al-* «свистнуть раз» от *kis-* «свистеть», *miniyl-* «идти медленно» от *min-* «идти», саамское: *tuorele-* «дернуть» от *tuore-* «тянуть», *ád'dálit* «отдавать» от *ád'det* «дать».

Элемент *-л* с обоими значениями имеется почти во всех финно-угорских языках⁷.

Таким образом, современный марийский суффикс *-л* восходит исторически к двум источникам: к финно-угорским однократно-моментальному и многократному суффиксам с *-л*-овым элементом.

Кроме того, необходимо заметить, что в марийском языке имеется небольшое количество глаголов с суффиксом *-л*, заимствованных из соседних тюркских языков. Все эти глаголы, как и в тюркских языках, имеют возвратное значение, например: *утлаш* «спастись», ср. чув. *хăгăл* «спастись», *ойырлаш* «разойтись», ср. чув. *уйрăл* «разделиться», тат. *аерылу* «разделиться», *сўмырлаш* «развалиться» ср. чув. *сёмёрёл* «разбиться, расколоться», тат. *жимерелу* «разбиться», *шарлаш* «расширяться» ср. чув. *сарăл*

⁴ V. Hallap, Verbaaltuletusufiksíd mordva keeltes (Uhimordva sufiksíd), рукопись, Таллин 1955, стр. 394.

⁵ J. Budenz, Az ugor nyelvek ősszehasonlító alaktana, Pest 1884—1894, стр. 13, 76.

⁶ T. Lehtisalo, Über die primären ururalischen ableitungssuffixe, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, LXXII, Helsinki 1936, стр. 166, 172.

⁷ J. Györke, Die wortbildungslehre des uralischen (primäre bildungssuffixe), Tartu 1934, стр. 37—38.

«расширяться», *пужлаш* «испортиться» ср. тат. *бызэлу* «испортиться».

В данном случае не следует смешивать тюркский суффикс возвратности с марийским однократно-моментальным и многократным, хотя в одном случае тюркское влияние перешло и на марийский суффикс например: *кёрлаш* «сломать, порвать, сломаться, порваться».

Суффикс -а.1

В определении значения суффикса -ал нет единого мнения: одни считают его однократным⁸, другие находят еще многократное значение⁹, а третьи называют уменьшительным.¹⁰

Как показывает анализ марийских глаголов, данный суффикс весьма многозначен и противоречив. Наиболее распространены являются две группы глаголов с суффиксом -ал:

1. однократно-моментальные, например:

шйкалаш «толкнуть» от *шйкаш* «толкать», *лупшалаш* «махнуть» от *лупшаш* «махать», *ончалаш* «взглянуть» от *ончаш* «смотреть», *пуалаш* «дунуть» от *пуаш* «дуть», *нулалаш* «лизнуть» от *нулаш* «лизать» и т. д.

Некоторые глаголы с однократно-моментальным значением в современном марийском языке потеряли свой производный глагол, например: *ниялаш* «содрать, сдирать», *пунчалаш* «выжать, выжимать», *кошталаш* «черпнуть, черпать». Все эти глаголы имеют двойное значение: длительное и однократное, поэтому мы их назовем однократно-длительными. Кроме того, существуют четыре глагола с тем же значением, при которых сохраняется производный глагол: *шупшалаш* «поцеловать, целовать» от *шупшаш* «тянуть», *пуалаш* «опухнуть, опухать» от *пуаш* «дуть», *опталаш* «высыпать» от *опташ* «клась», *кышкалаш* «вылить, выливать» от *кышкаш* «кидать, бросать».

Надо отметить, что глаголы этой группы, выражая длительность, не могут выражать многократности; действие в них всегда мыслится в каком-то определенном отрезке времени, ограничено во времени и происходит только один раз без повторения. Такая противоречивость данного суффикса в подобных случаях, когда он может выражать и однократность и длительность, объясняется тем, что действие однократно-моментальное в одних случаях из-за отсутствия противоположной пары, в других же из-за лексикализованности самих глаголов (*шупшалаш* «целовать, поцеловать» от *шупшаш* «тянуть») приобретает еще параллельную функцию — длительность, ограниченную во времени.

⁸ В. М. Васильев, *Элементарная грамматика марийского языка* (пособие при изучении марийского языка), Краснококшайск 1927, стр. 44.

⁹ Ö. Beke, *Cseremis nyelvtan, Nyelvtudományi Közlemények*, XLI, Budapest 1911, стр. 58.

¹⁰ M. Castrén, *Elementa grammatices tscheremissae*, Kuopio 1845,

2. уменьшительно-ласкательные глаголы, например: *толалаш* «прийти» от *толаш* «прийти», *џытылалаш* «вытереть» (уменьш.-ласк.) от *џытылаш* «вытереть», *илалаш* «жить» (уменьш.-ласк.) от *илаш* «жить», *ошкылалаш* «шагать» (уменьш.-ласк.) от *ошкылаш* «шагать» и т. д.

Иногда этот суффикс может выражать уничижительное значение, но нужно заметить, что такое значение определяется лишь интонацией говорящего или же наличием в предложении бранных слов, например: *Албаста кугыза воштылалеш.* — *А — а, тый улат мо, малдалеш.* (М. Шкетан, Мыскара ойлымаш-шамыч,) «Чортов старик смеется. — А — а, это ты что-ли, говорит».

Суффикс *-ал* с уменьшительно-ласкательным значением употребляется в основном в восточном и луговом диалектах марийского языка и главным образом в песенной и поэтической речи.¹¹

Для усиления ласкательности суффикс *-ал* с уменьшительно-ласкательным значением может повторяться дважды, образуя форму *-алал*, например: *кочкалалаш* «кушать» < *кочкалаш* «кушать» < *кочкаш* «кушать», *кушталалаш* «плясать» < *кушташ* «плясать» < *кушта* «плясать» < *кушташ* «плясать», *пуалалаш* «дать» < *пуалаш* «дать» и т. д.

Если суффикс *-ал* с однократно-моментальным значением присоединяется обычно к основе глаголов II-го спряжения, то *-ал* с уменьшительно-ласкательным значением может присоединяться к основе любого глагола; именно поэтому В. М. Васильев¹² называет его признаком ласкательного наклонения.

3. Один глагол с суффиксом *-ал* имеет четкое возвратно-многократное значение: *пёрдалаш* «валяться» от *пёрташ* «вертеться». В данном случае глагол приобрел новое лексическое значение. Есть еще два случая с многократным значением, когда этот суффикс присоединяется к глаголам с основой на *-к*: *сакалаш* «развешивать» от *сакаш* «повесить», *тѳкалаш* «стукать» от *тѳкаш* «стукнуть, задеть».

В таких случаях глаголы на *-ал* становятся созвучными многократным глаголам на *-кал (-гал)*, но здесь мы имеем дело с иным явлением, хотя в известной мере это созвучие и влияет на значение подобных глаголов и даже на отношение их ко II-ому спряжению.

Касаясь истории суффикса *-ал*, исследователи исходят из общешинно-угорской или уральской точки зрения. Наша задача заключается в установлении именно современной формы и современных значений с точки зрения закономерностей самого марийского языка. Поэтому за отправной пункт мы берем современную форму и современные значения, хотя исторически эта форма

¹¹ Уменьшительно-ласкательные глаголы выражают действие, к которому говорящий относится с особым вниманием; на русский язык эти глаголы точно не переводимы.

¹² В. М. Васильев, Наклонения и некоторые отглагольные формы в марийском языке. Труды МарНИИ, в. VII, Йошкар-Ола 1955, стр. 121.

может восходить к разным источникам. Так, Й. Буденц¹³ и Й. Синней¹⁴ считают элемент *-л* суффикса *-ал* финно-угорским моментальным *-л*-овым суффиксом, а Й. Дьерке¹⁵ и Т. Лехтисало¹⁶ рассматривают его как уральский моментальный и моментально-инхоативный, исключая возможность выступления в некоторых случаях финно-угорского *-л*-ового многократного суффикса; с точки зрения современного марийского языка историю суффикса *-ал* следует рассматривать несколько иначе, а именно: по происхождению суффикса *-ал* с однократно-моментальным и многократным значениями можно сравнить с суффиксом *-л* (см. стр. 67), т. е. он распадается на два *-л*-овых суффикса: однократно-моментальный и многократный времен финно-угорской языковой общности. Элемент *-л* данного суффикса находит соответствия во многих родственных языках и с тем и с другим значениями.

Гласный *-а* первоначально к суффиксу не относился, в чем можно убедиться на примерах с суффиксом *-л*, которые обычно образуются от глаголов 1-го спряжения и не имеют перед собой гласного, например: *кӱрлаш* «сломать, порвать» от *кӱраш* «рвать», *пурлаш* «куснуть» от *пураш* «кусать, грызть».

Глаголы же с суффиксом *-ал* с однократно-моментальным значением обычно образуются от глаголов II-го спряжения. Выше-названный гласный первоначально представлял собой в однократно-моментальных *-ал*-овых глаголах гласный основы, а в многократных и уменьшительно-ласкательных глаголах обобщенный гласный основы, если это был глагол с основой на гласный с другой огласовкой, или соединительный гласный, если это был глагол с основой на согласный, но последнее мало вероятно.

О том, что гласный *-а* суффикса *-ал* не был суффиксальным, говорят и материалы родственных языков, например: саамское *kértle-* — «взлететь» ср. *kèrte-* — «летать». В многократных же глаголах очень ярко представляется многократный суффикс *-л* без предшествующего гласного в мордовском языке, например: *панчлемс* «открывать» от *панжомс* «открыть», *кантлемс* «принести» от *кандомс* «принести».

Таким образом, данные не только самого марийского языка, но и родственных языков говорят о былом несуффиксальном гласном *-а* в суффиксе *-ал*. Гласный *-а*, войдя в состав суффикса, принял на себя смыслоразличительную функцию однократно-моментальных глаголов в отличие от многократных глаголов на *-ыл* (см. стр. 73).

¹³ J. Budenz, Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana, Pest 1884—1894, стр. 77.

¹⁴ J. Sinnenyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Berlin—Leipzig 1922, стр. 109.

¹⁵ J. Györke, Die wortbildungslehre des uralischen (primäre bildungssuffixe), Tartu 1934, стр. 38.

¹⁶ T. Lehtisalo, Über die primären uralischen ableitungssuffixe, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, LXXII, стр. 166.

Многочисленные глаголы: *сакалаш* «развешивать», *тїкалаш* «стучать» не претерпели обобщения в сторону *-ыл* лишь потому, что их непроемные основы выражают однократное действие и стали созвучны с глаголами на *-кал* (*-гал*), вследствие чего они сохранили бывшее звучание гласного основы глаголов II-го спряжения.

Что касается глагола *пõрдалаш* «валаться», наличие глагола *пõртылаш* «вернуться» от *пõрташ* «вертеться» с однократным значением также заставило сохранить форму *-ал* в *пõрдалаш* «валаться» с озвончением *-т* > *-д* перед открытым гласным полного образования.

Уменьшительно-ласкательное значение суффикса *-ал* развилось из уменьшительного *-л*-ового суффикса. Обобщению гласного *-а* в уменьшительно-ласкательных глаголах на *-ал* поспособствовали, с одной стороны, именные уменьшительные образования на *-ал* + *ге*, например: *шемалге* «черноватый» от *шеме* «черный», в которых ударение всегда лежит на суффиксе. Элемент *-ге* в суффиксе неполного качества прилагательных является вторым уменьшительным суффиксом *-ка* (*-ке*), например: горн. *ымылка* «тень от отдельного предмета» ср. *ымыл* «тень», луг. *тыртышке* «круглый» ср. *тыртыш* «круг, круглый», который имеет соответствия во многих родственных языках, например: коми-зыр. *нылка* «девочка» ср. *ныл* «девушка», *зонка* «мальчик» ср. *зон* «парень», мордовский: *ривеське* «листочка» ср. *ривезь* «лиса». С другой стороны, обобщению *-а* помогло и то, что в повелительном и отрицательном построениях во всех *-ал*-овых глаголах всегда ударение падает на *-ал*, например: *ом шїжал* «не толкну», *шїжал* «толкни» от *шїкалаш* «толкнуть». Это обобщение охватило все *-ал*-овые глаголы, поэтому в настоящее время суффикс *-ал* выступает как суффикс однократно-моментальных и уменьшительно-ласкательных глаголов.

Таким образом, в современном марийском суффиксе *-ал* исторически представлены три различных *-л*-овых элемента: однократно-моментальный, многочисленный и уменьшительный, которые мы рассмотрели вместе, так как в современном марийском языке они выступают в одной форме, представляют один суффикс и нередко с трудом различимы вне контекста, например: *пуалаш* «дунуть и дуть» (уменьш.-ласк.) от *пуаш* «дуть», *шїкалаш* «толкнуть и толкать», (уменьш.-ласк.) от *шїкаш* «толкать» и т. д.

Суффикс - ыл

Данный суффикс почти все исследователи считают многочисленным, только Э. Леви¹⁷ указывает еще на моментальное значение. Если исходить из современного марийского языка и рассматривать не суффикс *-л*, а *-ыл*, то мнение Э. Леви в данном случае отвечает действительности. Суффикс *-ыл* в современном марийском языке малопродуктивен; при помощи его возможны образо-

¹⁷ E. Lewy, Tscheremissische Grammatik, Leipzig 1922, стр. 107.

вания в большинстве случаев от глаголов II-го спряжения. Все производные глаголы с этим суффиксом относятся к I-ому спряжению.

По значению глаголы с суффиксом *-ыл* делятся на следующие:

1. многократные, наиболее распространенные. Примеры: *ыштылаш* «поделывать, от *ышташ* «делать», *лўмдылаш* «обзывать» от *лўмдаш* «назвать», *тўриштылаш* «прыгать» от *тўришташ* «прыгнуть», *уэмдылаш* «обновлять» от *уэмдаш* «обновить», *шындылаш* «садить» от *шындаш* «посадить» и т. д.

Весьма интересным является тот факт, что суффикс *-ыл* может присоединяться ко всем многократным глаголам с суффиксом *-ед*, например: *кередылаш* «втыкивать» от *кередаш* «втыкать» ср. *кераш* «воткнуть», *луктедылаш* «вытаскивать» от *луктедаш* «выстаскивать» ср. *лукташ* «вытащить», *пуредылаш* «захаживать» от *пуредаш* «заходить» ср. *пураш* «зайти». Подобное присоединение не случайно, так как, во-первых, его случаи достаточно многочисленны, во-вторых, оно придает производному глаголу новый оттенок значения, а именно: суффикс *-ыл* в отличие от суффикса *-ед*, выражает действие, совершающееся многократно, время от времени прерывающееся, но продолжающееся долго, без ограничения во времени. Перерыв между отдельными актами такого действия может быть достаточно длительным. Суффикс же *-ед* означает действие, повторяющееся ритмично от одного акта до другого. Такая разница в значениях и дала повод к образованию нового суффикса в марийском языке путем сложения указанных суффиксов.

Есть два случая, когда суффикс *-ыл* в современном марийском языке заметно утратил свою многократность и выражает лишь длительность: *юватылаш* «мешкать», *локтылаш* «портить» ср. *локташ* «портить, колдовать».

Возможность утраты значения многократности в таких случаях объясняется тем, что сам суффикс *-ыл* является многократно-длительным, а поэтому утрата в языке слова, от которого образован многократный глагол или приобретение им нового значения (*локташ* «колдовать») дает возможность производному глаголу утратить свою многократность.

2. В нескольких случаях от глаголов I-го спряжения при помощи суффикса *-ыл* можно образовать однократно-моментальные глаголы, например: *шупшылаш* «потянуть» от *шупышаш* «тянуть», *тодылаш* «сломать» от *тодаш* «плести», *подылаш* «хлебнуть» (непроизводной основы нет).

1. Арлан *омсам шупшыльо*: *омса тўкылымў* (Ончыко) «Хомяк дернул (потянул) дверь закрыта».

Один глагол с суффиксом *-ыл* выражает возвратное значение: *пўргылаш* «вернуться» от *пўрташ* «вертеться».

Но возвратное значение данного глагола, по нашему мнению, унаследовано от непроизводного глагола *пўрташ* «крутиться, вер-

теться». Так как суффикс *-ыл* имеет видовое значение, то залоговое значение непроизводного глагола не изменилось от присоединения однократно-моментального суффикса *-ыл*. Поэтому в данном случае следует рассматривать суффикс *-ыл* как однократно-моментальный по происхождению.

Таким образом, в современном марийском языке суффикс *-ыл* образует две группы глаголов: многократно-длительные и однократно-моментальные.

По происхождению данный суффикс рассматривается как многократный и относится к домарийскому многократному *-л*-овому суффиксу. Его считают финно-угорским¹⁸ или даже уральским.¹⁹ При этом каждый исследователь исходит только из многократного элемента *-л*, а не из современного суффикса *-ыл*.

Но так как мы исходим не из одного только элемента *-л*, а из целого современного суффикса *-ыл*, то и об источниках данного суффикса будем говорить несколько иначе.

По происхождению суффикс *-ыл* можно сравнить с суффиксом *-л*, т. е. в его образовании приняли участие два суффикса: *-л*-овый финно-угорский многократный и *-л*-овый финно-угорский однократно-моментальный суффиксы, которые в современном марийском языке распределены по значениям суффикса *-ыл*. Говорить только о многократном суффиксе *-ыл* в современном марийском языке и не учитывать случаев однократно-моментальных было бы неверно.

В том, что оба элемента *-л*, и однократно-моментальный и многократный, относятся к периоду финно-угорской языковой общности, не приходится сомневаться.

Гласный *-ы* перед *-л* первоначально к суффиксу не относился. В этом легко убедиться на примерах из родственных языков, в частности мордовского и финского, например: эрзя-мордовский: *кантлемс* «приносить» от *кандомс* «принести», *макслемс* «давать» от *максомс* «дать»; финский: *kantelen* «ношу» от *kantaa* «нести», *elellä* «жить, поживать» от *elää* «жить».

Из примеров видно, что мордовский язык не имеет гласного перед *-л*, а в финском языке гласный *-e* перед *-l* является гласным основы.²⁰

Таким образом, гласный *-ы*, как элемент суффикса, представляет собой позднее явление. Он появился из редукции гласного основы глаголов II-го спряжения: $-*a$ ($-ä$) $>$ $-*e$ $>$ $-ə$ (e) и стал различителем многократных глаголов от однократно-моментальных и уменьшительно-ласкательных с суффиксом *-ал*.

¹⁸ J. Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Berlin—Leipzig 1922, стр. 104.

¹⁹ T. Lehtisalo, Über die primären ururalischen ableitungssuffixe, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, LXXII, Helsinki 1936, стр. 172.

²⁰ Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка, I, Москва 1953, стр. 240.

Д. В. Бубрнх, Историческая фонетика финского-суоми языка, Петрозаводск 1948, стр. 74.

Итак, суффикс *-ыл* одного происхождения с суффиксом *-л*; поэтому и его форма для марийского языка-основы была та же.

В однократно-моментальных же глаголах суффикс *-ыл* появился из редукции гласного основы *-е* глаголов 1-го спряжения, и данная форма не обобщилась в *-ал* лишь по той причине, что их непроезженные основы являются многократно-длительными глаголами. Например: *тодаш* «плести», *тодылаш* «согнуть, сломать».

На основе проведенного анализа *-л*-овых глаголообразовательных суффиксов современного марийского языка можно заключить, что исторически все они сводятся к периоду финно-угорской языковой общности. В процессе исторического развития марийского языка они претерпели большие изменения и под действием различных фонетических и семантических условий прошли путь обобщений, приняли новые формы. Раскрыть исторический путь развития этих форм невозможно без тщательного сравнительно-исторического анализа их.

Метод сравнительно-исторического анализа и имеющиеся данные по исторической фонетике марийского языка при учете данных исторической фонетики других родственных языков дают, однако, некоторые возможности проследить историю развития марийских глаголообразовательных суффиксов.

Установленные первоначальные формы *-л*-овых глаголообразовательных суффиксов современного марийского языка полностью совпадают с предполагаемыми формами этих суффиксов для периода финно-угорской языковой общности.

Гласные *-а*, *-ы* суффиксов *-ал*, *-ыл* первоначально не относились к суффиксам, а представляли гласные непроезженных основ.

Гласные, которыми оканчивались указанные суффиксы, в современном марийском языке выпали под действием гласного *-а* инфинитивного окончания *-аш*, т. к. удвоение гласных в не-первых слогах слова марийскому языку не свойственно. Однако эти гласные продолжают свое существование в формах III-го лица ед. ч. настоящего-будущего времени, например: *кондылеш* «приносит», ср. финское: *kantelee* «носит».

Первоначально формы суффиксов с однократно-моментальным и многократным значениями с *-л*-овым элементом, по-видимому, не различались, поэтому в марийском языке понадобилось появление двух различных суффиксов *-ал*, *-ыл*. Но были ли они генетически одним суффиксом, установить трудно, т. к. *-л*-овые элементы с обоими значениями наличествуют в современных финно-угорских языках.

ÜLDSOOMEUGRILISED *l*-ELEMENDIGA SUFIKSID TÄNAPÄEVA MARI KEELES

I. Galkin

Soome-ugri keelte kateeder

Resümee

Mari verbide tuletamise ajaloo küsimusi pole tänapäevani spetsiaalselt uuritud. Selle kohta leidub vaid laialipillatud märkmeid mari grammatikates ja soome-ugri võrdleva grammatika küsimustele pühendatud töödes. Nende küsimuste lahendamisel oleks aga suur tähtsus nii mari keele kui ka kogu soome-ugri keelte süsteemi ajaloolise grammatika küsimuste valgustamisel.

Käesolevas artiklis analüüsib autor tänapäeva mari keele verbi tuletussufiksitate seeriast ainult üht, ajalooliselt kõige vähem valgustatud sufiksitate rühma, nimelt soome-ugri keelelise ühtsuse perioodi *l*-sufikseid.

Tänapäeva mari keeles eristatakse verbi kolme *l*-elemendiga lihttuletussufiksiti: *-l*, *-al*, *-bil*, mille ajaloolise arengu analüüs on üksikasjaliselt antud artiklis.

Analüüsides iga sufiksiti, fikseeritakse tema võimalik tähendus ja produktiivsus tänapäeva mari keeles, kusjuures antakse kriitiline hinnang sufiksitate kohta kehtivatele arvamustele. Autor püüab ajaloolise analüüsi abil rekonstrueerida vana-mari sufiksitate struktuuri ja näidata nende foneetilise ja semantilise arengu teed.

Võrdlev-ajaloolise analüüsi meetod ja mari keele ajaloolise foneetika kohta olevad andmed, mis arvestavad ka teiste sugulaskeelte ajaloolist foneetikat, lubavad teha järelduse, et tänapäeva mari keele *l*-elemendiga verbi tuletussufiksitate oletatav esialgne kuju langeb täielikult kokku nende sufiksitate oletatava kujuga soome-ugri keelelise ühtsuse perioodil.

Sufiksitate *-al*, *-bil* vokaalid *-a*, *-ы* ei kuulunud algselt sufiksitate juurde, vaid olid tuletamatu tüve vokaalideks.

Mainitud sufiksitate vokaalid on tänapäeva mari keeles infiniitivi lõpu *-au* vokaali *a* mõjul välja langenud, kuna vokaalide kahenemine järgsilpides ei ole mari keelele omane. Kuid need

vokaalid tulevad esile oleviku-tuleviku ainsuse 3. pöördes, näit. *кондылаш* 'toob', vrd. soome *kantelee* 'kannab'.

Algselt nähtavasti ei eristatud *l*-elemendiga sufiksrite ühekordse, momentaanse ja korduva tähendusega vorme, mistõttu mari keeles osutus vajalikuks kahe erineva sufiksi *-ал*, *-ыл* tarvituselevõtmine. Kuid praegu on raske ütelda, kas nad on geneetiliselt samad, sest mõlema tähendusega *l*-elemendid esinevad tänapäeva soomeugri keeltes.

GEMEINFINNISCH-UGRISCHE *l*-SUFFIXE IM HEUTIGEN MARISCHEN

I. Galkin

Zusammenfassung

Die geschichtlichen Probleme der Ableitung der Verben in dem Marischen sind bis auf den heutigen Tag nicht speziell erforscht worden. Darüber gibt es bloss hier und da einige zerstreute Notizen in den Grammatiken des Marischen und in den der vergleichenden Grammatik der finnisch-ugrischen Sprachen gewidmeten Arbeiten. Die Klärung dieser Probleme hätte jedoch eine sehr grosse Bedeutung nicht nur fürs Marische, sondern auch fürs System der historischen Grammatik der finnisch-ugrischen Sprachen überhaupt.

Im vorliegenden Artikel analysiert der Verfasser unter den zahlreichen Ableitungssuffixen der Verben im heutigen Marischen nur eine Gruppe von Suffixen, und zwar die historisch bisher wenig erforschte Gruppe der *l*-Suffixe, die der Periode der finnisch-ugrischen Spracheinheit angehören.

Im heutigen Marischen unterscheidet man drei *l*-enthaltende einfache Ableitungssuffixe des Verbs: *-l*, *-al*, *-yl*, deren geschichtliche Entwicklung im vorliegenden Artikel ausführlich analysiert wird. Bei der Analyse jedes einzelnen Suffixes fixiert der Verfasser die jeweilige semantische Bedeutung und Produktivität desselben im heutigen Marischen, wobei eine kritische Bewertung der bisher gültigen Anschauungen gegeben wird. Der Verfasser bemüht sich, mit Hilfe der geschichtlichen Analyse die Struktur der Suffixe im Alt-Marischen zu rekonstruieren und deren phonetische und semantische Entwicklung aufzuweisen.

Die Methode der vergleichenden-geschichtlichen Analyse und das Tatsachenmaterial über die historische Phonetik des Marischen, das auch die historische Phonetik anderer verwandten Sprachen berücksichtigt, gestatten uns, den Schluss zu ziehen, dass die erschlossene ursprüngliche Form der im heutigen Marischen *l*-enthaltenden Ableitungssuffixe der Verben vollkommen mit der erschlossenen Form der Suffixe aus der Periode der finnisch-ugrischen Spracheinheit übereinstimmt. Die Vokale der Suffixe *-al*, *-yl*, *a* und *u* gehörten ursprünglich nicht zu den Suffixen, sondern waren die Vokale des nichtabgeleiteten Stammes.

Die genannten Vokale der Suffixe sind infolge des in der Infinitivendung des heutigen Marischen auftretenden *a* ausgefallen, während sonst ein Vokalschwund in den Nachsilben dem Marischen nicht eigen ist. Diese Vokale erscheinen jedoch wieder in der 3. Person des Singulars im Präsens-Futurum, z. B. *кондылеш* 'trägt', vgl. finnisch *kantelee* 'trägt'.

Ursprünglich unterschied man offensichtlich bei den *l*-enthaltenden Suffixen keine Formen zur Bezeichnung einer einmaligen, momentanen und mehrmaligen Handlung, wodurch das Bedürfnis entstand, zwei sich unterscheidende Suffixe *-ал*, *-ыл* zu gebrauchen. Zur Zeit ist es jedoch schwer nachzuweisen, ob diese genetisch identisch sind, da beide *l*-Suffixe in beiderlei Bedeutung in den heutigen finnisch-ugrischen Sprachen vorkommen.

J. W. JANNSEN TSENSORI KITSAS VÄRAVAS

K. Taev

Eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder

J. W. Jannsen esindas eesti rahvusliku kultuuri loomisel reaktioonilis-klerikaalset tiiba, olles selle suuna juhtivaks jõuks. Seetõttu meie nõukogude eesti rahva kultuuri uurijad ei ole tema tegevuse üksikasjadele osutanud kuigivõrra tähelepanu, tänaseni ei ole palju kaugemale jõutud tema nime mainimisest reaktioonilise rinde liidrina. Ühiskondlike võitluste põhjalik läbivalgustamine aga ei saa toimuda ainult küsimuste ühepoolse käsitlemisega, tuleb tunda niisama põhjalikult ka progressiivse mõtte vastasrinda. Ainult sel juhul saame anda objektiivse, sügavalt teadusliku käsitluse võitlustest ühiskondlikul ja kultuuri rindel. Tuleb arvestada asjaolu, et Jannsen oli eesti pideva ajakirjanduse looja. Tema «Perno Postimehhes» (1857), eriti aga «Eesti Postimehhes» (1864) võtsid sõna ja kasutasid neid väljaandeid aastate vältel võitlustribüünina ka eesti rahvusliku liikumise progressiivsed jõud eesotsas Fr. R. Kreutzwaldi ja C. R. Jakobsoniga. Jannseni organiseerimisel rajati esimene eesti laulu- ja muusikaselts «Vanemuine» (1865), millest kasvas välja eesti teater. Tema poolt organiseeritud Eesti Põllumeeste Selts Tartus (1871) avas taoliste seltside ellukutsutamise. Tema poolt organiseeritud esimene üldlaulupidu (1869) lõi tänaseni jätkuva eesti üldlaulupidude traditsiooni. Hoolimata oma reaktioonilistest vaadetest aitas Jannsen, eriti oma tegevuse varasemal perioodil, tõhusalt kaasa eesti kultuuri arenemisele, ja seda vastu oma reaktioonilis-klerikaalseid vaateid. Teiselt poolt aga Jannseni oportunistlik võitlustaktika, liit pastoritega, lepluss mõisnikega kahjustasid ja tõkestasid eesti eesrindliku kultuuri arengu hoogsust, demoraliseerisid võitlust feodalismi igandite vastu.

Vaatamata tema reaktioonilistele vaadetele oli tsensuuri värav Jannsenile üpris kitsas. Vaevalt keegi peale Kreutzwaldi kannatas nii palju tsensori surve all kui Jannsen. Kuid Jannseni ja tsensori suhete uurimisel ei ole tähtsust mitte ainult Jannseni kirjandusliku loomingu seisukohalt, vaid samavõrra kogu selle perioodi tsensuuri kui kehtiva režiimi korraldajuri võitlusvõtete ja taktika läbivalgustamisel. Paljudes kokkupõrkepunktides tuleb erilise ilmeku-

sega nähtavale tsensuuri poliitika üldse ja just sellest viimasest seisukohast ei saa mööda minna Jannseni ja tsensuuri suhete jälgimisel. Tuleb meeles pidada ka seda, et Jannseni «Perno Postimehhele» ja «Eesti Postimehhele» oli tsensori värv eriti kitsas (NB! Jannseni poolt loodud populaarseks saanud metonüümiline väljend «kitsas värv») ja aeg hoopis erinev neist oludest, milles töötas Jakobson oma «Sakala» toimetamisel, sest tuleb arvestada tsensurite M. Suigusaare ja Metsa heatahtlikku suhtumist eesti rahvusliku liikumise küsimustesse. Omajagu tõtt on ehk siiski Jannseni poolt 1861. a. Wühnerile saadetud kirjas: «Kui mõnni mees teaks, kuidas mõnni mees mõnnes asjas munnade peal peab käima, siis saaks mõnni mees mõnda meest mõnnikord vähem mõnnitama.»¹

Ühest eesti perioodilise väljaande asutamise katsest

Pärast G. A. Oldekopi ja J. Ph. Rothi «Tarto-ma Rahva Nädali-Lehhe» sulgemist 1806. a. ja O. W. Masingi «Marahva Nädala-Lehhe» seismajäämist 1825. aastal järgneb pikk periood, millal puudub eestikeelne ajakirjandus. Alles 1840. aastal teeb Fr. R. Kreutzwald õpetatud Eesti Seltsile ettepaneku asutada eestikeelne perioodiline väljaanne «Maarahva Nõuandja» («Ma-rahva nõuandja»), mis võtaks oma programmi rahva majapidamise, kodu ja kooliolude käsitlemise, selgitaks kõlbelise elu, karskuse ja tervishoiu küsimusi.² Ajakirja ilmumine ei teostu. 1842. a. algatas Kreutzwald küsimust uuesti, kuid see ei andnud tulemusi. Veel kord tõstab OES küsimuse üles 1845. a., kuid ka nüüd ei nihku asi paigast. On avaldatud arvamust, et põhjuseks olid 1845. a. talurahva rahunud, mistõttu asja algatajad ja kaastöölised tõmbusid tagasi. Kreutzwaldi järjekordne algatus 1867. a. OES-i kaudu käima panna ajakiri «Eesti Koit» nurjus samuti ja seda otseselt tsensuuritakistuste tõttu.³

On andmeid, et ka Jannsen on esitanud juba 1845. ja 1850. aastal taotluse ajalehe asutamiseks.⁴ 1845. a. katse kohta puuduvad üksikasjalisemad andmed, küll aga leiame Tartu tsensori arhiivist üksikasjalised materjalid Jannseni 1850. a. katse kohta nõutada luba ajakirja väljaandmiseks.

6. oktoobril 1850 esitas Laakmann Tartu tsensuurikomiteele taotluse, milles palus luba endise Vändra köstri, Pärnu algkooli õpetaja ja tuntud hardusraamatute kirjutaja, «Sioni-Laulo-Kandle» ja «Sannumetoja» autori Jannseni toimetusel välja andma hakata kuukirja «Ma-rahva Ku-lehhed». Programmi osas oli märgitud:

¹ Vt. [Kirjavastused.] Perno Postimees 1862, nr. 38.

² An die gelehrte Esthnische Gesellschaft zu Dorpat. Ilmunud teoses «Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus» 1936, lk. 186 jj. Eesti keeles ilmunud: Fr. R. Kreutzwald, Maailm ja mõnda, Tallinn 1953, lk. 219.

³ Lähemalt: Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1867, lk. 7, 8 ja 23 ning 1868, lk. 8.

⁴ Postimees 1857—1907. 50-aastase Restvuse mälestuseks. Tartu 1909, lk. 4.

1) jutustusi kiriku ajaloost, 2) teateid misjonitööst, 3) vagade ja tähtsate meeste elulugusid ja 4) maarahvale kasulikke majapidamise juhatusi.⁵ Oma seisukoha teevad tsensorid, Tartu ülikooli õppejõud Ch. F. Neue, M. Rosberg ja G. H. Samson v. Himmelsi. Nad leiavad, et Jannsen on neile täiesti tundmatu isik, kuid Laakmanni teateil olevat ta osutanud teatavat hariduslikku taset, samuti olevat ta koolivalitsuse poolt usaldatud õpetajaks (als Elementarlehrer der Schulverwaltung als ein in moralisch-politischer Erziehung zuverlässiger Mann bekannt ist), nii et otsesid kahtlusi toimetaja sobivuse suhtes ei näi olevat. Samuti ei peeta takistuseks 23. märtsil 1850. a. soomekeelsete teoste kohta kehtestatud kitsendust.⁶ Lõpuks arvad tsensorid, et kui Laakmanni poolt antud iseloomustused on vähe kaaluvad, siis tuleks Jannseni kohta hankida uusi andmeid. Edasi näemegi, et Craffström palub Tartu koolide direktoraadilt teateid Jannseni kohta⁷, millele kubermangukoolide direktor Schroeder annab üldlaadilise iseloomustuse Jannseni töö kohta revideerimise andmete põhjal.⁸ Nii venib küsimuse otsustamine. Paari kuu möödudes, 12. detsembril, esitab Laakmann uue avalduse, paludes oma palvele lõplikku vastust ja lisades ühtlasi juurde järgmise dokumendi Jannseni kohta, mille ta oli vahepeal hankinud Liivimaa tsiviilkubernerilt.

Attestat.

Auf geziemendes Ansuchen wird in Gemässheit des § 14. der am 16. July 1834., allerhöchst bestätigten Verordnung für Hauslehrer und Privaterzieher auf den Grund des Berichtes des Pernauschen Rathes dd. 22 November 1850 sub Nr. 2812 hierdurch attestirt, dass der Russische Unterthan Elementarlehrer J. Jannsen, sich durch sittliche Führung und moralische Eigenschaften gegründeten Anspruch auf allgemeine Achtung erworben hat.

Riga am 9ten Dezember 1850.

№ 13542

Livlaendischer Civil-Gouverneur.⁹

⁵ Laakmann — Tartu tsensuurikomiteele 6. okt. 1850. ENSV RAKA, fond 321.

⁶ Не дозволять впредь издание на финском языке романов в подлиннике или переводах, и всяких других новых сочинений кроме тех, которые и по духу и изложению имеют исключительную целью, назидание религиозное или хозяйственное, первое без прений о догматах, а последнее — чисто практическое, без теории политико-экономических ...

Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год. Санктпетербург 1862, lk. 264.

⁷ Craffström — Tartu koolide direktoraadile 14. X 1850. Nr. 1535 (mustand). ENSV RAKA, fond 321.

⁸ Tartu kubermangukoolide direktoraat — Craffströmile 23. X 1850. Nr. 736. ENSV RAKA, fond 321.

⁹ ENSV RAKA, fond 321.

Pärast eelnimetatud kirjavahetust saadab aga Craffström «Ma-rahva Ku-lehtedele» loa nõutamise asjus haridusministrile järgmise iseloomustava kirja.

Г. Мин. Нар. Пр.

Эстонский приходский учитель в г. Пернове по имени Янзен вошел в Дерптский Цензурный комитет с просьбою с приложением программы, по которой желает издавать периодическое сочинение для поселян, под заглавием: Ma-rahva Ku-lehhed т. е. месячные для Эстов известия или ведомости. По рассмотрении в комитете, представленного плана сего издания, комитет находит, что, согласно с Высочайшим повелением, сообщенным в предложении Вашего Сиятельства от 23-го марта прошлого года за 515 препятствия к исходатайствованию учителю Янзену позволения для издания сего периодического сочинения для поселян эстонского происхождения. Хотя учитель Янзен представил одобрительное свидетельство о своем поведении и нравственности, то я с своей стороны не полагаю, чтобы Янзен по образованию своему представлял достаточное ручательство для заведыванию и издания означенного периодического сочинения. Ежели и не собственно по своему убеждению, но легко сторонними может касаться до предметов, для его соображения не вполне доступных и в особенности по церковной части. Представляя разногласное мнение это на благоуважение Вашего Сиятельства, я имею честь приложить план предполагаемого на эстонском языке издания, под заглавием: Ma-rahva Ku-lehhed, которое будет заключать в себе: ¹⁰ (järgnevad eespool esitatud punktid aja-kirja kohta).

Sellele kirjale saabubki haridusminister Širinski-Sihmatovi vastus, milles minister teatab, et arvestades Craffströmi kaalutlusi ja kahtlusi Jannseni võimete kohta, ei saa lubapalujate soove rahuldada.¹¹

On ilmne, et loandmine Jannsenile ei olenenud käesoleval juhul ei kohalikust tsensuurikomiteest ega tsensuuri peavalitsusest, vaid keelu peamiseks põhjuseks oli kohaliku õppekonna kuraatori, tsensuurikomitee presidendi Craffströmi arvamus. Kaasaegsed aga on Craffströmi iseloomustanud kui iseteadvat võimuahnet paindumatut sõjaväelast (ohne Bildung, aber nicht ohne Verstand)¹², kes vastu tsensorite arvamust tegutses oma arvamuse kohaselt. On raske leida Craffströmi tõelisi keeldumise põhjusi, kuna esitatud argument näib olevat otsitud ja on vähe veenev. Küll aga teades, et Craffström oli Uvarovi, hiljem Širinski-Sihma-

¹⁰ Craffström — haridusministrile 24. jaan. 1851. Nr. 41 (mustand). ENSV, RAKA, fond 321.

¹¹ Širinski-Sihmatov — Craffströmile 21. veebr. 1851. Nr. 322. ENSV RAKA, fond 321.

¹² Vt. E. Anders, Erinnerungen des Bibliothekars. Baltische Monatschrift, XXXIX, lk. 295.

tovi tagurliku poliitika eelpost Baltimaadel, ning ühtlasi teades, et tsensuuriterror 50-ndail aastail oli liginemas oma haripunktile, võib seda tõlgitseda kui põhimõttelist otsust perioodika piiramisel. Sel tsensuuriterrori perioodil laostati ka vene ajakirjandus, mis uut jõudu sai alles 60-ndail aastail. Alles pärast Krimmi sõja kaotamist ja Nikolai I surma tugevnesid uued revolutsioonilised meeleolud, kui ühiskondlik-poliitilisele ja kirjanduslikule areenile astub uus põlvkond eesotsas Tšernõševski ja Dobroljuboviga.¹³ Samaaegselt algas ka balti-saksa publitsistika õitseageg.

Kuivõrd piiratud oli neil aastail loa saamine perioodika alal, näitab ka see, et umbes samal ajal Jannseni taotlusega ei antud luba Tartu gümnaasiumi ülemõpetajale Th. A. C. Thrämerile pedagoogilise ajakirja «Der Jugendfreund. Blätter für Erziehung und Unterricht» käimapanekuks, kuigi kaastöolistena olid ette nähtud küllaltki kaaluvad nimed, nagu kreiskooli inspektor dr. Oettel, seminari inspektor Berg, ülemõpetaja, hiljem Õpetatud Eesti Seltsi esimees Santo jt. Haridusminister Širinski-Sihmatov leiab, et ei ole eri ajakirja järele vajadust, küsimusi võiks käsitleda ka ajakirja «Das Inland» lisas. Nii otsustabki Tartu tsensuurikomitee haridusministri kaalutluste põhjal küsimuse eitavalt.¹⁴ Kuidas võis siis saada ajalehe luba tundmatu köster Jannsen, kui üldtuntud ja sidemetega balti-saksa ringkondadele ei antud luba isegi pedagoogilise ajakirja väljaandmiseks. On ilmne, et Buturlini komitee terrori perioodil, mis laostas ka vene küllaltki arenenud perioodika, ei antud luba uutele ajalehtedele ja ajakirjadele põhimõtteliselt, ja keeldumise motiivid olid ilmselt otsitud. See võis teoks saada alles ühenduses uue revolutsioonilise liikumise laine tõusuga, millal alguse saavad juba kuuekümnendate aastate reformid. Niisiis õnnestubki .Laakmannil 1857. a. saada üheaegselt luba «Perno Postimehhe» ja «Tallorahva postimehhe» käimapanekuks.

S a n n u m e t o j a d

Jannseni jututoodang on ulatuslik. Seniste bibliograafiliste andmete järgi on ta sulest ilmunud 224 jutustust.¹⁵ Need on laiali pillatud «Sannumetoja», «Perno Postimehhe», «Eesti Postimehhe», «Eesti Postimehhe Juttotoa», «Eesti Postimehhe Lissalehhe» veergudele. Mõningat lisa sellele annavad ka tsensuuriarhiivi fondid,

¹³ Vt. Очерки по истории русской журналистики и критики. Том первый. Ленинград 1950, lk. 479.

¹⁴ Vt. vastavaid materjale ENSV RAKA-s, fond 321.

¹⁵ See arv ei tarvitse veel olla lõplik. Lydia Koidula poolt koostatud nimestik (osa sellest on trükitis avaldatud teoses «Koidula kirjad omakseile 1873—1886», Tartu, 1926, lk. 466 ja 467) ja hilisemad täiendused M. Tork'i poolt artiklis «Jannsen Horn'i laenuisena» («Eesti Kirjandus» 1933, nr. 8, lk. 335 jj.) peaksid siiski andma Jannseni juturepertuaarist küllaltki täieliku pildi. Mõningat raskust valmistab Koidula ja Jannseni juttude eraldamine. Osa neist selgub küll Eugen Jannseni poolt koostatud Koidula juttude nimestikust, kuid selle kohta lausub Koidula ise, et nimestik ei ole täielik, pealegi veel, nagu teada, on rida jutte valminud tütre ja isa ühistööna.

eriti nende jutustuste alal, mis Jannseni toodangust trükki ei pääsenud. Jannseni jutustuste põhiliseks allikaks oli teatavasti W. O. von Horn (kodanlik nimi Philipp Friedrich Wilhelm Oertel (1798—1867)).¹⁶ Jannseni kaasaegse Reinimaa pastori moraliseeriv, kuid rahvalik jutulaad vastas kõigiti Jannseni maailmavaatele ja kõsterlikule maitsele. Rahuliku, vaikse perekonnaelu idüllilise kujutamise, religioonile toetuv moraalijutlustamine, südamerahu, mille inimene saavutab tööga, austus Jumala ja valitsejate vastu — need biidermeierlikud väikekodanlusele omased jooned iseloomustavad Horni jutte ja nende Jannseni poolt tehtud ümbermugandusi eesti lugejaile. Nii siis nende jutustuste tendents, lähtemiljöö, kogu käsituslaad, nagu võiks arvata, pidid vastama tsensori soovidele. Aga ometi ei olnud asi nii. Jannsenil tuli küllaltki palju sekeldusi tsensoriga oma jutunurgakeste avaldamisel ja ta tee läbi kitsa värava oli üsnagi vaevaline.

Jutukogu «Neljas Sannumetoja» käsikirja on Laakmann esitanud tsenseerimiseks 4. mail 1851, s. o. kohe pärast tsensuuriadministratsiooni ümberkorraldamist, ja pidi seega tsenseeritama de la Croix' ja Mickwitzi poolt, kuid esitatud käsikirjaosa kohta ei ole säilinud jälgi. 14. oktoobril esitatud lõpuosa kohta, mis sisaldas, järeldades Mickwitzi kirjast, «Neljanda Sannumetoja» kolm viimast juttu: «Lojuste kõnned inimete õppetuseks. Hiir ja Anni», «Vanna sauna taat» ja «Veel natuke kahhest taadist»,¹⁷ on säilinud Mickwitzi arvamus. Vastava osa kollatsioonimine ja algkuju restaureerimine ei ole võimalik. Nagu tavaliselt loomajuttude puhul, mis alati allegoorilises vormis sisaldasid teravat ühiskonnakriitikat, tõmbab endale Mickwitzi tähelepanu jutustus «Lojuste kõnned inimete õppetuseks». Ta väidab, et jutustus sisaldab palju nalja ning tabavat satiiri ja nõustub autoriga ka selles, et jutustus aitab rahvast paremini õpetada kui igasugused palumised ja meelitused. Hane ja hiire vahelises kõneluses inimete pahedest ei nõustu ta aga paljude väljendustega. Jannseni sõnastust täpselt restaureerida ei ole võimalik, sest Mickwitz annab need kohad kas saksakeelses tõlkes või jällegi tekstilähedase referaadina. Siiski saame mõninga ettekujutuse neist mõttest, mida jutustus võis sisaldada.

Mickwitz kirjutab:

«Hier scheint oben pag. 9 der Passus: Der Eine steht höher, der Andere niedriger, mancher ist ein Vorgesetzter, mancher untergeordnet etc. Unangemessen u. besonders die gleich darauf in der Mitte der Seite folgende Stelle: «Das die Hohen den Niedrigen Zittern u. Furcht einflößen wollen, während sie doch ebenso Staub und Asche sind.»

¹⁶ Mitte Friedrich Wilhelm Philipp, nagu ekslikult on märkinud M. Tork («Eesti Kirjandus» 1933, nr. 8, lk. 362).

¹⁷ Käsikiri esitatud 14. okt. 1851. Trükiluba 31. okt. ja 15. nov. 1851. Signaaleks. esitatud 24. dets. 1851. Ilmumisluba 28. dets. 1851.

Need tagasihoidlikud, võiks öelda, piibellikud tõed on kustutatud. Samuti kustutab Mickwitz lause «Üks riietab end purpurisse, teine peab end väga tähtsaks, kolmas kummardab igal tänava nurgal». Jutustuse tegelased hani ja hiir arutavad ka alkoholismi küsimust, tuues rea näiteid joodikuist ja nende perekondade armetust olukorrast. Siin on Jannsen püüdnud vihjata ka selle joomatõve sügavamatele majanduslikele põhjustele ja mõisnike osale selles. Kuigi Mickwitz leiab, et autoril on osalt õigus, siiski, pugeses paragrahvi taha, kustutab ta selle üsnagi süütu koha.

«Dagegen ist Seite 20 u. 21 bis zur Hälfte ein Ausfall gegen die Fabrikherrn bedenklich, welche es gern sehen, dass die Arbeiter ihr erworbenes Geld in die Schenke tragen, wo es in die Kasse des Herrn zurück fließt. Diese Passus, obgleich nicht ganz unbegründet, könnte dem besitzlichen Adel, als Inhaber des Schenkrechts missfällig erscheinen u. ist jedenfalls speciell gegen diesen Stand gerichtet, was gesetzlich nicht gestattet werden kann.»¹⁸

Oma jutustuses tõstab Jannsen rasvaselt trükituna esile «vabriko-körtsi» ja «kirriko-körtsi». Niisiis on puudutatud mõisniku ja pastori majanduslikku koostööd alkoholi levitamisel rahva hulgas. See aga ei äratanud siiski niivõrd tähelepanu kui konkreetne vihje sellele, et talupoja poolt teenitud raha uuesti mõisniku taskusse voolab.¹⁹ Mickwitz kaalub kogu töö keelamist, lubades isiklikult konsulteerida de la Croix'ga, avaldab aga siiski arvamust, et tsensuurireglemendi § 14 põhjal²⁰ võiks jutustus ilmuda. Nii pääseb jutuke siiski kärbitult trükki.

«Vienda Sannumetoja» käsikirja esitas Laakmann tsenseerimiseks kahes osas: vihud I—III (66 lehekülge) 13. okt.²¹ ja vihud IV—VI (leheküljed 67—130) 20. oktoobril 1853. a.²² Mõlemate osade kohta annab Mickwitz ühise otsuse 2. novembril. Oma kirjas juhib ta de la Croix' tähelepanu Jannseni populaarsusele rahva

¹⁸ Mickwitz — de la Croix'le 31. okt. 1851. ENSV RAKA fond 321, s.-ü. 216.

¹⁹ Liivimaa kubeneri Fölkersahmi andmeil kasutati 1845. a. suurem osa vilja viinapõletamiseks. Eestimaal oli mõisnikel õigus pidada 1448 körtsi. Tegelikult oli neid vähem, kuna nii suur arv end ei tasanud. Liivimaa oli veel 1885. a. 2180 joogikohta, neist 1907 körtsi, mis andsid mõisatele aastas tulu 755 415 rubla. Viina müüdi ka vahetuskauba vastu, mille kohta olid kehtestatud normid. Esines ka karskusseltside asutamise keelde. Kohati oli rahval keelatud pidutseda mujal kui ainult körtside juures. Siit on ka arusaadav see suur tähelepanu Kreutzwaldi jt. autorite töödes, mis nad pühendavad karskusliikumisele (vt. M. J. Eisen, Karskusliikumise ajalugu. Tartu 1914, lk. 100 jj. ja A. N., Baltimaa körtside ajalugu ja võitlemine joomatõbe vastu. Jurjevis 1902).

²⁰ Охраняя личную честь каждого от оскорблений, и подробности домашней жизни от нескромного и предосудительного обнародования, цензура не препятствует, однако же, печатанию сочинений, в коих под общими чертами осмеиваются пороки и слабости, свойственные людям в разных возрастах, званиях и обстоятельствах жизни (Сб. пост. и расп. по Ц., lk. 317).

²¹ Mickwitz — de la Croix'le 2. nov. 1853. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 219.

²² Sealsamas.

hulgas, mis eeldab erilist kontrolli sedapuhku esitatud käsikirja puhul, kuna autor oma seekordseis jutustustes käsitleb talupoja majanduslikku ja õiguslikku olukorda, eriti vahekordi mõisnikuga. Sellest seisukohast tulevatki suurem osa jutte keelata, et autor hakkaks oma juttude valikut tegema suurema ettevaatusega ja et ei pakutaks jutustusi, mis külvavad rahutust maarahva hulkadesse.

Sellest seisukohast lähtudes märgibki Mickwitz esitatud jutukeste üldkarakteri või motiivide järgi need, mida ta peab keelata-
tavaks. Raske on mainitud kirjast tabada, millised need täpsemalt olid või millist pealkirja nad kandsid.

27. nov. saadab de la Croix «Vienda Sannumetoja» Riia tse-
nsuurikomiteesse lõppotsuse saamiseks.²³ Kaaskirjas püüab ta edasi
anda Mickwizi poolt esiletõstetud põhjendusi. Töö kuuluvat Eesti
maarahva armastatuimale autorile Jannsenile, kelle tööd on rahva
laiades hulkades väga populaarsed. Seetõttu tulevat esitatud tööd
jälgida, arvestades eriti tsensuuriseadustiku § 3 lisakorraldust
11. juunist 1848.²⁴ Kümme päeva hiljem saabub Riia tsensuuri-
komiteelt järgmine vastus, mis nüüd annab ka täpse loendi keela-
tud juttudest.

полу 19 Ноября 1853²⁵

Vide meinen Antrag dd. 7' November
1853 Nr. 329 Acte über eingereichten Schriften
d. A. 1853... Eröffnung an Hr. Laakmann dd. 27'
November 1853 Nr. 351.²⁶

Ministerium der Volks-Aufklärung Rigasches Censur-Comité Riga	An den abgetheilten Censor in Dorpat Herrn Hofrath de la Croix Ew. Hochwohlgeboren Antrage gemäss vom 7 ^{ten} November c Nr. 329 hat das Rigasche Censur Comité in seiner Sitzung vom 14 ^{ten} Mts. beschlossen, den von Ew. Hochwohl- geboren als Censurwidrig befundenen Theil des Manuskripts unter dem Titel: «Vies Sannumetoja ehk uut ja vanna ma rahva rõmuks ja õpetusseks» und zwar folgende Artikel:
den 17-ten November 1853 Nr. 1092.	

²³ De la Croix — Riia tsensuurikomiteele 27. nov. 1853 (mustand) ENSV
RAKA, fond 321, s.-ü. 219.

²⁴ Mainitud korraldusel oli Buturlini tsensuuriterrori aastail (1848—1855),
aga ka hiljem suur mõju tseensorite tööle, kuna selles nõuti erilist rangust
teoste tseenseerimisel, mis olid määratud lugemiseks laiematele rahvahulkadele.
(Vt. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год.
Санктпетербург 1862, lk. 315 ja 249).

²⁵ Tsensoori kantselei märkus.

²⁶ De la Croix' märkus.

- 1) Vagga naene on ennam väärt, kui kallid perlid.
- 2) Lassed sa sadanat esmalt ühhest juukse karvast kinni hakkota, siis olled pea tervelt ta kääs. —
- 3) Uustulli-änd Vörtsjärve äres.
- 4) Jummal kartlik vannematte auustus ei jä mitte ilma palgata.
- 5) Pentsik pallumine.
- 6) Kuida ükskord kelmid ülle köie ennestele köie kaela hüppasid.
- 7) Kuida sadud, nende södud. —
- 8) Kuida monni kingisep nahka kuivatab.

in Grundlage des § 3 des Allerhöchst bestätigten Censur-Reglements und der ministeriellen Rescripte dd 12 Maerz 1848 Nr. 314., 11. Juni 1848 Nr. 825, 20. September 1848 Nr. 1220 und 27 Januar 1850 Nr. 144 zum Drucke zu verbieten. Demzufolge haben in Grundlage von § 45 des Censur-Reglements die obenbezeichneten verbotenen Artikel bei den Acten des Comité's zu verbleiben und werden Ew. Hochwohlgeboren ersucht den Verfasser über solche Verfügung des Rigaschen Censur-Comites in Kenntniss zu setzen, den hierbei zurückfolgenden Theil des Manuskriptes aber, welcher nach Ew. Hochwohlgeboren Gutachten mit einigen Aenderungen die Druckbewilligung erhalten kann, demselben zur weiteren Zurechtstellung zu retradiren.

Vorsitzer Kroll.

Secretair Bergmann.

Ülalpool esitatud Riia tsensuurikomiteelt saadud vastusest teatab de la Croix Mickwitzile ja saadab lubatuks tunnistatud ja tagasi saadetud jutustused uueks läbivaatamiseks.²⁷ Nüüd Mickwizi poolt antavast otsusest selguvad ka ülejäänud viis juttu, mida Jannsen oli kavatsenud avaldada oma «Viendas Sannumetojas».²⁸

Neist peab Mickwitz lubatavaks ilma ühegi paranduseta 1) «Hea rөөm ja pahha rөөm» ja 2) «Vargus, misga iggamees võib rahhul olla». Ülejäänud kolme suhtes (1) «Vөөrasemma», 2) «Parrem head tehha, kui head süa» ja 3) »Pettus, mis kahhek-samas käskus mitte keeldud ei olle») teeb ta vaid mõningad ebaolulised emendatsiooniettepanekud.

Nii katkes tsensori survele senini regulaarselt ilmunud «Sannumetoja», sest käsikirjast oli järele jäänud ainult veidike pära. Uue katse väljaannet trükki toimetada teeb Jannsen alles kolme aasta möödudes, 1856. aastal. Sel puhul vihjab Jannsen ka sellele pikale viivitusele, mis kestis neljanda (1851) ja viienda «Sannumetoja».

²⁷ De la Croix — Mickwitzile 25. nov. 1853. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 219.

²⁸ Mickwitz — de la Croix'le 27. nov. 1853. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 219.

toja» ilmumise vahel. Neist tagasihoidlikest viidetest märkab vaid olukorra tundja, et järgnevate ridade kirjutamisel kummitas Jannseni isensor, kui ta lugejaile teatab: «Ollete kül vist mõnda korda mõtelnud: Jubba Püssipappa surnud: No egga se suur immeassi ka polleks, surrevad jo ka palju tuggevamad mehhed ärra, mis siis vannast viggasest Püssipappast räkida. Ommeti ellab ta alles. Et Sannumetoja se kord ni pitka aia takka jälle ilmale tuleb, on muist sandi aegade, muist haiguste sü, mis jubba ennem kui paar aastat maias korteris on ja südant raskeks ning aega nappiks teggevad...»²⁹

Osalt «sandi aegade tõttu» viibinud «Vienda Sannumetoja» käsikirja 3 esimest vihku uuest versioonist esitas Laakmann tsenseerimiseks 5. juulil 1856, seega ligi kolm aastat pärast eelmist ebaõnnestumist. Neile järgnevad vihikud IV—VII 6. augustil ja vihikud XIII ning IX 17. novembril.³⁰

Asudes üksikasjalisele jutustuste sõelumisele nimetab Mickwitz «Vienda Sannumetoja» G. Horni 1856. a. «Spinnstubest» tõlgi-tuks. See tohiks omalt poolt kinnitada seni vaid Richter-Albumi põhjal tõestatud «Vienda Sannumetoja» kolme jutu algallika märkimist.³¹ Ühtlasi aga annab see põhjust oletada, et «Vienda Sannumetoja» ülejäänud kuue jutustuse algallikaid tuleks samuti otsida 1856. a. Horni kalendrist.

Seekordsel «Vienda Sannumetoja» tsenseerimisel ei ole Mickwitz, nagu ta seda tavaliselt oli teinud, nimetanud ainustki jutustuse pealkirja, vaid tähistanud kärped või emendatsioonid käsikirja lehekülje ja ridade abil. Tehtud paranduste puhul on ta ka põhjuste esitamises tagasihoidlik. Seetõttu on kogu see suur hulk emendatsioone ja kärpeid — ja neid on umbes 75, oma laadilt kaunis ilmetud — raskesti restaureeritavad. Lõpuks pudenevad Mickwitzilt siiski kahe jutustuse pealkirjad ja siit ilmnebki, et viimased «Vienda Sannumetoja» nime all tsenseerimiseks esitatud kaks pala on trükki pääsenud alles järgmisel aastal «Sannumetoja» VI andes. Need on «Kuida enne olnud ja kuidas pärrast olli» ja «Rätsep». Ei ole mingit alust kinnitamiseks, et need olid ainukesed. Kõik eespool mainitud asjaolud raskendavad Mickwitzi paranduste ja trükieksemplari kollatsiooneerimist ning selle tulemused oleksid kaunis küsitava tõepäraga. Kõige olulisemaist tsen-sori survele sündinud muudatustest mainitagu vaid seda, et Horni «Verpfuscht'i» Jannseni ümberkohenduses pealkirjaks antud «Pappi-

²⁹ Vies Sannumetoja. Eestkõnne.

³⁰ Signaaleksemplar esitatud Laakmanni poolt 4. det. 1856; 187 lk. in 8°, 11 3/4 trp. Trükiload 12. juulil, 18. okt. ja 27. aug. 1856. Ilmumise luba 7. det. 1856. Mickwitz — de la Croix'le 10. juulil, 27. aug. ja 27. nov. 1856. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 222 ja 223.

³¹ Silgo Prido. Uhkus annab tühja nou, tühhi nou teeb tühja tööd ja tühhi tö lähhäb tühja — (Originaal «Verpfuscht»), Vaene kangur ja temma lapsed — (Originaal «Der Martinitag»), «Üks mölder omma suggulaste ja sõbradega» — (Originaal: «Der Schleicher»). (Vt. Marie Tork, Jannsen Horni laenuisena. Eesti Kirjandus 1933, nr. 8, lk. 368).

Prido» emendeeritakse «Silgo-Pridoks», kusjuures nimategelane esineb viimasel kujul kogu jutustuse ulatuses. Ei kõlba ju nimeks Pfaffen-Fritz suurustava ja uhkustava taluniku pojale, keda isa kavatses lasta õppida pastoriks juba ta ristseil. Kui andetu poeg viimaks jõuab ülikoolini, sukeldub ta lõbusasse üliõpilaselu, ning kui ta, olles isa raha lõpukorrale priisanud ja lõpuks eksameil läbi kukkunud, mittemillekski ei kõlba, siis kõik see ei olnudki Mickwitzi arust pastoreile kompromiteeriv, sest õpib ju Silgo-Prido samuti pastoriks ja elab raiskunud elu, vaid ainult sõna «papp» — see oli juba halvatooniline pastori pahede koondaja; seda sõna tuli Mickwitzil ta 20-aastase tegevuse kestel asendada «kiriku-õpetajaga», «õpetajahärraga», «kirikusaksaga», kirikisandaga» jne.

Edasi olgu esitatud mõningad kardetavamate kohtade kärpimise motiivid. Niipalju kui Mickwitz neid üldse peab tarvilikuks esitada, on tegemist aukartmatusega kõrgemate seisuste vastu, kahtlusega jumala õigluses ja jumala nime kurjasti tarvitamisega. Kärbituks osutub ka sõna «talo». «Heft 1 pg. 30 Zeile 4 v. unten kann der Ausdruck talo lieber wegbleiben, um dem Bauern nicht Anlass zur Vergleichung seiner Verhältnisse mit denen in England zu geben.» Ka epiteet «kuri» Punapart'i ees kuulub kärbete hulka.

Kuid Mickwitz ei usalda oma kolmveerandsajani küündiva emendatsioonide ja kärbete hulgaga lasta «Viendat Sannumetojat» läbi kitsa värava, vaid ta avaldab soovi, et osa käsikirjast saadetakse veel läbivaatamiseks vaimulikule tsensorile.³² See soov leiabki mõni päev hiljem teostamist ja de la Croix saadab 31. aug. 1856. a. osa «Viendast Sannumetojast» tsenseerimiseks Liivimaa konsistooriumile, juhtides sealjuures eriti tähelepanu jutule «Kuida enne olnud ja kuidas pärrast oli».³³ Käsikiri jõuab tagasi 10. oktoobriks konsistooriumi teatega, et saates tagasi «Vienda Sannumetoja» IV, V, VI ja VII vihu, lk-d 91—210, ei ole takistusi selle ilmutamiseks.³⁴

«Kues Sannumetoja» 1857. a.³⁵ ja «Seitsmes Sannumetoja» 1861. a.³⁶, mille tsenseerimine osade kaupa kestis kogu 1860. a., pääsevad trükki mõningate ebaoluliste sõnade ja lausete parandamisega.³⁷

Umbes ühel ajal «Vienda Sannumetojaga» esitas Laakmann tsenseerimiseks ka «Püssipappa essimessed Külla-Juttud». Neidki tabab samasugune kurb saatus kui «Sannumetoja» jutte. Esimene

³² Mickwitz — de la Croix'le 27. aug. 1856. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 223.

³³ De la Croix — Liivimaa konsistooriumile 31. aug. 1856 (mustand). Sealsamas.

³⁴ Liivimaa konsistoorium — de la Croix'le 10. okt. 1856. Sealsamas.

³⁵ Käsik. Laakmannilt tsenseerimiseks 18. okt. 1856 ja 29. dets. 1856. Signaaleks. esitat. 1. okt. 1857, 167 lk. in 8°, 10 ⁷/₈ trp. Ilmutamise luba 3. okt. 1857.

³⁶ Käsik. tsenseerimiseks Laakmannilt 15. juunil 1859, 40 lk. in 4°. Signaaleks. esitatud 2. jaan. 1861, 141 lk. in 8°, 3 ³/₄ trp. Ilmutamise luba 4. jaan. 1861.

³⁷ Mickwitz — de la Croix'le 18. juunil 1859, 9. veebr., 19. märtsil, 5. aug. ja 31. nov. 1860. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 218 ja 219.

osa Püssipapa juttudest jõuab tsensori kätte 11. juulil 1853. Peale mõningate emendatsioonide soovib ta kustutada jutukese «Külla kõrts». Kuigi viimane olevat kantud moraalsest tendentsist, siiski ei lubavat kõrtsi elu kirjeldused ja mõisnike vastu sihitud mõtted nimetatud jutule anda trükiluba. Mickwitzi vihjeid arvestades tuleb arvata, et Jannsen käsitles selles samuti, nagu ta seda tegi jutukeses «Lojuste kõnned innimeste õppetusseks. Hiir ja Anni», alkoholismi küsimust, süüdistades mõisnikke viinajoomise levitamises. Läbiarutamise tulemusena de la Croix'ga, mille vajalikkusele Mickwitz vihjab oma kirjas, on «Külla kõrts» kantud keelatud kirjanduse registrisse. Mõningate pisikärbeta ja emendatsioonide päritolu kohta on raske anda kindlamat vastust, sest Mickwitz ei nimeta, nagu seda nägime «Sõnumitoojategi» puhul, jutustuse pealkirja. Tuginedes kärpimiste ja emendatsioonide põhjenduste iseloomule võib arvata, et need olid «Püssipapa juttudest» kaks esimest: «Perre tüttar ja vaene-laps» ja «Must Hans».³⁸ Teine osa käsikirjast saabub Laakmannilt 13. oktoobril 1853. Selles esitatud juttude puhul annab Mickwitz oma kirjas de la Croix'le pealkirjad vaid saksakeelses tõlkes, nii jääb teadmatuks nende Jannseni poolt ettenähtud pealkiri. Esimese jutuna nimetab Mickwitz siin «Undank ist der Welt Lohn», mis kujutavat ühe Ameerika laevniku saatust. Täiesti lubamatuks peab ta sellele jutule anda sellesisulist pealkirja, kuid parem olevat siiski kogu jutustus keelata, samuti ka sellele järgnev valm, kus jällegi loomade — hobuse, koera ja mesilase maski all esitatavat küllalt maskeeritult ülemkihi tänamatust alamate vastu. Pealkirja all «Gott lässt seiner nicht spotten» esinevat neli iseseisvat juttu. Neist peab Mickwitz lubatavaks ainult üht: «Eine Kuh als Angeberin eines Mordes», kuna täiesti keelatuks tunnistab kolm: 1) «Das Sclavenschiff», mis ei olevat kohane lektüür rahvale, sest siin kõneldakse orjakauplemisest ja orjade kannatustest; 2) «Die Selbstanklägerin», mille sisuks on kellegi mehe mõrvamine tema naise ja selle armukese poolt; 3) «Der Blitz schildert die Strafe Gottes über Entheiligung des Sonntags». Viimases olevat küll esikohale tõstetud karistuse motiiv, kuid esitatud vormis see ei olevat siiski vastuvõetav.

Nende lühikeste märkustega olid «Püssipapa essimesed Külla-Juttud» laostatud. Ka ainuke viimase osa tsenseerimisest pääsenud jutuke ei ilmunud millegipärast. Selle asemel on Jannsen ära kasutanud kaks «Vienda Sannumetoja» jaoks määratud pala, millel oli õnn Riia tsensuurikomiteest läbi pääseda. Need olid «Vöörasemma» ja «Vargus, misga iggamees võib rahhul olla».³⁹

³⁸ Mickwitz — de la Croix'le 22. juulil 1853. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 219.

³⁹ Mickwitz — de la Croix'le 22. okt. 1853. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 219.

«Eesti Laulik»

Jannseni «Eesti Laulik»⁴⁰, saksa aegunud kõrvallaulikute värsside eeskujul loodud luuletusi «kauni vaimo arrimise abbiks», nimetab Mickwitz lauludeks süütust liigist. Siiski juhib ta tähelepanu isamaalauludele, mis viitavad Eestimaale, teisest küljest aga ka suurele keisririigile. See on tegelikult esimene kord, kus tal tuleb tõmmata jooned isamaa, kodumaa, Venemaa ja Eestimaa vahele. See kordub eriti 70-ndate aastate paiku sagedasti, sest rahvusideoloogia kujunemisega hakkas Eestimaa-isamaa järjekindlamalt eksisteerima. «Eesti Lauliku» esisalmikus, M. A. Arndti «Was ist des Deutschen Vaterland» Bertram-Schultzi vahendusel Eesti maa-alaliseks moonutatud laulus «Kus on mo kallis isamaa?» on sõna «isamaa» Jannseni poolt viidud järjekindlalt ühendusse suure keisririigi mõistega, mida Mickwitz loeb tarvilikuks märkida kui eeskujulikke sel alal.

Sissejuhatuses mainitud «Eesti Lauliku» värsside süütusest hoolimata püüab Mickwitz siiski leida midagi, mis ei tohiks ulatuda rahva kõrvu. Ta arvabki end leidvat seesuguseid kohti, kui väidab salmiku «Nüüd laulgem röömsa healega» puhul: «Ei käi kül sidis sammetis etc.» enthält eine Andeutung auf die Armuth und unscheinbaren Aussenseiten der Ehstenbrüder im Gegensatz zu den Reichen» ning emendeerib:

Ei käi küll sidis sammetis
Siin meie Eesti vennad
Ei kanna [tärnid] ehted' rinna ees
On mustas kubes kennad.

Samuti Goethe «Der Sängler»⁴¹, Jannsenil tiitli all «Laulu palgaks»:

Ei kanna laulik kuldsed keed,
Ei [täрни] ehte omma rindus,
Lass' sedda kanda ritteerid,
Et nende nimmi kulus;
Oh anna sedda üllemail,
Lass' neid ni mitme koorma peal
Se kuldse koorma kanda.

Ei olnud ju mõeldav, et «Eesti vendadel» oleksid rinnal «tärnid». Hoopis teine lugu on ehetega. Mickwitz ei nõustu ka täiesti Pfundi «Deutsches Land, du wönnig Land» Jannseni versiooniga.⁴²

⁴⁰ Käsikiri saadetud tsenseerimiseks Laakmanni poolt 11. juulil 1860, 147 lk. in 4°. Trükiluba 28. juulil 1860. Käsikiri tagasi antud 29. juulil 1860. Signaal-eksemplar tsensorile esitatud 13. jaan. 1861, 191 lk. in 8°, 12 trp. Ilmumise luba 16. jaan. 1861.

⁴¹ Mickwitz mainib ekslikult: eine Uebersetzung des Schillerschen Liedes.

⁴² Eesti Laulik, lk. 37.

Eestimaa, sa illus maa,
Omma kasse-metsaga!
Sinno pole hoiab südda,
Sinno [hädda teeb mul häda] rööm teeb mulle römo.
Issamaa, sind armastan
Senni kui ma mullaks saan!

Mis häda sai olla Eestimaal? Siin pidi Mickwitzi arvates valitsema lausa «rööm».

Ka Bornemann-Jannseni «Pulma laulus» esineb üks nende aastate lubamatu sõna.⁴³

Oh, kui pillid hüavad
Röömo püssid paukuvad!
Nüüd on [pap] käed nad kokko pannud
Sõrmused ka vahetanud
Lõppetusseks laulis veel
köster salmi takka peal.

Kahtlusaluseks on Mickwitz märkinud mõnegi salmiku, mille üle on suuliselt de la Croix'ga aru peetud, nagu seda tähistab Mickwitzi kirja lõpp: «Ich erlaube mir daher folgende Stellen hervorzuheben und zu einer mündlichen Besprechung vorzulegen.» Et see läbiarutamine toimus, seda tõendavad otsustuse tulemusena märkmed Mickwitzi kirja veerel, nagu «bleibt», «vorgeschlagen», «deliren». Nii näeme, et kustutamissohus on olnud ka Jannseni montaaž Hoffmann von Fallerslebeni laulust «Deutschland, Deutschland über alles» ja balti-saksa kirjaniku Petersoni laulust «Prinzessin mit dem Schweinerüssel» «Eestimaa käib ülle keige» 4. ja 5. salm⁴⁴, sest neis tehtavat etteheiteid sakslastele või täpsemalt: «... welche einen Aushall gegen die Deutschen enthalten.»

Eesti mees ei sõida tõldas,
Egga magga sulge peal;
Sui ta hingab põllo servas
Talve õlle, heina peal;
Siiski temma töös ja vaevas
On tal ikka römus meel:;
Keikil on üks Jummal taevas
Keigi jallad mulla peal:;
Saksadel on saksa römud,
Saksa murred, vaevad ka;
Sidi kubes on ka kirbud
Mis ei lasse maggada;
Sõrmed, mis kuld sõrmust kandvad,
Lähvad põrmuks nendega,
:::Kui keik teised: matjad
Vimaks keiki mullasse:;

⁴³ Eesti Laulik, lk. 142.

⁴⁴ Sealsamas, lk. 25.

Samuti on kõnet olnud «Sullase laulu» puhul: «...welche die Lage eines ehstnischen Bauernknechts im Gegensatz zu dem Gutbesitzer besingt

Ni ma — kui saksa mehhed
On Jummalä ees ühhed.»

Need on tsensori survele «Eesti Laulikus» tehtud muudatused, mida võimalik on esitada konkreetsemalt. Ainult fakti konstateerimiseks peab jääma ühe luuletuse, käsikirjas nr. 16, täielik kõrvaldamine. Missugune see oli, sellele võiks anda vastust vaid «Eesti Lauliku» käsikiri. Nüüd aga tuleb rahulduda lausega Mickwitzi kirjast: «Das Lied Nr. 16 pag. 22 und 23 seinen Inhalt nach zu beprüfen» ja de la Croix' märkusega sama kirja veerelt: «Lied Nr. 16 zu deliren.»⁴⁵

Kahe võimukandja romantiseeritud elulood «Katarina I ehk vaenelaps keisriproua» ja «Preisi kuninga Pridik II (Preisi Prits)»

Horni jutustuste repertuaaris oli silmapaistev koht väljapaistvate ajalooliste isikute elulugudel, nii et hiljem võis ilmuda tervelt kolm köidet tiitli all «Sämtliche historisch-romantische Erzählungen». Need pakkusid küllaltki huvitavat lektüüri ja ka Jannsen kasutas sellelaadilisi eeskujusid hea meelega.⁴⁶ On loomulik, et tsensor kõrgemate võimukandjate elu käsitlust jälgis äärmiselt terava tähelepanuga. Jannseni rahvapärane väljenduslaad, ta familiaarne õlale patsutamine kõrgetele isikutele võis aga kergesti madaldada nende autoriteeti rahva silmis. Kärpimisi ja emendatsioone sellest seisukohast esineb eriti hulgaliselt.

23. märtsil 1861. a. esitas Borm tsenseerimiseks järjekordse Jannseni ajaloolise jutustuse, Katariina I romantiseeritud eluloo tiitli all «Katarina I ehk vaenelaps keisriproua» ja lisana «Katarina laulud».⁴⁷ Umbes kuu aega hiljem annab Mickwitz oma otsuse. Viimases ta peatub lühidalt jutu sündmustikul. See on populaarseks saanud lugu leedu talutüdrukust Martast, kes on sunnitud põgenema ühes vennaga oma kirgliku mõisahärra eest. Hiljem kohtab Marta mõisnikku uuesti Vene sõjaväes teeniva ohvitserina,

⁴⁵ Kõik esitatud andmed «Eesti Lauliku» kohta on Mickwitzi kirjast de la Croix'le 27. juulil 1860. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 230.

⁴⁶ Seriste bibliograafiliste andmete järgi ilmusid Jannseni sulest: «Desavi vürst Leopold, Eistukius», «Garibaldi», «Graf Suvorov Rimnitskoi», «Gustav Adolf», «Hannibal ja Julius Tsäsar», «Preisi kuninga Pridik Willem III ellust», «Johann Caspar Lawater», «Keiser Josep II ellust», «Keiser Napoleon I ja õunanaene», «Kindral Skobelev», «Makedonia kuningas Aleksander», «Nikolaus I Varna linna al», «Pridik II ellust», «Prints Eügeenius vahva sõdamees», «Rootsi kuningas Gustav Vasa», «Rootsi Raudpä (Karel XII)», «Saardami linna puseppa-sell», «Vürst Italinski», «Vürst Menschikov ehk Uhkus tulleb enne langemist». Lisaks nendele ilmus talt veel rida jutustusi ajalooliste sündmuste kohta.

⁴⁷ Käsik. 82 lk. 62 lk. in 4° ja 20 lk. in 8°.

kes siin tahab teostada oma kavatsused Marta suhtes, mis aga ebaõnnestuvad ja toovad ohvitserile raske karistuse.

Mickwitz leiab, et jutustuse selles osas esineb liialt detailiseeritud pikantsete olukordade kirjeldusi, mida ei saa lubada rahvaruumatusse, pealegi juhul, kui see on seoses isikuga, kes sai pärast riigi valitsejaks. Seetõttu peab Mickwitz tarvilikuks, et autor teeks muudatusi eriti teises ja kolmandas peatükis, kus on märgitud seal esinevad kõlbmatud kohad. Täiesti uus motiiv tuleb aga leida Marta kodumaalt põgenemisele ja ümber töötada sellest muutusest sõltuvad kohad, samuti ümber töötada ja osalt kärpida mõisniku vangistamise ja karistamise üksikasjaline kirjeldus.⁴⁸ Sellest otsusest teatab de la Croix Bormile ja saadab käsikirja tagasi vastavate paranduste tegemiseks.⁴⁹ Kolme nädala pärast jõuab käsikiri sama tiitli all Mickwitzini ja viimane võtab ta uuesti üksikasjalise vaatluse alla. Sündmustik on nüüd arendatud tsensori soovi kohaselt. Pärast ema surma lahkub talutüdruk Marta ühes vennaga oma sünnipaigast, ühest Leedu mõisast, et kaitsta oma noorust ja ilu, mis seal oleks võinud sattuda hädaohtu, samuti ka oma ema surmaeelse prohvetliku ettekuulutuse tõttu, mille järgi Marta peab saama parema hariduse, mis omakorda võimaldab talle hiilgava tuleviku. Põgenikud leiavad kodu ühe pastori perekonnas, kus Marta omandab teadmisi ja tutvub rootsi ohvitseri Axel Ferseniga, kellega ta abiellub. Põhjasõja ajal langeb Marta venelaste kätte vangi, kus saab Šeremetjevi teenistusse. Viimase kaudu tutvub ta Peeter Suurega ning, saanud teate oma endise mehe surmast, abiellub viimasega, saades nii viimaks kroonikandjaks.⁵⁰

Mickwitz ei otsusta veel käsikirja saatust, vaid jätab de la Croix' hooleks, kas käsikiri saata läbivaatamiseks kõrgemale instantsile või lubada ilmuda ettenähtud kärbete ja emendatsioonidega, mille kohta Mickwitz annab kaunis pika loetelu, kõrvaldades ka ühe peatüki.⁵¹

De la Croix saadab siiski käsikirja ühes Mickwitzi seletavate lisandite ja omapoolse vihjega kuraatori eeskirjale 15. märtsist 1860 Tartu õpperingkonna kuraatori kaudu Riia tsensuurikomiteesse lõppotsuse saamiseks.⁵² Kaks kuud möödub, enne kui viimane saadab oma lõppotsuse, milles teatatakse, et töö tuleb tunnistada keelatuks. Teade on lakooniline ega sisalda mingit põhjendust keelamise kohta ega paragrahvi viidet, küll aga seda, et tsensuuri-

⁴⁸ Mickwitz — de la Croix'l 22. apr. 1861. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 232.

⁴⁹ De la Croix — Bormile 22. apr. 1861 (mustand). Sealsamas.

⁵⁰ Mickwitz — de la Croix'le 18. mail 1861. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 232.

⁵¹ Mickwitz — de la Croix'le 18. mail 1861. Sealsamas.

⁵² De la Croix — Riia tsensuurikomiteele 20. mail 1861 (mustand). Sealsamas.

seadustiku § 71 kohaselt jääb käsikiri Riia tsensuurikomitee aktidesse⁵³, millest omakorda Mickwitz informeerib kirjastajat Bormi.

Palju lihtsamaks osutus Jannseni teise samalaadilise romani-seeritud Friedrich Suure eluloo keelamine, mis toimus de la Croix' poolt otsekohe Mickwitzi arvamuse põhjal, kuna siin näis olevat selge, et töö on kindlasti vastuolus tsensuuri seadustiku § 3 lit. 6 ja b-ga.⁵⁴ Mickwitzi kirjast järeldeb, et Laakmann on 5. det. 1866. a. esitanud tsenseerimiseks Jannseni käsikirja 156 lehekülge in 4° pealkirja all «Preisi kuningas Pridik II (Preisi Prits)». Möödamattes juhivad Mickwitz tähelepanu tiitelhel esinevale familiaarsele väljendile «Preisi Prits» — «preussischer Fritz» ja annab siis punktide kaupa üksikult lubamatute kohtade loetelu. Alljärgnevas esitatagu neist olulisemad: Friedrich Suure haridusevastased kalduvused. Sobimatud kirjeldused hoovinarr parun Grundlingist. Suur jahikirg vastupidi vagadusele. Friedrichi toores käitumine kuninganna ja printsiga. Printsi kaebus oma õele isa peale, keda ta kujutab närrina ja poisikesena. Samalaadilised kõnelused poja ja ema vahel. Isa ja printsi vahelised teravused. Printsi vastuhakkamine isa hoopidele. Kuninga ja riigikolleegiumi liikmete ebasüüdsad ja triviaalsed kõnelused. Kuninga vihane tervitus printsile: «Geh zum Teufel!» ja poja vastus sellele «Ich kenne den Weg daher nicht». Kõik need illustreerivad jutustuse laadi ja tooni. Seesuguseid üksikpunkte loendab Mickwitz arvutu hulga ja teeb lõpuks järelduse, et ei ole mingit võimalust esitatud tööd seevõrra parandada, et sellest võiks saada rahvaraamat. Töö kubi-sevat pikantseist ja keisri perekonna intiimsete olukordade kirjeldustest, millega rikutaks rahva aukartus ja pieteet kõrgemate isikute suhtes üldse. Suure Friedrichi elu kujutamine oleks pidanud sündima hoopis teiselaadiliselt, igatahes mitte romaani kujul, mis kujutab keisri perekonnas valitsevat triviaalset käitumist ja näitab valitsejakoda intriigide pesana, kust rahval ei ole ammutada ühki eeskujut.⁵⁵

Selle Mickwitzi otsuse põhjal keelabki de la Croix jutustuse eespool nimetatud paragrahvi põhjal ja teatab vastavast otsusest Laakmannile.⁵⁶

⁵³ Riia tsensuurikomitee — Mickwitzile 29. juulil 1861. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 316.

⁵⁴ Произведения словесности, наук и искусств подвергаются запрещению цензуры на основании правил сего Устава:

б) Когда в оных содержится что либо нарушающее неприкосновенность Верховной Самодержавной Власти, или уважение к Императорскому Дому и что либо противное коренным государственным постановлениям.

в) Когда в оных оскорбляются добрые нравы и благопристойность. (Сб. пост. и расп. по Ц., lk. 313).

⁵⁵ Mickwitz — de la Croix'le 22. det. 1866. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 316.

⁵⁶ De la Croix — Laakmannile 22. det. 1866. Sealsamas.

Eestirahva 50-aastase Jubelipiddo-Laulud

1819. a. Liivimaa talurahvaseaduse kinnitamise 50-nda aastapäeva puhul 26. märtsil 1869 peeti kirikuis vastavaid tänujumalateenistusi, kuna üldine laulupidu toimus alles 16. juunil. Samaaadne mälestusaktus toimus sel päeval ka «Vanemuise» seltis. Vaimulikuks talituseks olid ette nähtud vastavad laululehed. Ei oleks põhjust meenutada selle väikese kaheleheküljelise jumalateenistuse laululehekese tsenseerimist, kui sel ei oleks olnud kaugemale ulatuvat mõju ega selgitavat tähendust laulupeo laulude tiitlile ja isegi kogu pidustuse nimele.

22. märtsil esitab Laakmann tsensorile laululehe korrektuuri pealkirja all «1819. 50 aastase Priusse pühha sel 26. Märtsil 1869». Oma ettekandes de la Croix'le kirjutab Mickwitz järgmist:

«Gegen vorstehende für die Festfeier im Wanemuine bestimmten Lieder geistlichen Inhalts zum 26. März ist im Allgemeinen nach Tendenz und Inhalt gesetzlich nichts einzuwenden; jedoch bemerke ich, dass die Ueberschrift P r i u s s e p ü h h a (Freiheitsfest) nicht geeignet erscheint, auch wenn man das Wort Priusse Pühha so getrennt drucken wollte, dass es «Fest der Freiheit» übersetzt werden könnte, wobei der Character des D a n k festes noch immer unberücksichtigt bliebe. Statt dessen wäre vorzuschlagen: 50 aastase Jubeli pühha, d. h. 50 jahriges (Dank- oder) Jubel fest, eine Bezeichnung die der Sache angemessener ist, während die Jahrzahl 1819 oben ansteht und das Datum (s. 26 März 1869) hinlänglich die nähere Beziehung des Festes darlegt. Der Ausdruck Priusse pühha dagegen liesse verschiedene missliebige Deutungen zu und könnte daher leicht Anstoss oder gar Missbrauch veranlassen.»⁵⁷

Siin oli Mickwitzil jällegi kokkupõrge sõnaga, mida ta alati oli mõistnud revolutsiooniliselt klassikalise «liberté» mõistes, arvestamata selle sõna sisu tähendust tolleaegses Eesti sotsiaalses olukorras.

Kui Jannsen 30. aprillil 1869 esitas Laakmanni kaudu tsenseerimiseks oma laulupeo viisiraamatu, siis vaevalt on usutav, et Jannsen oli unustanud alles kahe kuu eest tsensorilt saadud märkuse tiitellehe suhtes. Nii esitabki ta oma käsikirja Mickwitzi sundinspiratsioonist tekkinud nime all «Eestirahva 50-aastase Jubelipiddo-Laulud»⁵⁸.

Raamatu 31. aprillil esitatud ja 5. mail tsenseeritud osa kohta ei ole säilinud Mickwitzi arvamust, küll aga on püsinud kirjavehetuslik dokument lehekülgede 48, 79 ja «Eestkõnne» tsenseerimise

⁵⁷ Mickwitz — de la Croix'le. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 246.

⁵⁸ Käsik. Laakmannilt tsenseerimiseks 30. apr. 1869, lk. 1—48 in 4°. Trüki-luba 5. mail 1869. Kor. lk. 49—79 esitatud 12. mail 1869. Trüki-luba 14. mail 1869. Signaaleks. esitatud 18. mail. 78 in 8° 5 trp. Ilmumise luba 20. mail 1869. Tiraaž 600 eksempl.

kohta.⁵⁹ Viimases kustutab Mickwitz Jannseni tagasihoidliku ette-
heite võimudele piduloo andmisega pika viivitamise pärast.⁶⁰

«Nende «Jubelipiddo-Laulude» jures ei olle meil suremat ees-
kõnnelda, kui agga üttelda, et [nemmä hülliste piddolubbamisse
ja sellepärast] lühhikese oppimise aea pärrast ruttuga on kokko
pandud ja nisamma ruttuga trükkitud.» Edasi püüab Mickwitz
siingi eritleda isamaa, kodumaa, Eestimaa mõisteid, nagu ta seda
tegi juba 9 aastat varem Jannseni «Eesti Laulik» ja 1857. a.
Jakobsoni «Kooli Lugemise raamatus» Koidula ja Kuhlbari värs-
side puhul. Siin teeb ta sellesisulise paranduse luuletuses «Eesti
vennad, laulgem röömsast», mis ta 1860. a. «Eesti Lauliku» tsen-
seerimisel oli jätnud tähele panemata.

Eestimaad ja Eesti rahvast
meie südda armastab
Aitko Jummal kõrgest taevast
Meie kallist [issamaad] Eestimaad.⁶¹

Samuti lõpusalm «Jubelipiddo lauludes» refräänina:

Löögem kät ja olgem röömsad,
Eestima on kallis ma;
Meie laulud olgo kuulsad,
Meie rөөm on [issama] Eestima!⁶²

Samasisulisi emendatsioone teeb Mickwitz veel Koidula «Mo
issama on minno arm» tekstis, kuigi «Emmajõe öpiku» tsenseeri-
misel 1866. a. jäi see puudutamata. Nüüd vahest Eesti esimene
rahvuslik massiüritus sundis tsenorit suuremale valvsusele. Vas-
tava emendatsiooniga, nagu Mickwitz ise toonitab, on sõnal «isa-
maa» keisririigiline tähendus. Eeskujulikult esinevat see laulus
nr. 21, s. o. «Mu isamaa mo ön ja rөөm». Niisiis hiljem kodanliku
Eesti hümniks saanud luuletus on tolleaegse kitsa värava valvuri
arust otse musterkuju tsaaririiklikuks ülistuseks eestlase suus. «Mo
issama on minno arm» seatakse siis ka vastavalt korda:

⁵⁹ Mickwitz — de la Croix'le 14. mail 1869. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 246.

⁶⁰ Otsus laulupeo korraldamiseks tehti «Vanemuise» juhatuses koosolekul 16. märtsil 1867. a., kuna loa saamiseks esitati palve 8. aprillil 28. det. 1868. a. protokollist peegeldub juba mure loa viibimise pärast. Willigerode vahendusel püütakse loa hankimisel kasutada soovitatatena Peterburi luteri usu peapiiskoppi, kuberner Oettingeni ja Läänemeremaade kindralkubeneri Albedinski. Ka erisaadik Pölzlam käis ses asjas Peterburis. Luba saabus aga alles 20. veebruaril 1869.

Vt. E. A r r o, Geschichte der Estnischen Musik, lk. 102 ja J. W i r k h a u s, 60 aastat esimesest laulupeost. «Muusikaleht» 5/6, 1929, lk. 172.

⁶¹ Eestirahva 50-aastase Jubelipiddo-Laulud, Tartus 1869, lk. 52.

⁶² Sealsamas, lk. 76.

Mo issama on minno arm,
 Kell' süddant annud ma!
 Sull' laulan mä, mo üllem ön,
 Mo öitsev [Eesti ma] issama!
 Mo issama on minno arm,
 Ja tahhan puhkada:
 So rüppe heidan unnele
 Mo pühha [Eesti ma] issamaa!⁶³

Rohkem saab kannatada Koidula «Sind surmani!»⁶⁴, kust Mickwitz kõrvaldab kogu salmi:

Ja tihti siiski leian
 So silmis pisarad? —
 Mo Eestimaa oh looda:
 Ka aiad muudavad!
 Meil tulevased tunnid
 Veel toovad kinnitust!
 Käi kindlalt! Pea kõrgess'
 Aeg annab arutust.⁶⁵

Sel puhul kirjutab Mickwitz:

«... V Schliesslich ist pag. 78 in der zweiten Hälfte von Nr. 26 der ganze einzeilige Text v. 5. und v. 6. bis pag. 79 oben zu deliren, eine elegische Hinweisung auf die häufigen Tränen des Landes (etwa über die schwebenden Fragen der Gegenwart), dem der Wechsel der Zeiten Lösung bringen werde, wenn man nur mit festem Schritte, mit erhobenem Haupte der Zukunft entgegengehe. Dem Verfasser wäre anheim zu geben, diese beiden Strophen umzuarbeiten und einen passenderen Text einzulegen, der keine derartigen Empfindungen verfehlter Hoffnungen und Wünsche zu wecken geeignet ist.»⁶⁶

Laulupeo korraldamise kavatsused tekitasid vastuolulisi arvamusi. Nagu selleaegseist «Eesti Postimehe» teateist nähtub, levis peo ettevalmistamise käigus kuuldusi selle keelamisest, kuuldusi, nagu satuks iga laulja poliitilise jälitamise alla. Avaldati kartusi peo õnnestumise kohta. Nende kahtlejate killas oli ka, nagu näeme, Mickwitz, kuid ta ei olnud ainult kahtleja, vaid tundis ilmselt hirmu peo poliitiliste tagajärgede pärast, hoolimata sellest et Jannsen korraldas laulupeo kõige tihedamas kontaktis reaktiooniliste jõududega, pastorite ja köstritega. Teatavasti oli peokomitee presidendiks Tartu Maarja kiriku praost A. H. Willigerode. Peost võtsid aktiivselt osa Viljandi pastor Hörschelmann, V.-Maarjast Knüpffer,

⁶³ Eestirahva 50-aastase Jubelipiddo-Laulud, Tartus 1869, lk. 76.

⁶⁴ Sealsamas, lk. 77.

⁶⁵ Emmajõe Öpik, Tartus 1886, lk. 13.

⁶⁶ Mickwitz — de la Croix'le 14. mail 1869. ENSV RAKA, fond 321, s.-ü. 246.

konsistoriaalassessor Laaland, Rõuge pastor Hollmann jt. On arusaadav, et niisugustel tingimustel saatsid peo puhul tervitus-telegramme Liivimaa mõisnike juhid Dellingshausen ja Stryk. Handwerkersvereini aiast saluteeriti peo rongkäigu puhul suur-tükkidest ja pärast kontserti söödi samas aias pidulikult õhtust. Laulupeo «mõtlemapanevatele tagajärgedele» oli Mickwitz osutanud juba aasta varem Jakobsoni luuletuse «Jälle meie seas» tsenseerimise puhul.⁶⁷ Mickwitz tsensorina oli põhjalikult tuttav eesti trükisõnaga ja tundis paremini kui teised eesti rahvusliku liikumise laiu rahvahulki haaravat jõudu.

Käsitlemist leidnud Jannseni kokkupõrked tsensoriga ei ammenda kogu küsimust. Vaatlusest on paratamatult välja jäänud see osa, mis puudutab «Perno Postimehhe», «Eesti Postimehhe» ja nende lisaväljaannete saatust kitsas vāravas. Kuigi nende kohta on arhiivmaterjal äärmiselt napp, tuleb siiski eeldada, et ses osas ei olnud Jannsenile tee laiem. Seda märgivad ta kirjavahetuses sagedased vihjed tsenseerimise raskustele.

⁶⁷ Vt. K. T a e v, Mõningate C. R. Jakobsoni teoste tsenseerimisest. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 43, lk. 125.

И. В. ЯНСЕН В ТИСКАХ ЦЕНЗУРЫ

К. Таэв

Кафедра эстонской литературы и фольклора

Резюме

В общественной борьбе, связанной с эстонским национальным движением, И. В. Янсен представлял идеологию реакционно-клерикального крыла. Несмотря на это, многие его начинания, например, организация газеты «Перно Постимеэс» (1857), проведение всеобщих певческих праздников, основание театрально-музыкального общества «Ванемуйне», на базе которого возник первый эстонский театр, организация сельскохозяйственных обществ и другие общественные мероприятия характеризуют его как выдающегося деятеля в истории эстонской культуры.

Наблюдения над взаимоотношениями Янсена с прибалтийско-немецкой и царской цензурой дают возможность с новой стороны осветить эстонское национальное движение, а также показывают, какие трудности приходилось преодолевать при издании даже самой безобидной литературы. После ряда безуспешных попыток (со стороны Ф. Р. Крейцвальда, затем и Янсена) добиться разрешения издавать газету на эстонском языке, Янсен в 1850 году вновь ходатайствует о разрешении газеты «Мааракхва Куу Лехед»; однако продолжительная бюрократическая переписка и на сей раз не дала результатов.

Сборник рассказов Янсена «Вестники» публикуется с большими цензурными купюрами. Пятая часть этого сборника была настолько искажена цензурой, что оказалось невозможным издавать ее в таком виде. Лишь спустя три года Янсен вновь осмеливается опубликовать сборник, предварительно подвергнув его основательной переработке. Такая же судьба постигла другой сборник «Первые деревенские рассказы папаши Пюсси» (1853).

Значительные купюры и эмендации были сделаны и в сборнике стихотворений «Эстонский певец» (1860). Романтизированные биографии Екатерины I (1861) и Фридриха II (1866) были вообще запрещены, так как цензор Миквиц нашел, что в них принижается авторитет правителей.

В 1869 году Янсен организовал всеобщий певческий праздник, посвященный пятидесятилетию со дня освобождения крестьянства Лифляндии от крепостной зависимости. В названии нотного сборника, издававшегося по этому поводу, «Песни к 50-летию освобождения эстонского народа», слово «освобождение» пришлось заменить словом «юбилей». Этот факт прекрасно характеризует всю деятельность цензора в середине прошлого столетия. Слово «освобождение» вычеркивалось и во многих других изданиях того времени.

Можно отметить, что, несмотря на консервативную позицию Янсена в развитии эстонского национального движения, его работы страдали от цензуры больше, чем произведения других, современных ему, авторов. Одной из причин этого является народность стиля Янсена и его непочтительное отношение к правителям.

J. W. JANNSEN IN DER ENGEN PFORTE DES ZENSORS

K. Taev

Zusammenfassung

In den Kämpfen der estnischen nationalen Bewegung des vorigen Jahrhunderts vertrat J. W. Jannsen den reaktionär-klerikalen Flügel. Trotzdem garantieren ihm in der estnischen Kulturgeschichte eine prominente Stelle die vielen von ihm initiierten Unternehmungen, wie die Herausgabe der ersten estnischen regelmässig erscheinenden Zeitung «Perno Postimees» (1857), das Schaffen der Tradition allestnischer Sängereisen (1869), die Gründung des Gesang- und Musikvereins «Vanemuine» (1865), aus dem das erste estnische Theater erwuchs, die Organisierung der landwirtschaftlichen Vereine und anderer nationaler Unternehmen.

Das Verhältnis zwischen Jannsen und dem baltisch-deutschen und zaristischen Zensor erhellt seinerseits die Kämpfe der estnischen nationalen Bewegungszeit und zeigt zugleich, mit wie grossen Schwierigkeiten man im vorigen Jahrhundert bei der Veröffentlichung sogar der unschuldigsten Literatur zu kämpfen hatte. Nach misslungenen Bemühungen Fr. R. Kreutzwalds, später Jannsens, eine estnische Zeitung ins Leben zu rufen, macht letzterer 1850 einen abermaligen Versuch, die Zeitung «Maarahva Kuu Lehed» herauszugeben. Nach umfangreichem und bürokratischem Briefwechsel entscheidet der Bildungsminister Schirinski-Schichmatov die Frage wiederum verneinend.

Mit beträchtlichen Kürzungen seitens des Zensors erscheint Jannsens Sammlung von Erzählungen «Sõnumetoojad». Den V Teil des genannten Werkes ruinierte der Zensor dermassen, dass er überhaupt nicht erscheinen konnte. Erst nach drei Jahren wagte Jannsen ihn mit gänzlich verändertem Inhalt von neuem vorzulegen. Dasselbe Schicksal ereilte auch die zweite Sammlung seiner Erzählungen «Püssipapa esimesed külaütud» (1853). Umfangreiche Kürzungen und Berichtigungen nimmt der Zensor auch beim Zensieren seiner Gedichtsammlung «Eesti Laulik» (1860) vor.

Gänzlich verboten werden die romantisierten Biographien der Herrscher «Katarina I» (1861) und «Preisi kuningas Friedrich II» (1866), in welchen Zensor Mickwitz Erniedrigung der Autorität der Gewalthaber findet.

1869 organisiert Jannsen ein allestnisches Sangerfest als Gedenkfeier der Bauernbefreiung aus der Leibeigenschaft. In dem Titel des anlässlich dieses Festes vorgesehenen Notenheftes «Eesti rahva 50-aastase priiusepidu laulud» musste unter dem Druck des Zensors Mickwitz das Wort «priiusepidu» (Freiheitsfest) durch das Wort «juubelipidu» (Jubiläumsfest) ersetzt werden. Das charakterisiert zugleich die ganze Tätigkeit des Zensors um die Mitte des vorigen Jahrhunderts. Dieses Wort wurde nicht nur im gegebenen Fall, sondern auch in vielen anderen Publikationen von dem Zensor ausgemerzt. Trotz seiner konservativen Haltung zur Zeit der nationalen Bewegung war J. W. Jannsen im Vergleich zu vielen anderen zeitgenössischen Autoren einer von denen, dessen Werke am meisten unter dem Druck des Zensors zu leiden hatten. Einer der Hauptgründe hierzu war wohl seine volkstümliche Ausdrucksweise und sein zwangloses Verhalten gegen die Gewalthaber.

К ВОПРОСУ О ВЫРАЖЕНИИ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Канд. филол. наук А. Правдин

Кафедра русского языка (спец. предмет)

Для выражения определительных значений, в том числе и значения принадлежности, в русском языке специализировались, как известно, форма родительного падежа имен существительных и различные согласующиеся части речи. Этим грамматическим средствам, естественно, и уделяется основное внимание в соответствующих местах трудов по русской грамматике как в описательном, так и в историческом плане. В подробностях изучено, например, взаимоотношение родительного падежа принадлежности и притяжательных прилагательных на разных этапах истории русского языка¹.

В настоящей статье мы намерены рассмотреть одно из второстепенных средств выражения определительных значений, а именно — форму дательного падежа. Способность дательного падежа входить в сочетания с именами существительными и, в связи с этим, передавать определительные оттенки значений, весьма ограничена. Подобно винительному падежу, он является в первую очередь приглагольным падежом. К тому же и в тех случаях, когда имеет место присубстантивность дательного падежа, господствующее существительное чаще всего представляет собой именное сказуемое, что сближает дательный падеж этого типа с приглагольным дательным падежом. В прочих случаях весьма нередко наблюдается двусторонняя зависимость дательного падежа с определительным оттенком значения — от глагола и от имени существительного.

В истории русского языка дательный падеж определительного типа постоянно находился в синонимических отношениях с определительным родительным падежом и другими грамматическими средствами, причем его употребление постепенно сокращалось главным образом за счет родительного падежа. Однако датель-

¹ Из последних по времени работ см. в особенности статью С. Я. Макаровой «Родительный падеж принадлежности в русском языке XI—XVII вв.», Труды Института Языкознания АН СССР, т. III, 1954 г.

ный падеж в русском языке (в отличие от старославянского языка) никогда не был вполне равнозначен родительному определительному падежу. Форма дательного падежа, способная выражать значение, свойственное родительному принадлежности, одновременно в большей или меньшей степени передает и объектные оттенки значения, которые наслаиваются на определительное значение и часто господствуют над ним. Специфический оттенок значения, выражаемый формой дательного падежа, связан с представлением об отношении или направленности свойств, характерных для предмета, обозначаемого господствующим именем существительным, к предмету, обозначенному именем в дательном падеже. Эта особенность дательного падежа наглядно выступает при сопоставлении синонимических конструкций с родительным и дательным падежами: «он отец Петра» и «он отец Петру». В первой конструкции родительный падеж «Петра» обозначает нечто зависимое, совершенно несамостоятельное, служащее лишь для определения другого понятия. Во второй конструкции дательный падеж «Петру» как бы указывает направление свойств, присущих лицу, обозначенному господствующим именем существительным, к лицу, обозначенному именем в дательном падеже; дательным падежом обозначается более самостоятельное понятие, имя в дательном падеже не теряет предметности. Другая особенность дательного падежа, выступающего в синонимических отношениях с родительным определительным падежом, заключается в его способности представлять обозначаемый предмет безразличным в отношении понятия, выраженного господствующим именем, заинтересованным в его свойствах или качествах. Присубстантивный дательный падеж в значительной мере является падежом участия и интереса. Этим объясняется то обстоятельство, что дательным падежом в соответствии с родительным определительным обозначается главным образом лицо, как предмет, способный к определенным эмоциям (участие и интерес), а господствующим словом — понятие, способное вызвать своими свойствами соответствующие эмоции лица (тоже главным образом лица, находящиеся в родственных, дружеских, враждебных, господствующих, подчиненных отношениях к лицу, обозначенному дательным падежом, или предметы, в существовании которых это лицо кровно заинтересовано).

В качестве дательного падежа принадлежности рассматривают обычно случаи, весьма различные по четкости выражаемого определительного значения. Определительное значение является господствующим в тех случаях, когда дательный падеж имени существительного или местоимения не зависит от сказуемого, находясь при подлежащем (др.-русск. «друг ми приде»), приложении, дополнении; в подобных случаях значение, выражаемое дательным падежом, очень близко к значению родительного падежа, притяжательных местоимений и прилагательных. Этот тип дательного падежа мы будем в дальнейшем называть да-

тельным принадлежностью. Определительный оттенок значения уступает объектным оттенкам в форме дательного падежа, стоящего при именной части сказуемого («он мне отец»). Такой дательный падеж может быть назван дательным отношения с оттенком принадлежности. Объектные оттенки господствуют и в форме дательного падежа с двусторонней зависимостью — от глагола и от имени существительного, обозначающего прямой или косвенный объект глагольного действия («я пожал ему руку»; др.-русск. «начать умывати нозѣ ученикомъ»). Этот тип дательного падежа может быть назван дательным заинтересованного лица с оттенком принадлежности. Являясь главным образом средством обозначения личной принадлежности, дательный падеж в старом языке мог использоваться и со значением принадлежности в более широком смысле («на брезѣ синему морю», Сл. о п. Иг.). Иногда дательный падеж находил применение в соответствии с родительным определительным падежом субъекта. При отдельных именах существительных дательный падеж служит для выражения определительных отношений с оттенком назначения («корм скоту»).

1. Дательный падеж принадлежности.

Дательный падеж принадлежности, очень близкий по синтаксической функции к родительному принадлежности, в памятниках старой русской письменности представлен главным образом личными и возвратными местоимениями, реже — именем существительным. Слова в дательном падеже обычно применяются к лицам; господствующее слово также чаще всего представляет собой название лица.

А. В дательном падеже местоимение в применении к лицу или имя существительное с личным значением.

Дательный падеж может зависеть от подлежащего. Некоторые примеры: «аже будутъ въ дому дѣти малы, а нед(у)жи ся будутъ сами собой печаловати, а *мати имъ* поидеть за мужъ . . .» Р. Пр., л. 626; «*братъ ти* биемся назади» Ип. 1227 г.; «братъ мой Левъ туто же, и *сыновець ми* Юрьи» Ип. 1287 г.; «*братъ ти*, господине, приѣхалъ . . .» Ип. 1287 г. Имя существительное в дательном падеже при подлежащем встречается редко: «*царь царемъ* умре, господинъ владычествующимъ . . .» Жит. Дм. Ив., стр. 180; «. . . русскыя писци, . . . въ нихъ же бѣ *старъишины* и *началници иконописцемъ* . . .» Сим. 1344 г.

Несколько чаще дательный падеж находится в зависимости от приложения, которое относится к подлежащему или дополнению. Примеры: «дружина яша князя Мстиславича Ярослава, *сыновеца ему* . . .» Лавр. 1178 г.; «Дюрги же посла къ нему помочь Андрея, *брата ему*» Ип. 1150 г.; «посла же по Лва, *сына си*, и по люди своя» Ип. 1260 г.; «быста два мужа нѣкая отъ великихъ града того, *друга собъ*, Иванъ же и Сергей» К.-П. пат.,

л. 140 об. Случаи с дательным падежом имени существительного: «тое же зимы князь Костянтинъ, *братъ* меньшии князю великому, въѣха в Новъгород. . .» Пск. I, 1408 г.; «нѣкто же Татаринъ, Усеинъ именем, постельникъ царевъ, *братаничъ* тому *Тегинъ*, сказа ему думу цареву. . .» Сим. 1432 г.; «да прочтеть жития свягата Антония, отца нашего, *началника* Русьскимъ *мнихомъ*» К.-П. пат., л. 114.

Дательный падеж может зависеть от дополнения. В подобных случаях в дательном падеже встречается обычно возвратное местоимение, реже — местоимение 2 лица: «. . . Андрѣи не забы любви своєю первыя, иже имѣяше ко *брату си* великому князю Романови» Ип. 1208 г.; «. . . поя дщерь его за *сына си*» Ип. 1211 г.; «. . . король Угорьскый изгналъ тя бѣ и-землѣ съ *отцьомъ ти*» Ип. 1241 г.; «*отца ти* во велицѣ чести держаста» Ип. 1241 г.; «. . . посла *сына си* Лва на Бакоту» Ип. 1255 г. Единичны случаи дательного падежа имени существительного с личным значением при дополнении: «чему господине простре горячую свою лучю на *ладъ вои?*» Сл. о п. Иг., 459.

В памятниках русского языка XII—XVII вв., не отражающих сильного церковно-славянского влияния, весьма редко встречаются случаи дательного падежа принадлежности при существительных со значением неодушевленных предметов: «приѣха игумень и видѣ нагого и . . . везе на конецъ града въ *манастырь* святому *Семеону*» Ип. 1147 г.; «*отцу имя* запомнилъ, а матке забылъ» П. XVII в., л. 376 об.

Б. В дательном падеже стоят названия неодушевленных предметов. Господствующее слово может выступать в синтаксической функции подлежащего: «уныша бо *градомъ* забралы, а веселие пониче» Сл. о п. Иг., 254—255; «утрѣпѣ *солнцю свѣтъ*» Сл. о п. Иг., 358; «в Бедери же ихъ *столъ Гундустану* бесерменьскому» Аф. Н., л. 357. Чаше господствующее слово представляет собой дополнение или обстоятельство: «тако тѣ ишѣдъ того сѣрѣташе радуяся прѣдъ *дверьми храму*» Ф. Печ., л. 60; «затворяше *двери печерь*. . .» Лавр., 1074 г.; «безбожныѣ же снове Измаилеви высѣкоша *врата манастырю*» Лавр. 1096 г.; «. . . в *канунъ Ржству* стыя бца» Лавр. 1229 г.; «. . . в *вѣкъ вѣкомъ* всхвалять тя» Лавр. 1230 г.; «се бо готскія красныя дѣвы *вспѣша* на *брезъ* синему *морю*» Сл. о п. Иг., 286—287; «отворяеши *Киеву врата*» Сл. о п. Иг., 343; «Ярославна рано плачетъ *Путивлю* городу на *заборолъ*» Сл. о п. Иг., 449.

Дательный падеж принадлежности имен существительных во все периоды истории русского языка употреблялся наряду с родительным принадлежностью, значительно уступая ему по распространенности. Четкие случаи подобного употребления дательного падежа в исследованных нами памятниках встречаются почти исключительно лишь до XVI в.; возможно, что к этому периоду сфера применения дательного принадлежности в живом русском языке суживается окончательно. Возможно, что датель-

ный падеж принадлежности и в древнейший период не представлял собою вполне живого языкового явления и что многие случаи его употребления объясняются влиянием церковно-славянской традиции. Известно, что присубстантивный дательный падеж в старославянском языке получил исключительно широкое распространение, приняв на себя почти все значения родительного определительного падежа. Влиянием старославянской традиции не могут быть, однако, объяснены случаи дательного принадлежности в языке «Слова о полку Игореве», отличающиеся вообще своеобразием (например, препозиция дательного падежа в нескольких примерах в отношении господствующего слова).

В современном русском языке дательный принадлежности имен существительных почти невозможен².

Дательный падеж местоимений личных 1 и 2 лица (ед. числа) и возвратного сравнительно широко используется наряду с притяжательными местоимениями в Ипатьевской летописи, однако почти исключительно при именах существительных-названиях родственников (отец, брат, сын), притом имеет энклитическую форму. Возможно, что дательный падеж этого типа в некоторой мере был свойствен древнерусскому языку старшего периода независимо от старославянского языкового влияния; он мог развиться под влиянием конструкций с дательным при именной части сказуемого («братъ ми еси»). Позднее дательный принадлежности местоимений личных и возвратного становится стилистической особенностью высоких жанров письменности. Во многих произведениях XVI—XVII вв. энклитики *ми*, *ти*, *си* (в живом языке к тому времени уже вышедшие из употребления) широко используются в значении «мой», «твой», «свой». Так, например, в одной из поздних редакций «Жития» Александра Невского (редакция Ионы Думина 1594 г.) энклитика *си* встречается в значении «свой» 20 раз, в то время как соответствующее притяжательное местоимение представлено лишь в 14 случаях. Ориентируясь на язык подобных произведений высоких жанров, Мелетий Смотрицкий в своей грамматике приводит соответствующее правило: «первообразныхъ мѣстоимени дательнии ми, ти, си вмѣсто производныхъ мой, твой, свой во всякомъ родѣ, числѣ и падежѣ существительнымъ сочиняются, яко *отецъ ми есть*, вмѣсто *отецъ мой*, *отца ти*, вмѣсто *отца твоего*, *отцу си* вмѣсто *отцу своему*».³

После XVII в. в связи с созданием нового литературного русского языка этот дательный падеж совершенно выходит из употребления.

² Впрочем, см. материал, приводимый А. М. Пешковским, «Русский синтаксис в научном освещении», М. 1938, стр. 301—302.

³ Грамматика Мелетия Смотрицкого, М. 1648, л. 290 об.

II. Дательный падеж отношения.

Определительное значение, выражаемое формой дательного падежа при именной части сказуемого, как выше уже указывалось, сопровождается и объектным значением отношения. Конструкции этого типа определяют отношение, которое имеет один предмет (подлежащее) к другому (дополнение в дательном падеже) посредством присвоения первому предмету признака (именная часть сказуемого), который представляется имеющим значение для второго предмета, существенным для него, непосредственно к нему относящимся. Определительное значение формы дательного падежа при этом отходит на второй план, однако в какой-то мере постоянно сохраняется, вследствие чего имеет место синонимика дательного падежа рассматриваемого типа с родительным падежом принадлежности, притяжательными местоимениями и прилагательными.

Спецификой объектного значения, сопровождающего в форме дательного падежа значение принадлежности, определяется ограниченный лексический состав слов, способных входить в соответствующие конструкции. Зависимое слово в нормальных условиях представляет собой местоимение в применении к лицу или существительное со значением лица. Если в дательном падеже ставится имя существительное неличного значения, вся конструкция приобретает переносный смысл и форма дательного падежа начинает выражать объектный оттенок назначения, присоединяющийся к определительному значению и значению отношения. Этот новый оттенок особенно усиливается в том случае, если господствующее слово представляет собой существительное неличное.

А. В дательном падеже стоит название лица. Господствующее слово представляет собой название лица родственного; вся конструкция определяет степень родства некоего лица (подлежащее) в отношении другого лица (дополнение в дательном падеже). Примеры многочисленны: «*оць же бѣ има Малѣкъ Любечанинѣ* (и) *бѣ Добрына уи Володимеру*» Лавр. 970 г.; «*ты ми еси братѣ, а я тобѣ*» Лавр. 1078 г.; «*придоша Ляхове на Володимерѣ, и отвориша имѣ врата Володимерци, рекуще: се сыновець Романови*» Ип. 1204 г.; «*ужика ми и сватѣ еси*» Ип. 1254 г.; «*а коли, господине, наряжал Коровай мельницу, а тогда был посельской митрополит чернец Шуба, а ему племя, а наряжал по слову с Шубою*» Чер. № 259, 1498 г.; «*Есипѣ тебѣ был дѣдѣ ли?*» А. гр. р. № 41, XVI в.; «*а Юрьи Есипов сын тобѣ дядя ли?*» там же; «*... царевна ихѣ, иже бѣ сестра Махматемину царю*» Каз. лет., л. 73; «*а тая твоя царица мнѣ, убогому, ближняя сродница*» Курб. Отв., стл. 133; «*тот Онтошка брат ему названой*» Хоз. Мор. II, стр. 38.

Отношения, устанавливаемые между лицами, нередко лишь напоминают действительные родственные отношения: «*ты ми буди оць, ты ми братѣ и старѣи*» Б. и Г., л. 9 об.; «*князь шедрь отець есть встѣмѣ*» Сл. Д. З., стр. 16; «*братие мужи Псковичи!*

кто старъ, то отецъ, а кто младъ, то *ми братъ*» Пск. 2, 1255 г.; «сии быша *ми* духовныя *дѣти*» Авв., л. 198 об.; «какой ты мнѣ братъ? ты *мнѣ* *батко*» Авв., л. 270 об.

Господствующее слово может обозначать лицо, находящееся в отношениях дружбы или вражды. Примеры: «буди ми другъ» Лавр. 968 г.; «сии *намъ* будутъ первии *ворози*» Лавр. 1169 г.; «кто *тобѣ* *ворогъ*, то ти и *намъ*» Ип. 1174 г.; «кто будетъ *намъ* *другъ*, то и *тобѣ* *другъ*» Дог. № 13, 1390 г.; «врага царского кто хранить, *супостатъ* *ему* есть» Пск. 2, 1480 г.; «свои *своему* по неволѣ *другъ*» П. XVII в., л. 367 об.; «. . . а будетъ который судья *исцу* будетъ *недругъ*, а *отвѣтчику* *другъ* . . .» Улож., л. 93 об.

Конструкция может устанавливать отношения господствования или зависимости. Некоторые примеры: «по истинѣ вы *црря* *црремъ* и *кнзя* *кнземъ*» Б. и Г., л. 17; «тамо *госпожа* *многимъ* будещи» Каз. лет., л. 84; «а холопа полонить рать татарскаа, а выбежитъ ис полону, и онъ слободенъ, а старому *гсдрю* не *холопъ*» Суд. 1497 г., стр. 14; «отъ сего де времени не буду *вамъ* *патриархъ*» Д. п. Н., № 9, стр. 21.

Господствующее слово может стоять в творительном предикативном падеже: «. . . отпусти ю, нарекъ ю *дѣщерью* *собѣ*» Лавр. 955 г.; «поклонишася Юрью вси, имуще его *оцмъ* *собѣ* и *гснмъ*» Лавр. 1228 г.

В том случае, если господствующее слово представляет собой отглагольное название деятеля, определительный оттенок значения формы дательного падежа теряется, возникает оттенок, сближающий дательный падеж с приименным родительным объекта: «бѣ бо *томитель* *боярмъ* и *гражаномъ* . . .» Ип. 1206 г.; «и гдѣ, господине, мнѣ смерть случитъ, въ городѣ или на дорогѣ, ино *мнѣ* *убойца* тотъ Шестунка» Стр. I, стл. 632.

Б. В дательном падеже находится имя существительное, не имеющее личного значения, или местоимение, заменяющее неличное существительное. Конструкция обычно имеет переносное значение.

Господствующее слово часто представляет собой название лица родственного. Некоторые примеры: «лѣность бо *всему* *мти*» Лавр., л. 80 об.; «се буди *мти* *градомъ* руским» Лавр. 882 г.; «будещи *снѣ* *свѣту* . . .» Дом., л. 122 об.; «бритва остра, да *мечю* не *сестра*» П. XVII в. л. 328 об.; «*барышу* наклад большой *братъ*» П. XVII в., л. 328 об.

В роли господствующего слова встречаются и некоторые другие существительные личного характера: «аже жена сядеть по мужи, то у своих дѣтей взяти часть, а что на ню мужъ възложить, тѣ *тому* *госпожа* есть» Р. Пр., л. 622; «*царь* *птицамъ* орель, да боится сокола» П. XVII в., л. 377; «Новгород Нижней — *состъд* *Москвѣ* ближнѣи» П. XVII в. л. 359. При отглагольных существительных со значением деятеля возникает оттенок, близкий к значению приименного родительного объекта: «мужь *дому* *строитель*, *нищеть* *отгонитель*» П. XVII в., л. 355.

В. При сохранении оттенка значения принадлежности форма дательного падежа нередко выражает и объектный оттенок назначения (лицо или предмет, для которого нечто предназначается). Господствующим словом при этом является имя существительное неличное. В дательном падеже возможны как личные, так и неличные имена существительные. Примеры: «нивы поростыше *звѣремъ жилища быша*» Лавр. 1093 г.; «бѣ бо се во истину, по Иову, *око слѣпым и нога хромым . .*» Лавр. 1218 г.; «бѣ тѣло его *ядь псом и вороном*» Лавр. 1262 г.; «Дабыль же есть *пристаннице* въ Гундустани послѣднее *бесерменьству*» Аф. Н., л. 380 об.; «а сошелся тотъ валъ з городомъ, и *городу* тотъ валъ *кръпость* большая» Стр. II, стл. 1112, 1643 г.; «жена *мужу* *пластырь*, а он *ей* *пастырь*» П. XVII в., л. 341 об.; «Архангльскій город — всему *морю* *воротъ*» П. XVII в., л. 325; «смирение — *члвку* *ожерелье*» П. XVII в., л. 368.

Синонимика дательного падежа рассматриваемого типа весьма небогата. Наряду с ним постоянно использовался родительный падеж принадлежности: «*. . внукъ* же бысть князя *великого* Ивана Даниловича» Жит. Дм. Ив., стр. 174; использовались также притяжательные мѣстоимения и прилагательные: «аще хочещи *другъ мои* быти . .» Стогл., л. 201 об. При именах существительных, значение которых связано с представлением о господстве или превосходстве, в качестве синонимического средства могло выступать предложное сочетание «надъ + твор. пад.» «орелъ *црь* над птицами, а осетръ на (д) рыбами, а лев над зверми, а ты, *кнже*, над *пераславцы . .*» Сл. Д. З., стр. 46. Поскольку эти синонимические средства не были равнозначны форме дательного падежа, они сохранились наряду с ним. Дательный падеж отношения вполне употребителен и в современном русском языке. Ср.: «А все-таки она ему не сестра»; «он вам соперник не опасный».⁴

III. Дательный падеж заинтересованного лица

Весьма распространенным типом дательного падежа, выражающего значение принадлежности, в древнерусском и в современном русском языке является дательный двусторонней зависимости — от глагола и от имени существительного. Специфика дательного падежа этого типа заключается в том, что к значению принадлежности присоединяется и господствует над ним значение безразличности, заинтересованности лица. Лицо представляется заинтересованным в том, что происходит с принадлежащим ему предметом, в состоянии этого предмета. Ср.: «потчеса конь в *рвѣ* и *наломи* *ему* *ногу* мало» Лавр. 1015 г. Действие, выраженное глаголом, направлено здесь на предмет, близкий лицу, обозначенному дательным падежом, на предмет, в состоянии кото-

⁴ Грамматика русского языка, т. II, ч. I. Изд-во АН СССР, М. 1954, стр. 242.

рого это лицо заинтересовано. Этим вызвана постановка дательного падежа вместо возможного родительного принадлежности: сам по себе глагол «наломити» неспособен управлять дательным падежом. Естественно, что дательный заинтересованного лица может стоять лишь при сравнительно ограниченном круге имен существительных, обозначающих нечто, относящееся к психике заинтересованного лица, его свойства или качества, части его тела, близких ему людей, иногда — принадлежащее ему имущество.

С точки зрения истории рассматриваемого типа дательного падежа большое значение имеет характер действия, затрагивающего интересный для лица предмет: действие может быть направлено на этот предмет непосредственно, может происходить на его поверхности или внутри него; возможны случаи с глагольным или именным обозначением состояния интересующего лица предмета.

А. Действие выражено переходным глаголом, и название принадлежащего лицу предмета стоит в винительном падеже прямого дополнения или в родительном частичного объекта.

1. Объектом действия является психика лица: «постное бо время очищает *умъ члвку*» Лавр. 1074 г.; «дьяволъ ражже *сердце Игореву* Олговичю, всхотѣ ити в Переяславль» Лавр. 1142 г.; «язъ ся каю того королю, оже есмь *тобѣ сердце* вередиль...» Ип. 1152 г.; «хлѣбъ *серце члвку* укрепить, а вино взвеселить» П. XVII в., л. 374.

2. Объектом действия является часть тела заинтересованного лица. Некоторые примеры: «слъзами *лице си* умывая... жалостно гласъ испущааше» Б. и Г., л. 13 об. — 14; «маслѣмъ дряннымъ помажють *еи руку*» Б. и Г., л. 22; «аже кто урѣветь *бороды Смолнянину* въ Ризѣ...» См. гр. 1240—1270 гг.; «*голову си* розбих дважды» Лавр., л. 83; «митрополитъ же Костянтинъ повелѣ *ему языкъ* урѣзати... и *руку* правую уяти и *очи ему* выняти» Лавр. 1169 г.; «урѣзаша *ему носа* и обѣ *руцѣ*» Н. I К., 1058 г.; «одинъ отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ *лице* зали *ему* чашею, и то *ему* стерпѣвшу...» Ип. 1230 г.; «аже кто пострижеть *кому главу* или *бороду*...» Уст. Яр., стр. 483; «убогъ възглаголетъ, вси нань кликнут и *уста ему* заградятъ» Сл. Д. 3., стр. 8; «прожгоша *ему пазусе* и отидоша». Жит. Ник., л. 216 об.; «а будетъ деи хологъ мой заворовалъ сабою, и язъ деи *ему* переломлю *ногу* и *ребро ему* выломлю» Стр. II, стл. 424; «гнѣвъ *члвку* сущитъ *кости*, рушитъ *срдце*» П. П. вр., л. 5.

Иногда в дательном падеже стоят названия животных: «воронъ *ворону глаза* не выклюнетъ» П. XVII в., л. 331 об. В некоторых случаях зависимость дательного падежа от глагола ощущается настолько сильно, что при названии безразличного для лица предмета появляется притяжательное местоимение или родительный падеж принадлежности (дательного падежа недостаточно для выражения принадлежности): «да то *ти* прободемъ

трѣскою *череву твою* толстое» Лавр. 1018 г.; «сухую сеяную извѣсть приготоуиша, литовскому *воинству* безстудные *их очи* засыпати» Ст. Б., л. 40 об.

3. Объектом действия являются близкие или находящиеся в распоряжении заинтересованного лица люди, а также принадлежащее ему имущество. Примеры немногочисленны: «самъ паки хотѣлъ *ти сына* яти Киевѣ» Ип. 1161 г.; «узрѣвши же нѣмци, яко товара много есть, избиша *ему люди* и товара много отгяша . . .» Ип. 1238 г.; «вода была велика . . . и много *людем жита* и добра истопило» Уст. лет., 1516 г.; «у которого у моего сына вотчины отойметя, и княгини моя уимет у своих сыновъ изъ их удѣлов, да *тому вотчину* исполнит» Дог. № 61, 1461—62 г.

Б. Выраженное переходным или непереходным глаголом действие представляется так или иначе направленным на предмет или к предмету, в состоянии которого заинтересовано лицо; название этого предмета стоит в винительном падеже с предлогами *въ, на*.

1. Действие затрагивает психику лица. Примеры однообразны: «възложи *сему бѣ* в *срдце* в страну ити» Лавр. 1051 г.; «влѣзе сотона в *срдце* нѣкоторымъ *мужем*» Лавр. 1097 г.; «вложи богъ во *срдце* мысль благоу князю Володимерови» Ип. 1276 г.; «князю же *Дмитрию Шемякѣ* вложи диаволь въ *мысль* хотѣти великаго княжения» Сим. 1446 г.; «вниде зломысленный диаволь въ *срдце* *тому же* отъ велможъ . . .» Ин. ск., стл. 3.

2. Действием затрагивается часть тела лица. Некоторые примеры: «възложи *си* се на *руку* и прекрсти» Б. и Г., л. 22; «в *чересла* бѣ *ему* рыбии хвостъ прирослъ» Лавр. 1065 г.; «повелѣ Янь вложить рубль въ *уста има*» Лавр. 1071 г.; «положаху пред ним хлѣбъ, и не възмаше его, но ли вложить в *руцѣ* *ему*» Лавр. 1074 г.; «иде *шюрину* своему в *руцѣ*» Лавр. 1127 г.; «тако *ми* вошло во *уши*, оже мя ведете лъстью» Ип. 1147 г.; «воды *мнѣ* в *ротѣ* плеснули» Авв., л. 213 об.; «убоган рад киселю, а *богатому* и золото в *горло* не идетъ» П. XVII в., л. 372 об.

В дательном падеже встречаются и названия животных: «да *равому каню* в *зубы* не смотрят» П. XVII в., л. 338 об.

В. Иногда действие представляется направленным от предмета, состояние которого представляет интерес для лица: «*Георгиеви* же *сему* не могуще вборзѣ сняти гривны съ *шиѣ*, усѣкнуша главу его» Лавр. 1015 г.; «. . . два ратьная сѣкущеса мечема, и *одиному* ею яко кровь идяше изъ *главы* . . .» Ип. 1161 г.; «. . . нача болми немочи, и опада *ему* все мясо с *бороды* . . .» Ип. 1288 г.

Г. Выраженное переходным или непереходным глаголом действие представляется происходящим на поверхности или внутри интересующего лица предмета. Некоторые примеры: «и *си* на *умѣ* *си* положивъ зълый сѣвѣтъникъ дияволь, посла по блаженнаго Глѣба . . .» Б. и Г., л. 13; «вепрь *ми* на *бедрѣ* мечь отгялъ, медвѣдь *ми* у *колѣна* подѣклада укусилъ» Лавр., л. 83; «бѣста руки своя держаста на *рамѣхъ* коиждо *кoemy*» Н. I К. 1240 г.;

«опалѣша власи на *главъ ми* и на *брѣдѣ*» К.-П. пат., л. 161; «. . какъ *имѣ богъ* положит на *сердци*» Дог. № 88, 1503 г.; «*Агрипинѣ* свербить в *спинѣ*» П. XVII в., л. 324; «*ленивому* болить в *хребтѣ*» П. XVII в., л. 354; «у ково порося пропало, *тому* и в *ушах* визжит» П. XVII в., л. 372.

Действие может быть выражено глаголом «быти» («находиться»); этот глагол нередко пропускается. Примеры: «на *сердци ми* того не было» Ип. 1149 г.; «. . бѣ бо язва *ему* на *нозѣ*» Им. 1255 г.; «железа же не одинако, но *иному* на *шее*, *иному* на *стегнѣ*, *овому* подъ *пазухою*, *овому* же подъ *скулюю*, *иному* же за *лопаткою*» Сим. 1364 г.; «аспидной перстень *Лука* на *рукѣ*» П. XVII в., л. 325 об.; «*храброму* смерть пред *очима*» П. XVII в., л. 374 об. — В дательном падеже может стоять название животного: «*конем* ихъ не бѣ спѣха в *ногах*» Лавр. 1103 г.

Д. Предмет, принадлежащий лицу, обозначенному дательным падежом, и представляющий для него интерес, может испытывать некое состояние, выраженное глаголом или именем прилагательным. Название этого предмета играет в предложении роль подлежащего.

1. Состояние предмета обозначено непереходным глаголом; интересующий лицо предмет обычно представляет собой психические явления или часть тела. Примеры: «*срдце ми* горить, *дша ми* сѣмыслъ сѣмушаеть» Б. и Г., л. 9; «утвѣрдистася *ему* *нозѣ*» Б. и Г., л. 20; «*ищѣлъеть ти* рука» Б. и Г., л. 22; «нача *еи* *чрево* расти» Алекс., л. 313; «бьяше же *ему* *лице* измѣнилось, акы почернѣло от недуга» Лавр. 1229 г.; «простресея *ему* *рука* и быс(ть) *цѣла*» Сузд. Ак. 1373 г.; «*руки* *имѣ* *ослабѣша*» Сим. 1456 г.; «печалну *мужу* насыщуть *кости*» Сл. Д. З., стр. 10; «богату *мужу* *лице* цвѣтеть» Сл. Д. З., стр. 68; «уже *ми* *гортань*, *руцѣ*, *нозѣ*, *языкъ* увянуша» См. Грам., л. 299; «кто молодую чаплю *ѣсть*, *тому* *очи* до году болѣти не стануть» Верт., стр. 58; «*кому* болят *кости* не думаетъ в гости» П. XVII в., л. 351 об.

В роли подлежащего иногда выступают названия каких-либо свойств лица: «но когда убо обновится яко *орлу* *юность* моя?» Сл. Д. З., стр. 68; «въ княжихъ крамолахъ *вѣци* *человѣкомъ* скратишася» Сл. о п. Иг., 166; «а будетъ *кому* *болѣзнь* продолжится болши полугода. .» Улож., л. 210 об.

В отдельных случаях подлежащим является название принадлежащего лицу имущества: «. . аще *кому* загориться *храмина*. .» Хожд. Бог., стр. 25; «кому ти есть Новгород, а *мнѣ* *углы* опали, зане не процвѣте часть моя. .» Сл. Д. З., стр. 6.

2. Состояние может быть выражено страдательным причастием. Примеры немногочисленны: «аче и дьякъ, а *гуменце* *ему* прострижено. . .» Ип. 1148 г.; «. . отсечено по персту у правой руки, а *инымъ* отсѣчены *руки*» Ст. Р., стр. 79; «ци *кому* вас кто *родинъ* убьенъ от сею?» Лавр. 1071 г.; «быс(ть) плачь и стенанье, *овѣмъ* бо *брат(ъ)* *я* избита и изымана, а *другымъ* *оци* и *ближи*

кы» Лавр. 1186 г.; «приде вѣсть къ Ростиславу.. оже ему ять сынъ Новѣгородѣ» Ип. 1161 г.

3. Состояние может быть выражено именем прилагательным. Примеры встречаются редко: «рука еи бѣше суха» Б. и Г., л. 21 об.; «бѣста очи ему съдравѣ» Б. и Г., л. 24; «бѣаше нога ему суха и съкърчена» Б. и Г., л. 19 об.; «младоумному полонѣ ротѣ мухѣ» П. XVII в., л. 356 об.

В дательном падеже может стоять название животного: «псу болны щенята, а свиньѣ поросята» П. XVII в., д. 382.

Употребление дательного падежа заинтересованного лица в русском языке постепенно подверглось сильному сокращению. В современном русском языке он заменен родительным падежом с предлогом «у» в тех случаях, когда действие представляется происходящим внутри или на поверхности предмета («ленивому болить в хребтѣ»), или же обозначается состояние предмета при помощи непереходного глагола и имени прилагательного («ему лице измѣнилось»). Ср.: «Видит Петька, действительно что-то в руке у Сережки прыгает»; «глаза у Пугачева засверкали»⁵. Сохраняется дательный заинтересованного лица при переходных глаголах, действие которых направлено на небезразличный для лица предмет (название этого предмета — в винительном падеже без предлога или с предлогом). Ср. из примеров А. А. Шахматова: «Но когда вы рассуждаете, мне хочется целовать вам руки»⁶.

Предложное сочетание «у + род. п.» первоначально употреблялось главным образом в значении места, близ которого что-либо происходит. На основе этого значения оно развило — уже в период письменных памятников русского языка — более отвлеченные оттенки значения принадлежности и близкого отношения к лицу. В памятниках первые случаи употребления этого предложного сочетания на месте дательного падежа наблюдаются с XV в.; ср.: «у человѣка нога прикорѣчена исцѣле» Н. I К., 1416 г. В дальнейшем в некоторых жанрах, особенно в деловой письменности, оно находит исключительно широкое применение, употребляясь и там, где современный русский язык сохраняет дательный падеж. Некоторые примеры: «руки и ноги у него переломали» Чер. № 1а, 1521 г.; «голову у верблюда отрѣжутъ» Пут. К., стр. 16; «ногу у себя вышибѣ» Ст. Р., стр. 48. В языке книжных жанров, а также в некоторых жанрах народно-поэтического языка (пословицы), старые типы дательного заинтересованного лица широко употребительны еще в XVII в., что объясняется влиянием традиции предшествующего периода.

Остальные синонимические средства сближало с дательным заинтересованного лица лишь выражение оттенка принадлежности. Приведем некоторые случаи использования родительного

⁵ Грамматика русского языка, т. II, ч. I. Изд-во АН СССР, стр. 256.

⁶ Синтаксис русского языка. Л. 1941, стр. 339.

принадлежности: «цѣловаша стааго Бориса главу, а стааго Глѣба руку» Б. и Г., л. 20 об.; поскольку речь идет о мощах, естественно, оттенок заинтересованности лица не выражается; «Михалка же Скулу убиша, согонивше на Ширѣцѣ, а главу его сосѣкоша, трои чеи сняша золоты...» Ип. 1213 г. Синонимика дательного заинтересованного лица и родительного принадлежности имеет место и в современном русском языке; сохраняются также синонимические отношения с притяжательными местоимениями.

В редких случаях в соответствии с дательным падежом выступает сочетание этого же падежа с предлогом «къ»: «лютыи звѣрскочи ко мнѣ на бедра» Лавр., л. 83; «вшедшу ему въ руцѣ его къ нему, и ничтоже о немъ лукаво помысли...» Пск. 2, 1138 г.

* *
*

В заключение следует отметить, что дательный падеж в качестве вспомогательного средства выражения принадлежности находил в русском языке довольно разнообразное применение. Иногда он выступал в значении, очень близком к значению родительного принадлежности или притяжательных местоимений. Подобные случаи в русском языке постепенно стали невозможны. Форма дательного падежа сохранила оттенок значения принадлежности лишь при условии выражения и других оттенков значения — объектных (отношение, заинтересованность), которые не могут быть выражены родительным падежом или притяжательными средствами. Однако в этой сфере дательный падеж был несколько оттеснен родительным падежом с предлогом «у», грамматическим средством, которое к XV в. приобрело значения, близкие к значениям дательного заинтересованного лица.

Список сокращений в указании источников *

- Аф. Н. — Хожение за три моря Афанасия Никитина. Под ред. Б. Д. Грекова и В. П. Андриановой-Перетц. М.-Л., 1948 (использован Троицкий список).
- Пут. К. — О ходу в Персидское царство и из Персиды в Турскую землю и в Индию... Федота Котова. — Временник МОИДР, кн. XV, М. 1852.
- Р. Пр. — Правда Русская. I. Изд. АН СССР. М.-Л. 1940 (использован Синодальный список).
- Сл. о п. Иг. — Слово о полку Игореве, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Гос. изд. худ. лит.-ры, М. 1954.

* См. также список сокращений в «Ученых Записках» ТГУ, вып. 43, стр. 182—183.

- См. гр. — Смоленская торговая грамота с Ригию 1240--1270 гг. — Русско-ливонские акты, собр. К. Е. Напьерским. Изд. Арх. Ком. Спб. 1868.
- См. Грам. — Грамматика Мелетия Смотрицкого. М. 1648.
- Уст. Яр. — Устав Ярославль. — Новгородская I летопись старшего и младшего изводов. Приложение 2. М.-Л. 1950.
- Хожд. Бог. — Хождение Богородицы по мукам (по пергаменной ркп. XII в. Тр.-Серг. лавры). — Памятники отреченной русской литературы. Собр. и изд. Н. Тихонравов. II. Спб. 1863.

POSSESSIIVSUSE VÄLJENDAMISEST VENE KEELES

Filoloogiateaduste kand. A. Pravdin

Vene keele kateeder (eriaine)

Resümee

Possessiivsuse väljendamise peamiste grammatiliste vahendite kõrval (genitiiv, possessiivsed pronoomenid ja omandussõnad) olid alati vene keeles tarvitusel mitmesugused teisejärgulised vahendid. Selle tähenduse väljendamiseks vene keele ajaloo mitmesugustel perioodidel tarvitati ka daativkäänet. See vorm võis kunagi väljendada tähendusi, mis olid väga lähedased possessiivse genitiivkäände tähendustele. Aja jooksul muutus selline daativkäände kasutamine vene keeles võimatuks. Daativkääne säilitas possessiivse tähenduse varjundi ainult sel juhul, kui ta selle tähenduse kõrval väljendas ka objektseid tähendusi, mida ei saanud edasi anda ei possessiivne genitiiv ega ka possessiivsed pronoomenid. Kaasaegses vene keeles esineb possessiivne daativkääne kahel kujul: isikusuhte daativ («он мне отец») ning nn. dativus ethicus («я пожал ему руку»). Mõlemal juhul valitsevad possessiivse tähenduse üle objektseid tähendused.

ÜBER DIE MÖGLICHKEITEN DES AUSDRUCKS DER POSSESSIVEN BEDEUTUNG IM RUSSISCHEN

A. Prawdin

Zusammenfassung

Neben den grammatikalischen Hauptmitteln des Ausdrucks der possessiven Bedeutung (Genitiv, Possessivpronomina und Adjektive) wurden in der russischen Sprache stets verschiedene nebensächliche Mittel verwendet. Zur Wiedergabe dieser Bedeutung konnte im Altrussischen auch die Form des Dativs angewendet werden. Der Dativ konnte die Bedeutungen ausdrücken, welche denen des Genetivus possessivus und der Possessivpronomina sehr nahe standen. Allmählich aber wurde solche Gebrauchsweise des Dativs unmöglich. Die Form des Dativs hat die Nuance der Possessivität nur in dem Falle aufbewahrt, wenn sie neben der possessiven Bedeutung auch die Objektbedeutungen ausdrückte, welche dem Genetivus possessivus und den Possessivpronomina fremd sind. Im heutigen Russisch tritt der Dativ mit der possessiven Nuance in zweierlei Fällen auf: als Dativ der personalen Beziehung («он мне отец») und als sog. Dativ des Interesses oder Dativus ethicus («я пожал ему руку»). In beiden Fällen wird die Possessivbedeutung von den Objektbedeutungen beherrscht.

ЭВОЛЮЦИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ КАРАМЗИНА (1789—1803)*

Доц., канд. филол. наук Ю. Лотман

Кафедра русской литературы

В 1843 г. В. Г. Белинский писал: «Весь период от Карамзина до Пушкина следует называть карамзинским»¹. Еще более определенное суждение было им высказано за год до этого. «С именем Карамзина, — писал критик, — соединяется понятие о целом периоде русской литературы, стало быть, от девяностых годов прошлого столетия до двадцатых настоящего. Тридцать пять лет такой блестящей литературной деятельности и около сорока лет такого сильного влияния на русскую литературу, а через нее и на русское общество!»²

Трудно заподозрить в переоценке значения Карамзина Белинского, чей дебют как критика — «Литературные мечтания» — был последним и осудительным словом в борьбе с карамзинизмом, — борьбе, занимавшей более четверти века русскую критику. Речь шла не об идеализации Карамзина, а об определении его исторической роли. Между тем, задача эта не может считаться решенной и по настоящий день. Тот факт, что со времени выхода пятого тома академической Истории русской литературы (1941 г.) по сей день, т. е. в течение 15 лет, в печати не появилось ни одной литературоведческой работы, посвященной творчеству Карамзина (исключая популярный очерк А. Я. Кучерова в книге Н. Карамзин и И. Дмитриев, Избранные стихотворения, Л., 1953), а беглые упоминания в статьях, посвященных другим вопросам, часто лишены были научной объективности, — свидетельствует о своевременности изучения писателя, связи с творчеством

* Настоящая работа, имея целью характеристику общих вопросов идейной эволюции, не ставит задачи монографического рассмотрения отдельных произведений писателя, как бы значительны они сами по себе ни были. Автор оставляет также в стороне вопрос о связях Карамзина с западно-европейской общественной мыслью его эпохи, надеясь посвятить этому специальный очерк.

¹ В. Г. Белинский, Полн. собр. соч., т. VII, Изд. АН СССР, М., 1955, стр. 139.

² Там же, т. VI, стр. 321.

которого (в форме ли полемики, преодоления влияния или продолжения традиции) знаменуют целый этап русской литературы.

Литературная деятельность Н. М. Карамзина, если не считать ее предистории — четырех лет, проведенных в масонском окружении, — а также времени работы над «Историей государства Российского», может быть разделен на три отчетливых периода: время издания «Московского журнала», творчество 1793—1800 гг. и период «Вестника Европы». Не ставя своей задачей дать исчерпывающий анализ всех произведений Карамзина, остановимся именно на вопросе его идейно-художественной эволюции, ибо даже в наиболее интересных, с нашей точки зрения, работах (цитированная статья Г. А. Гуковского в V томе Истории русской литературы, глава о Карамзине в докторской диссертации Н. И. Мордовченко, статья Б. М. Эйхенбаума в сб. «Сквозь литературу») творчество Карамзина неизменно рассматривается статически. Как мы увидим, именно динамика литературной деятельности Карамзина имеет первостепенное значение для выяснения судеб его школы.

Развитие творческих принципов Н. М. Карамзина обычно изображается следующим образом: молодой писатель подвергся идейному влиянию кружка московских масонов. Четыре года он был их послушным учеником, но затем порвал со своими наставниками, уехал за границу. Развитие самостоятельного творчества, по мнению Н. С. Тихонравова и др. исследователей, началось, вместе с тем, постепенное освобождение Карамзина от влияния «московских друзей». На самом деле, картина была несколько более сложной.

Молодой Карамзин подвергся воздействию двух противоположных систем воззрений. С одной стороны, на него влияла масонско-кутузовская идеология. Кутузовские воззрения имели в своей основе представление о субъективности человеческих познаний (признавалось их чувственное происхождение, но отрицалась возможность познания с их помощью «внешних вещей», т. е. объективного мира), о независимости человека от воздействия внешней среды. Причиной социального зла объявлялась не общественная структура, а природа человека. Задача сводилась, при таком подходе, не к переделке общества, а к имманентному изменению человеческой психики: основной социально-этической проблемой А. М. Кутузов считал обуздание эгоизма, — коренного, по его мнению, свойства человеческой природы. Достигнуть этого масоны надеялись при помощи широкого просвещения. Главным объектом просвещения должен был быть народ, ибо именно его недовольство, объясняемое как результат «непросвещенного эгоизма», более всего пугало масонских идеологов. Философский субъективизм определил и систему эстетических требований. В центре изображения должен стоять внутренний мир человека (в первую очередь самого автора), изолированный от внешней действительности и ею не обусловленный. «Не наружности искате-

лей, — писал А. М. Кутузов, — не кавтаны и не рединготы их, не дома, в которых они живут, не язык, которым они говорят, не горы, не моря, не восходящее или заходящее солнце суть предметы нашего внимания, но *человек и его свойства*.³ Все жизненные вещи могут быть также употребляемы, но не иначе, как только пособия и средства». ⁴ Подобный подход обусловил отказ не только от открыто-социальной тематики, но и от какого бы то ни было интереса к окружающему миру. Психологическое состояние одинокой, погруженной в себя человеческой личности, трагически переживающей близость смерти (отсюда бесконечные «Размышления на гробах», «Руины», «Сельские кладбища», наводнившие, вслед за кутузовским переводом «Ночей» Юнга, литературу последних десятилетий XVIII в.) — характерная тематика кутузовского кружка. «Скажи, к какому предмету нерешимость выбора моего клониться долженствует. Важность размышлений о гробе, причина, для чего человеки убегают оного, ужасное рождение самубийства, различные роды горести, слабости, старости и страшное свойство смерти — все сие песнь мою привлекает». ⁵ Если прибавить к этому многократно повторяемое утверждение о независимости человека от внешней среды, об определяющем влиянии врожденных свойств на характер, и о злой, эгоистической природе человека, станет понятен смысл идейного воспитания Карамзина в период его жизни в масонском «енгалычевском» доме. ⁶

Однако существовала и иная оказавшая на молодого Карамзина влияние традиция — традиция просветительских идей и руссоизма. Расхождения между Руссо и энциклопедистами в данной связи не были существенны, поскольку и у того, и у других Карамзин находил и отрицание врожденных идей, и мысль о зависимости человека от общественных условий (в этом смысле не столь значительно было, рассматривался ли человек как врожденно добрый или же не добрый и не злой по природе, ибо оба подхода возлагали ответственность за уродливое развитие человека на несправедливое общество).

О том, что в период идейного ученичества Карамзину еще не было ясно, сколь глубоко противоположны эти традиции (т. е., по сути, он еще не понимал ни той, ни другой), свидетельствует любопытный факт. В 1786 г. была издана переведенная Карамзиным, видимо, по заданию Новикова, книжечка «О происхождении зла, поэма великого Галлера». Поэма Галлера полемически заострена

³ Неоговоренный курсив здесь и далее — мой. — Ю. Л.

⁴ «Русский исторический журнал», год 1, 1917, кн. 1—2, стр. 134.

⁵ Юнг, «Ноши», Ношь пятая, перевод А. М. Кутузова, Утренний свет, ч. VI, июль 1779, стр. 232.

⁶ Следует отметить, что если Кутузову и удалось создать теорию предромантического искусства, влияние которой чувствуется в поэзии некоторых поэтов, то художественная практика писателей, связанных с масонством, оставалась традиционной.

против известной «Защиты пороков». Мандевилья, характеризуя которую К. Маркс писал: «Свидетельством социалистических тенденций материализма может служить «Защита пороков» Мандевилья, одного из ранних английских учеников Локка. Он доказывает, что в *современном* обществе пороки *необходимы и полезны* (курсив К. Маркса). Это ни в коем случае нельзя признать защитой современного общества».⁷ Из мысли Мандевилья о зависимости человека от общественных условий вытекало требование социальных перемен. Полемизируя с ним, Галлер, совпадая со взглядом деятелей кутузовского типа, доказывал, что зло — не в обществе, а в природе человека: «Я зрю внутренний мир и *обретаю его аду подобным*».⁸ «Недовольный самим собою, каждый ищет спокойствия вне себя, спокойствия, которое ему никто, кроме самого его, доставить не может».⁹ Из этого следует и прямой вывод о злой природе человека. Автор решительно отвергает противопоставление «добрых дикарей» людям современного ему общества. Условия жизни не влияют на человека — человеческая природа всегда неизменна: «Ни время, ни страна, ни обыкновение не могут переменить натуру: источник течет везде, а токмо единый вид течения переменяется. Всуе какой-либо народ прославляет невинность нравов своих [...] Лапландцы [...] суть также рабы пороков. Они подобно нам нерадивы, исполнены скотских вожделений, суетны, корыстолюбивы, леностны, завистливы и злобны. Не все ли едино, рыбий ли жир или золото смертоносную вражду производит».¹⁰ Карамзин сопроводил эти слова сочувственным примечанием, видимо, не замечая разительного противоречия между ними и другим его же примечанием. На стр. 11 переводчик в сноске писал о простой, «естественной» жизни альпийских пастухов: «Все слышанное мною от путешествовавших по Швейцарии о роде жизни их в восхищение приводило меня. Размышление о сих счастливых часто побуждало меня воскликнуть: «О смертные! Почто вы уклонились от начальной невинности своей! Почто гордитесь мнимым просвещением своим».

Втянутый в орбиту масонского влияния, участник новиковской просветительной деятельности, Карамзин не сделался, однако, последовательным сторонником кутузовских идеалов. Просветительские идеи, видимо, имели для него достаточную притягательность,¹¹ и отъезд молодого писателя за границу был воспринят в масонских кругах как свидетельство разрыва.

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, стр. 160.

⁸ «О происхождении зла», перевод с нем., М., в типографии Компании типографской, 1786, стр. 16.

⁹ Там же, стр. 17.

¹⁰ Там же, стр. 89.

¹¹ См. сноску 21.

Демонстративное противопоставление Карамзиным (писавшим в «Московских ведомостях» о готовности печатать любое произведение, кроме «писес» «теологических, мистических») своего журнала масонским изданиям общеизвестно. Гораздо любопытнее проследить, чем было вызвано это расхождение.

Центральным произведением Карамзина периода «Московского журнала» являются печатавшиеся из номера в номер «Письма русского путешественника». Произведение это нарушало основной принцип эстетики А. М. Кутузова. «Письма» не были «картиной души», изображенные в них сцены отнюдь не являлись аллегорической персонификацией внутреннего мира автора: речь шла о реальных, вне писателя находящихся и от него не зависимых явлениях, событиях и лицах. Это не могло удовлетворить Кутузова, искавшего везде «лирический портрет». Он писал Карамзину: «Несправедливо говоришь ты, что твой журнал (т. е. дневник, в данном случае — «Письма русского путешественника» — Ю. Л.) для меня не интересен; он должен быть мне интересен более, нежели многие другие; ежели не по содержанию, то потому, что *писан тобою*. Говорят, что *сочинения суть изображения внутреннего нашего состояния*; ежели это правда, то как бы хотелось мне [знать], в каком ты ныне находишься». Сама форма описания реального путешествия, вместо аллегорического «странствия души», картины действительных событий, а не психологического «самораскрытия» личности, бралась под сомнение. «Иное дело путешествовать политику, военному человеку или художнику (т. е. ремесленнику — Ю. Л.); иное дело испытатель естества человеческого и нравоучитель; сии последние не имеют нужды выезжать из своего отечества; все то, что они ищут, найдут в самих себе...»¹².

Как ни поверхностно изображал Карамзин мир общественных отношений, само внимание к «внешнему» миру вызывало упреки Кутузова, горько осуждавшего в письме А. Плещееву от 1/15 марта 1791 г. художественную манеру писателя: «Может быть занимаешься чтением лорда Рамсая (прозвище Карамзина в масонском кружке — Ю. Л.), и к сему не прилепляйся слишком. Он не может описывать ничего иного, как *внешнего* *внешним* образом».¹³ Понятно, что под пером выученика масонов, журналы которых не уставали твердить о том, что весь облик внешнего мира — лишь результат воображения моего «я» (ср.: чувства человека «сами дают те богатства, которыми оне наслаждаются, которые плодам даруют их приятность, а лесам доброгласие их, злату и пылающему источнику оного сообщают ослепительные лучи их и которые через малейшее отверстие, которое б единою песчинкою закрыть было можно, зрят земной шар света сего и половину из

¹² Русский исторический журнал, 1917, № 1—2, стр. 134.

¹³ Я. Л. Барсков, Переписка московских масонов, Пгг. 1915, стр. 100.

видимого им в чудесном свете сем едва ли не сами сотворили»¹⁴), высказывания вроде: «душа человеческая есть *зеркало окружающих его предметов*»¹⁵ звучали вызывающе. В «Письмах...» встречаются и прямые выпады против масонов: одной из ведущих тем масонской литературы, распространившихся под ее влиянием очень широко в предромантических литературных кругах, было психологическое переживание бренности бытия, ужаса смерти. Не избежал этой темы Державин, Бобров создал целую своеобразную поэзию ужаса, кутузовский перевод «Ночных размышлений» Юнга весь был на ней построен.¹⁶ В «Письмах...» Карамзин, говоря о счастливой, «естественной» жизни «швейцаров», писал: «Так, друзья мои! Я думаю, что ужас смерти бывает следствием развращения или уклонения от путей Природы. Думаю, и на сей раз уверен, что оно не есть врожденное чувство нашего сердца».¹⁷ Если для «Утреннего света» характерны рассуждения о «вредных сочинениях» «Руссо, Гельвеция и некоторых других новейших»,¹⁸ о философии, которая «древнейшие заблуждения света сего подкрепляет софическими парадоксами Руссо, соединяет с остроумием Вольтера, Беля, Ламетрия и с помощью пышного красноречия Гельвеция очи слаборазумных ослепляет»,¹⁹ то в «Письмах...» мы находим оценку Руссо как «величайшего из писателей осьмоганадесяти века». Сочувственно отзывается автор и о Вольтере при посещении его домика в Ферне. Городок Треву служит поводом для следующего рассуждения: «Около вечера мы проплыли мимо города Треву, лежащего на правой стороне Сены. Боле всего известен он по «Memoires de Trevoix», антифилософическому, иезуитскому журналу, который, подобно черной молниеносной туче, метал страшные перуны на Вольтеров и д'Аламберов и грозил попалить священным огнем все произведения ума человеческого».²⁰ Утверждая, в отличие от «московских друзей», зависимость характера от обстоятельств,

¹⁴ «Утренний свет», т. VII, М. 1799, стр. 21. Ср. в письме А. М. Кутузова И. П. Тургеневу: «Натура же повинна следовать действиям своего владыки (т. е. человека — Ю. Л.): бывать во всякое время сообразно ему». Истолкование этой цитаты и характеристику философских воззрений А. М. Кутузова см.: Ю. Лотман, Из истории литературно-общественной борьбы 1780-х годов, Сб. «Радицев», Изд. ЛГУ, Л. 1950, стр. 83.

¹⁵ Московский журнал, ч. VII, кн. 2, стр. 167.

¹⁶ Ср., например: «Ежели при всем изобилии восхищений ваших конец страшить вас будет, тогда мерзкая сия мысль поглотит все ваши радости и обиталище света ужасным мраком исполнит». Юнговы Ноши, Ночь 1. Размышление о жизни, смерти и бессмертии (перев. А. М. Кутузова), «Утренний свет», ч. IV, 237.

¹⁷ Московский журнал, ч. IV, кн. 2, стр. 169. В дальнейшем в отдельном издании Карамзин смягчил полемическое звучание этого отрывка и выпустил «развращение».

¹⁸ Утренний свет, («Путешествие добродетели», гл. «Взгляд на гроб»), 1778, ч. III, июнь, стр. 162.

¹⁹ Утренний свет, 1778, ч. III, июль, стр. 201.

²⁰ Московский журнал, ч. VIII, декабрь, стр. 318.

Карамзин не только проявляет интерес к этим обстоятельствам,²¹ но и говорит о «доброй природе» человека. Для «Утреннего света» «естественный человек» — необузданный эгоист²², — в «Московском журнале» читаем рассуждения о «счастливых швейцарах». В духе поверхностного руссоизма написана песнь цюрихского юноши: «Мы все живем в союзе братском [. . .] Не знаем роскоши, которая свободных в рабов, в тиранов превращает. На что нам блеск искусства, когда природа нам сияет во всей своей красе».²³ Ту же мысль Карамзин развивал и в рецензии на книгу «Voyage de Mr le Vaillaut dans l'intérieur de l'Afrique par Cap de Bonne Espérance». Здесь Карамзин резко напал на «иных философов», которые «представляют ее (натуру человеческую — Ю. Л.) злою и немогущею никогда перемениться». «Путешественники говорят противное прежним, описывающим самыми гнусными красками человека дикого или натурального». «Я осмелюсь сказать, что если где-нибудь на сей земле уважают еще благопристойность в поведении и во нравах, то надобно итти искать храм ея среди пустынь».²⁴ Особенно резко расхождение проявилось по одному из самых острых вопросов — отношению к французской революции. При изучении этого вопроса следует не забывать, что обычно привлекаемый для определения отношения Карамзина к революционным событиям материал — парижская часть «Писем. . .» — известна нам в значительно более поздних редакциях: ни при Екатерине, ни при Павле она появиться не могла. Возможность каких-либо прямых высказываний в печати, бесспорно, была исключена. Однако даже скудный материал, находящийся в нашем распоряжении, позволяет создать картину не лишенной интереса эволюции взглядов. Даже если оставить в стороне любопытный, но, возможно, анекдотический эпизод, сообщаемый Гротом со слов Блудова и Погодиным со слов Сербиновича,²⁵ необходимо сделать вывод, что в период 1791—1792 гг. отношение Карамзина к событиям во Франции не может быть охарактеризовано как односторонне-отрицательное. Любопытные отзвуки этого отношения находим и на страницах «Московского журнала». Оставаясь на позициях умеренного дворянского либерализма, Карамзин с брезгливым недоброжелательством отнесся к дей-

²¹ Ср., например, в «Письмах»: «Давай всякому то, в чем он на сей раз имеет нужду: не читай правоучений тому человеку, который умирает с голоду, а дай ему кусок хлеба» (Московский журнал, ч. IV, кн. 2, стр. 196); «Цветущее состояние швейцарских поселян происходит наиболее от того, что они не платят почти никаких податей» (Московский журнал, ч. V, кн. 1, стр. 22).

²² Он воплощен в образе обуюнного страстями Каина, который сам признается: «Я вижу ясно сие, что несчастье мое не от вне происходит», причина «в собственном моем сердце» (Утренний свет, 1778, ч. III, май, стр. 17).

²³ Московский журнал, ч. IV, кн. 2, стр. 187.

²⁴ Московский журнал, ч. I, кн. 1, стр. 114—115.

²⁵ См. Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Г. Грота, т. VIII, СПб. 1880, стр. 606—607.

ствиям французской «толпы» (в Страсбурге и Лионе), но это, тем не менее, не мешало ему, в этот период, сочувственно относиться к политическим идеалам жирондистского типа. В 1791 г., когда правительство взяло курс на союз с контрреволюционной коалицией,²⁶ когда И. В. Лопухин писал Кутузову: «Что это, братец, делается во Франции-то? Гнев Божий»,²⁷ а в центре внимания «„Ведомостей“» (московских, контрреволюционный курс петербургских определился еще раньше — Ю. Л.) становится разработка самодержцами всего мира плана интервенции во Франции и сообщения из Кобленца о подготовке принцев и эмигрантов к выступлению против мятежной Франции»,²⁸ Карамзин находил возможным рецензировать постановки парижских театров, многие из которых, что и не удивительно для сцены периода революции, касались острых политических проблем. Среди них встречаем резко антиклерикальные пьесы: «Les rigueurs du cloître» Ретифа де ла Бретонна²⁹ и «Les victimes cloîtrées» Монвеля, где, наряду с антицерковными мотивами, выводятся пародийные фигуры аристократов.³⁰ Сочувственно пересказана антиаристократическая комедия Фабра д'Эглантина «Convalescent de qualité».³¹ Особенно же интересна оценка Карамзиным одного из наиболее острых произведений революционного театра — пьесы М.-Ж. Шенье «Карл IX».³²

Холодно оценив художественные достоинства пьесы (попутно противопоставляется Шекспир — классицизму), Карамзин отметил связь ее с современностью («автор имел в виду новые про-

²⁶ См. Французская революция 1789 г. в донесениях Симолина, «Литературное наследство», 29/30, М. 1937;

П. А ли ференко, Правительство Екатерины II и французская буржуазная революция, Ист. записки, 1947, т. 22.

²⁷ См. Л. Я. Барсков, «Переписка московских масонов», стр. 136. Следует учитывать, что друзья Кутузова были напуганы делом Радищева и, зная, что письма подвергаются перлюстрации, явно рассчитывали на постороннего читателя. Это отразилось на тоне, однако, ясно, что события во Франции и сами по себе были для них неприемлемы.

²⁸ А. Каганова, Французская буржуазная революция конца XVIII в. и современная ей русская пресса, Вопросы истории, 1947, № 7, стр. 88.

²⁹ Московский журнал, ч. II, кн. I, апрель, стр. 66.

³⁰ Там же, ч. IV, кн. 3, декабрь, стр. 342. Интересно, что, когда в 1798 г. в цензуре оказался текст драмы «Монастырские жертвы» (подан С. Сандуновым, перевод С. Глинки), цензура нашла пьесу «сомнительной», и она, видимо, была запрещена. См. ЦГИА в Ленинграде, ф. 1147, оп. 1, ед. хр. 163, л. 229.

³¹ Смысл пьесы — в осмеянии старого аристократа, который, не зная о происшедших во Франции за последние два года событиях, настаивает на своих правах, не желая выдать свою дочь за богатого и добродетельного мещанина. «Знатный господин хочет приказать слугам своим выбросить мещанина в окошко, пишет письмо к «lieutenant de Police» и требует от него «Lettre de cachet», чтобы и сына, и отца посадить в Бастилию.» (Моск. журн., ч. III, кн. 3, стр. 331—332). Комизм состоит в том, что и Бастилия, и «Закрывать письма», к которым апеллирует аристократ, сметены революцией.

³² О значении пьесы см.: К. Державин, Театр французской революции, 1937, стр. 66—70.

исшествия, и всякое слово, относящееся к нынешнему состоянию Франции, было сопровождаемо плеском зрителей») и сочувственно выделил наиболее заостренную политическую сцену.³³

Не менее показателен характер рецензий на книги.

В первой книжке журнала за 1792 г. находим следующую краткую рецензию:

«О иностранных книгах:

I. „Les Ruines, ou Méditations sur les Révolutions des Empires” par M. Volney, à Paris, Août, 1791, то-есть «Развалины, или размышления о революциях империи», соч. Г. Вольнея.

II. De J. J. Rousseau etc par M. Mercier, à Paris, Juin. 1791, то-есть Жан-Жак Руссо и проч. соч. Г. Мерсье. Сии две книги можно назвать важнейшими произведениями французской литературы в прошедшем году».³⁴ При первом взгляде на эту рецензию обращает на себя внимание ее краткость: отсутствует обычный для Карамзина пересказ содержания. Однако иначе и не могло быть: обе книги принадлежат к произведениям боевой революционной публицистики, и ни о каком пересказе их в русском журнале не могло быть и речи. Характерно, что, во втором случае, Карамзину невозможно было даже полностью привести ее название. За скрутным «etc.» скрывалось «consideré comme l'un des premiers auteurs de la révolution». Особенной остротой отличалась книга Вольнея, заканчивавшаяся призывом к всемирной революции. Конечно, ни о каком единодушии Карамзина с авторами названных книг не приходится говорить, но бесспорно и то, что краткая рецензия «Московского журнала» была равносильна молчаливому приглашению читателям ознакомиться с содержанием «важнейших произведений».

Какова бы ни была степень умеренности либерализма Карамзина этих лет, она не только противоречила политике правительственной реакции, но и противостояла взглядам московских «мартинистов». Привлечение внимания к боевой публицистике, к революционной апологии Руссо³⁵ не совпадало с видами правительства. Еще в 1791 г. Екатерина II возмущалась тем, «что продают такие книги, которые против закона написаны, как например Эмилий Руссов».³⁶ Аннотация Карамзина тем более была нежела-

³³ «Одна только сцена тронула меня — та, где сонм фанатиков упадет на колени и благословляется злым прелатом; при звуке мечей клянутся они истребить еретиков» (Московский журнал, ч. VIII, кн. 1, стр. 84). Ср.: «Самая сильная сцена в его (Шенье — Ю. Л.) трагедии — это благословение кинжалов заговорщиков кардиналом Лотарингским». (К. Державин, Цит. соч., стр. 70).

³⁴ Московский журнал, ч. V, кн. 1, стр. 150—151.

³⁵ В «Московском журнале» была также подробно прорецензирована пьеса «J. J. Rousseau à ses derniers moments» — также типичное произведение революционного театра.

³⁶ Осмысленный век, кн. III, стр. 392, М., 1868. «Закон» в данном случае, как и вообще иногда в XVIII в., означает церковное учение. Ср. у Ломоносова: «Чтоб древний наш закон вредить».

тельна правительству, что в Москве нетрудно было достать скрыто провозимую революционную литературу.³⁷

Все перечисленное свидетельствует о глубоких расхождениях между Карамзиным этих лет и его «московскими друзьями». В письме Плещеевой от 4 марта 1791 г. А. М. Кутузов тонко заметил: «Что делает наш Рамзей [...]. Видно, путешествие его произвело в нем великую перемену в рассуждении прежних друзей его. Может быть и в нем произошла Французская революция»,³⁸ а через месяц он советовал Трубецкому смотреть на Карамзина «не иначе, как на человека, одержимого горячкою». Ему же Кутузов прислал необычайно злую пародию на Карамзина, выведенного под именем «Попугай-Обезьянин».³⁹

«Письма русского путешественника», задуманные и, видимо, в значительной части написанные сразу же после возвращения из-за границы, отразили в наибольшей степени стремление Карамзина описывать «внешнее и через внешнее». Как мы увидим в дальнейшем, под влиянием нарастания революционных событий во взглядах писателя начали совершаться перемены, просветительские идеи постепенно уступали место агностическим и субъективистским представлениям. Взаимоотношения мировоззрения Карамзина и идей кружка Кутузова могут быть поэтому охарактеризованы не как расхождение (хотя именно такое представление утвердилось в научной литературе), а как весьма сложно протекающее сближение.

С принципами «Писем...» связана и такая повесть, как «Бедная Лиза». Прежде всего, следует отметить, что действие, описанное в повести, ее герои и их переживания имеют вполне «объективный» характер. Психологический аллегоризм позднего Хераскова, создавая условные фигуры вне времени и пространства, фактически сближался с отвлеченным рационализмом классицизма. Карамзин, метко это уловив, потребовал бытовой конкретизации действия. Рецензируя «Кадма и Гармонию», писатель в очень осторожной форме (как редактор, он очень дорожил сотрудничеством Хераскова) указал на необходимость соблюдения исторической правдоподобности: «Рецензент, читая Кадма, при многих местах думал: «Это слишком отзывает новизною. Это противно духу тех времен, из которых взята басня». Далее следовало примечательное сближение с произведением классицистической эпохи — «Странствиями Телемака» Фенелона. «Кто не знает Телемака Гомерова и Телемака Фенелонова. Кто не чув-

³⁷ Прозоровский, прося Екатерину ввести на границе книжную цензуру, писал 20 мая 1792 г., что «все, какие только во Франции печатают книги, здесь скрытно купить можно» («Летописи русской литературы и древности», т. V, стр. 41, М. 1863).

³⁸ Л. Я. Барсков, Переписка московских масонов, стр. 100.

³⁹ Л. Я. Барсков, Переписка московских масонов, стр. 70—73. См. также письмо Багрянского Кутузову, там же, стр. 86. Известно, что Кутузов резко порицал участие Хераскова в «Московском журнале».

ствовал великой разности между ними. Возьми какого-нибудь па-
стуха — швейцарского или русского, все равно, одень его в гре-
чское платье и назови его сыном царя итакского: он будет
ближе к гомерову Телемаку, нежели чадо фенелонова вообра-
жения, которое есть ничто иное, как идеальный образ царевича
французского, ведомого не греческою Минервою, а французскою
философиею».⁴⁰ Проявляя интерес к внешней обстановке дей-
ствия и этим в корне противореча кутузовской эстетике, Карам-
зин писал в другой рецензии: «... кажется мне, что в пиесе над-
лежало бы многое переменить, когда господину переводчику не-
преренно хотелось одеть ее в русское платье [...]. У Зланета
сгорел овин. «Это хорошо, говорит он, я давно не строился; надо
будет заплатить работникам, но бедные люди этим хлеб про-
мышляют». У наших дворян строят овины собственные их кре-
стьяне, которым они ни за что не платят [...] Зланет, лишась
детей своих, хочет жить во всем умереннее и дает людям отпуск-
ные. Тут также видно что-то не русское. Если бы у нас обеднел
дворянин, то он продал бы своих слуг или отпустил бы их с пас-
портами, т. е. на время, а не навсегда». И дальше: «Драма долж-
на быть верным представлением общежития».

Осуществляя эти требования, Карамзин в «Бедной Лизе»
окружает героев вполне конкретной бытовой и географической
обстановкой. Идея противопоставления чистого сердца сельской
девушки доброму «от природы», но испорченному молодому дво-
рянину таила в себе возможность социального раскрытия темы.
Однако здесь-то именно и проявилась вторая сторона позиции
Карамзина. В понятие «внешнего» для Карамзина даже в этот
период не входило представление об общественных отношениях
людей. Поэтому, даже в период наибольших расхождений с эсте-
тической программой Кутузова, внешний мир в произведениях
Карамзина оказывался, фактически, лишь фоном, не являясь
определяющим для действий и характеров героев. Достаточно
сравнить Лизу с крестьянками Радищева (что неоднократно де-
лалось в исследовательской литературе), чтобы убедиться в том,
что в повести Карамзина социальная драма заменена психологи-
ческой, а проблема социального неравенства — психологическим
равенством героев, «ибо и крестьянки любить умеют».

Время между закрытием «Московского журнала» и выходом
первых номеров «Вестника Европы» составляет для Карамзина
существенный период творческой эволюции, основные вехи в ко-
тором — первый и второй тома альманаха «Аглая» и журнал
«Пантеон иностранной словесности».

Значительный интерес представляет напечатанная в I ч.
«Аглаи» статья «Нечто о науках, искусствах и просвещении».
В высшей степени знаменательно, что именно сейчас, весной

⁴⁰ Московский журнал, ч. I, кн. I, стр. 98—99.

1793 г.,⁴¹ Карамзин почувствовал необходимость отмежеваться от демократических воззрений Руссо. Весь дух статьи определен временем ее создания — промежутком между казнью Людовика XVI и якобинской революцией 31 мая — 2 июня. Революция приближалась к своему апогею, но жирондисты были еще настолько сильны в конвенте, что в апреле они попытались судебно расправиться с Маратом. Сложность исторического момента определила позицию Карамзина.

Статья исполнена исторического оптимизма. Автор защищает «осьмойнадесятый век»⁴² и просветительскую философию (по вполне понятным причинам имена французских просветителей обойдены, названы Бэкон, Локк, Ньютон, а из французов — лишь Кондильяк, но и в таком виде противопоставление позиции автора официально-реакционной точке зрения было достаточно очевидно). Вместе с тем, не менее решительно Карамзин отгораживается от демократических воззрений Руссо. Счастливое состояние свободных, неугнетенных людей периода возникновения общества объявляется «приятным сном». «Самые отдаленные времена [...] не представляют ли нам пороков и злодеяний».⁴³ Свойственный Руссо демократический пафос отрицания всего несправедливого общественного уклада во имя доброй природы свободного человека Карамзину чужд. Следует отметить любопытную особенность. Защищая позицию умеренного крыла просветителей (именно в тот период, когда якобинская публицистика, создавая культ Руссо, остро критиковала Вольтера и энциклопедистов; см., напр., памфлет Марата «Современные шарлатаны»), Карамзин постепенно соскальзывает на такое понимание лозунга просвещения, которое свойственно было масонам и носило, по сути, идеалистический, антипросветительский характер. Пропагандируемое знание понималось, как самопознание, не как средство покорить окружающий мир, а как путь к овладению

⁴¹ Статья, как и вся 1-я часть альманаха, была подготовлена весной 1793 г. (вышла из печати в апреле 1794 г.; датировка первого тома «Аглая» в монографии Погодина и статье Бестужева-Рюмина в «Русском биографическом словаре» ошибочна). На весну 1793 г. косвенно указывает сам автор в предисловии, об этом свидетельствует также датировка отдельных произведений. Так, например, «Цветок на гроб моего Агатопа» «Марта 28» [1793 г.] (А. Петров скончался 21 марта этого года) — «Весеннее чувство» — «Маия 1 1793 г.». Статья «Нечто о науках» не датирована, но в тексте ее находим указание, что она писана еще «при жизни Боннета». Шарль Бонне скончался 20 мая 1793 г.

⁴² «Правда, что осьмойнадесятый век просвещеннее всех своих предшественников, правда и то, что многие пишут на него сатиры, многие кстати и не кстати восклицают: «О, tempoга, о, mores!»... «Когда нравы были лучше нынешних? Ужели в течение так называемых средних веков, тогда, когда грабеж, разбой и убийство почитались самым обыкновенным явлением» (Аглая, ч. 1, стр. 48—49).

⁴³ Аглая, ч. 1, стр. 80.

страстями, к альтруизму. Мораль объявлялась венцом науки.⁴⁴ «Просвещение есть Палладиум благонравия», — пишет Карамзин. «Мораль из наук важнейшая, альфа и омега всех наук и всех искусств».⁴⁵ В первую очередь надо просветить крестьянина. Субъективистское столкновение знания как самопознания и самообуздания раскрывало свой смысл именно в понимании лозунга просвещения. Просвещенный крестьянин делается «спокойнейшим гражданином». «Просвещенный земледелец — я слышу тысячу возражений, но не слышу ни одного справедливого. Быть просвещенным — есть быть здравомыслящим».⁴⁶ Не случайно проповедь просвещения сочетается с выпадом против «кровавых эшафотов».

Второй том «Аглаи» отделен от первого периодом якобинской диктатуры. Если еще весной 1793 г. Карамзин пытался противопоставить умеренное крыло просветителей — демократическому, то дальнейшие события обнажили тесную связь материалистической философии в любых ее разновидностях с революционной практикой и заставили писателя резко пойти на сближение с антипросветительской философией дворянских субъективистов и агностиков 80-х гг. XVIII в. Центральными в идейном отношении для второго тома «Аглаи» являются два отрывка в письмах: «Мелодор к Филалету» и «Филалет к Мелодору» — и стихотворение «Послание к Д[митрию]». От веры в добрую природу человека, защиты философии и «философского столетия» не осталось и следа: «О Филалет! Где теперь сия утешительная система. Она разрушилась в своем основании. Осьмойнадесятый век кончается; и несчастный филантроп меряет двумя шагами могилу свою, чтоб лечь в нее с обманутым, растерзанным сердцем своим и закрыть глаза навеки».⁴⁷ То, что было приемлемо для Карамзина в общетеоретической форме, осуществляясь практически, решительно его оттолкнуло. «Век просвещения! Я не узнаю тебя — в крови и пламени не узнаю тебя». Характеризуя это произведение в «Письмах с того берега», А. И. Герцен, в кризис-

⁴⁴ Ср. примечание Новикова к переводу И. П. Тургенева: «О Зеноне надобно судить не по физиологии его, а по морали — что в том пользы знать, что существо божие из эфира не состоит [...] Старые сии заблуждения не делают человека ни счастливым, ни несчастным. Но о началах нравов человеческих так судить не должно», Утренний свет, 1778, IV, ноябрь, стр. 199.

⁴⁵ Аглая, ч. I, стр. 71—72.

⁴⁶ Аглая, ч. I, стр. 67.

⁴⁷ Этому предшествует: «Помнишь, друг мой, как мы некогда рассуждали о моральном мире. Ловили в истории все благородные черты души человеческой, восклицали: человек велик духом своим, божество обитает в его сердце». И далее: «Кто более нас славил преимущества осьмагонадесятый века: свет философии, смягчение нравов [...], конец нашего века почитали мы концом славнейших бедствий человечества и думали, что в нем последует важное общее соединение теории с практикой, что люди, уверясь моральным образом в изящности законов чистого разума, начнут исполнять их во всей точности и под сению мира, в крове тишины и спокойствия наслаждаться истинными благами мира». (Аглая, ч. II, стр. 66—67).

ную для себя эпоху, назвал его «выстрадавшими строками, огненными и полными слез».⁴⁸ Исчезла вера в добрую природу человека. В «Сиерре-Морене» люди — «безумные существа, человеками именуемые». «Ах, зло на свете бесконечно! И люди будут люди вечно», — писал Карамзин в послании к Дмитриеву.

Прежде чем перейти к характеристике философской эволюции писателя в эти годы, необходимо отметить, что охарактеризованное в общих чертах его политическое развитие отнюдь не было прямолинейным. Достаточно было измениться политической ситуации в России (смерть Екатерины II) и во Франции, чтобы и Карамзин изменил тон высказываний о революционных событиях. Если в письме от 17 августа 1793 г. Карамзин писал Дмитриеву, что «ужасные происшествия Европы» заставляют его бежать в «густую мрачность лесов»,⁴⁹ то новый оборот событий, воспринятый, как признак «отхода от крайностей», изменил тон писем. Письмо Вяземскому от 2. X. 1796 г. звучит оптимистически: «История человечества становится век от века интереснее [...]», важные великие перемены готовятся в политической системе Европы.⁵⁰ В условиях режима последних лет царствования Екатерины II подобные мысли можно было высказывать только в конфиденциальной переписке, однако, стоило осенью 1796 г. императрице скончаться, как Карамзин сразу же попытался провести их в печать.⁵¹ В статье «Lettre au Spectateur sur la litterature Russe», появившейся в октябре 1797 г. в «Spectateur du Nord», Карамзин весьма оптимистически оценил события во Франции, отметив «быстрое движение (vol rapide) нашего народа к той же цели». Статья любопытна и сочувственной цитатой из Руссо, и автопересказом тех глав из «Писем русского путешественника», которые непосредственно касались революционного Парижа и текст которых нам неизвестен, поскольку в журнальной редакции

⁴⁸ А. И. Герцен, Собрание соч. в 30 т.т., т. 6. М., Изд. АН СССР, 1955, стр. 10, 12.

⁴⁹ Письма Н. М. Карамзина к И. И. Дмитриеву, Спб. 1866, стр. 42. М. М. Шранге ошибочно относит письмо к июлю 1793 г. Нельзя согласиться с методом исследователя, который, недифференцированно приводя высказывания разных деятелей от осени 1792 г., лета 1793 г. и 1795 г., создает мнимое впечатление единодушия лиц, занимавших весьма отличную позицию. См. в статье «Отклики русских современников на французскую буржуазную революцию», Сб. «Из истории социально-политических идей. К 75-летию ак. В. П. Волгина», М. 1955, стр. 346.

⁵⁰ Русский Архив, 1872, стр. 1324.

⁵¹ Первые мероприятия правительства Павла I (возвращение из ссылки масонов, отказ от вмешательства во французские дела) были восприняты Карамзиным как свидетельство смягчения курса официальной реакции. См. письмо брату от 17 декабря 1796 г., Карамзин, Соч., изд. А. Смирдина, т. III, стр. 711.

и в издании 1797 г.⁵² автор не смог, а в 1801 г. не захотел публиковать их в первоначальном виде. Я имею в виду упоминание: «Наш путешественник присутствовал при шумных спорах в Национальной Ассамблее, восхищался талантом Мирабо» (о котором Екатерина II еще в 1790 г. писала, что он «не единой, но многие висельницы достоин»). Однако известное отклонение в настроениях Карамзина в 1797 г. осталось эпизодом, не оказавшим коренного влияния на дальнейшее развитие писателя.

Эволюция Карамзина в сторону сближения с субъективистским мировоззрением особенно четко проявилась в философии. А. А. Петров — друг и наставник Карамзина — еще в 1780 г. перевел статью, доказывающую, что «через чувственные орудия, которых учреждения соответствуют их расположению, внешние предлежащие вещи проникают до самой внутренности мозга и представляют в нем природу *не так, как она есть, но как ему в отношениях, в которых он находится с прочими существами, способно ее видеть*». Не отрицая чувственного происхождения человеческих знаний, Петров берет под сомнение их истинность, объективность. «Душа его (человека — Ю. Л.) рассуждает о воображениях, следующих друг за другом».⁵³ Вспомним слова Энгельса, которые цитирует В. И. Ленин, о том, что агностик «также исходит из ощущений и не признает никакого иного источника знаний», но, «когда он говорит о вещах или их свойствах, то он в действительности имеет в виду не самые эти вещи или их свойства, о которых он ничего достоверного знать не может, а лишь те впечатления, которые они произвели на его чувства».⁵⁴

Еще в статье «Нечто о науках» Карамзин разделял общераспространенную в XVIII в. мысль о том, что «чувственные понятия» «суть не что иное, как непосредственное отражение предметов». Однако к концу 90-х гг. эволюция его в сторону агностицизма завершилась. Эти годы характерны повышенным интересом писателя к философии. В цитированном выше письме Вяземскому он утверждает, что «лучше читать Юма, Гельвеция, Мабли, нежели в томных элегиях жаловаться на холод и непостоянство красавиц». То, что Юм и Гельвеций стоят в одном ряду, свидетельствует, что Карамзин не видит разницы между агностическим и материалистическим сенсуализмом. Свою собственную позицию писатель сформулировал довольно точно, говоря, что он в даль-

⁵² Карамзин настолько был уверен в 1797 г. в смягчении цензуры, что в французской статье обозначил «Письма русского путешественника», как издание «en cinq vol. Moscou, 1797». На самом деле смогли появиться лишь четыре тома. Для настроений этих лет характерно признание Карамзина в письме Вяземскому: «Вы заблаговременно жалуете мне патент на право гражданства в будущей Утопии. Я без шутки занимаюсь иногда такими планами и, разгорячив свое воображение, заранее наслаждаюсь совершенством человеческого блаженства» (Русский Архив, 1872, стр. 1324).

⁵³ Утренний свет, ч. VIII, кн. 1, стр. 34. Идеей субъективности человеческих представлений проникнуты повести Петрова в «Московском журнале».

⁵⁴ В. И. Ленин, Соч., т. 14, стр. 95.

нейшем «будет перелагать в стихи Кантову метафизику с Платоновой республикой», т. е. указав на соединение философского агностицизма с представлением о «республике мудрецов», достигаемой путем просвещения — сочетание, характерное для «московских мартинистов» 80-х гг. Примечательно высказанное в стихотворении «Бедному поэту» убеждение в том, что «непроницаемым туманом

Покрыта истина для нас».⁵⁵

В «Пантеоне» Карамзин писал: «Окруженные предметами, которых существо нам неизвестно, сомнительный неверный ум наш только посредством некоторых слабых лучей отличает добро от зла, справедливое от несправедливого».⁵⁶ Мысль эта устойчиво проходит через весь журнал. В статье «О заблуждениях» читаем: «И как не обманываться. Заблуждение в нас; наши понятия несправедливы, мнения неосновательны, знания неверны».⁵⁷ Весь внешний мир — лишь зеркало внутреннего состояния наблюдающего. «*Внутреннее расположение сердца изливается на наружные предметы.* Счастливый путешественник видит везде романтические места...» Правда, печальный герой повести встречает везде грустные картины, но зрелище нищеты и общественной несправедливости — лишь образ меланхолической души путешественника: «Он путешествовал летом: поля были сухи, дорога пыльна, жар несносен. Бедные жнецы *казались* ему тружениками, которые изнурением своим платят дань общему бедствию человеческого рода. Везде *представлялась* ему скудность...»⁵⁸ Достаточно сравнить приведенный текст с «Письмами русского путешественника» (не говоря уже о принципиально ином подходе к этому вопросу в таких произведениях, как «Путешествие из Петербурга в Москву» А. Н. Радищева), чтобы заметить эволюцию, сделанную писателем за эти годы. Своеобразный итог философского релятивизма находим в заключении стихотворения «Протей, или несогласия стихотворца», центральная мысль которого — отсутствие общеобязательной истины:

«Предметы разных вид имеют здесь для нас».

Политические воззрения Карамзина также переживали соответствующую эволюцию. Созрело убеждение в том, что «люди дурны»,⁵⁹ и связанное с ним неверие в возможность спасительных

⁵⁵ «К бедному поэту» (1796). Н. Карамзин, И. Дмитриев. Избранные стихотворения, Сов. писатель, Л. 1953, стр. 179.

⁵⁶ Пантеон иностранной словесности, кн. II, стр. 104.

⁵⁷ Там же, стр. 225.

⁵⁸ Там же, стр. 158. В том же духе выдержаны и заметки Карамзина в «Записной книжке» 1796 г.: «Время — лишь последовательность наших мыслей» (Неизд. соч. и переписка Н. М. Карамзина, ч. 1, СПб, 1867, стр. 109).

⁵⁹ Пантеон, кн. II, стр. 54.

социальных перемен. Еще во втором томе «Аглаи» Карамзин выразил уверенность в том, что «зло на свете бесконечно / И люди будут люди вечно». Из этого делался вывод о бесцельности любых форм общественной деятельности:

«Пусть громы небо потрясают,
Злодеи слабых угнетают,
Безумцы хвалят разум свой!
Мой друг! не мне тому виной.»

Автор проповедует спасение под «тихим кровом», где можно жить «без страха и надежды». Однако проповедь бегства от общественных вопросов не могла быть устойчивой для насквозь политического мышления Карамзина. В качестве средства преодоления эгоизма людей, их злой природы Карамзин в эти годы, как и в свое время московские масоны 80-х гг., выдвигает требование просвещения. В переводном отрывке «Просвещение» проводится мысль о том, что «просвещенный народ будет лучше повиноваться». ⁶⁰ Своеобразие классово-дворянской позиции Карамзина, в данном случае, проявляется в том, что требование просвещения как «моральной узды» для народа сочетается с неверием в объективную истину, с апологией «приятного обмана»: «Заблуждение не только приятно, но и полезно» ⁶¹ (ср. «Мы все . . . лжецы, простые люди, мудрецы» в стихотворении «К бедному поэту», 1796 г.). «Посмотрите, — пишет Карамзин, — на сердечное веселие простого народа, который живет во тьме невежества, и на печаль философа, который гоняется за светом истины». ⁶² Проповедуя просвещение без веры в истину, Карамзин сделал и другой шаг: выступил с проповедью религии, хотя его вера в бога была разбавлена значительной долей скептицизма. Бытие бога недоказуемо, но «люди, живущие в обществе, должны верить сердечно, что есть бог . . . Кто не согласится, что такие чувства *весьма полезны* в обществе, где много зависит от совести, где гражданские законы без религии не всегда могут удержат людей от злых дел.» ⁶³

Однако стремление найти политическую форму, которая гарантировала бы права одной человеческой личности от эгоизма другой, имело и иные последствия. Снимая вопрос о социальном порядке (так как причиной зла объявлялось не общество, а природа человека), оно привлекало внимание к политиче-

⁶⁰ Пантеон, кн. 1, стр. 136. Любопытно отметить, что в том же 1798 г. другой перевод этого отрывка появился в «Спб. журнале» Пнина. Трудно поэтому согласиться с преувеличенной оценкой этого очерка в книге В. Н. Орлова. («Русские просветители 1790—1800 гг.», стр. 98—99), прошедшего мимо факта почти одновременного опубликования его в журнале Карамзина, «писателя, враждебного по самому духу его деятельности» (там же, стр. 330) единомышленникам Пнина.

⁶¹ Пантеон, кн. 1, стр. 226.

⁶² Там же. Ср. написанное позже, в 1802 г., стихотворение «Гимн глухим».

⁶³ Там же, стр. 106.

с к о м у устройству. При этом возникал особенно острый в эпоху Павла I вопрос о границах прав верховной власти и человека, в случае превращения «спасительного самодержавия» в эгоистическую «тиранию». Тема эта в 1797 г., конечно, не могла подвергаться открытой дискуссии, однако, Карамзин все же намекнул на нее в стихотворении «Тацит», говоря, что повиновение имеет границу, далее которой «терпеть без подлости не можно». Авторитетное истолкование этого стиха дал, сам карамзинист, П. А. Вяземский, который писал: «Какой смысл этого стиха. На нем основываясь, заключаешь, что есть мера долготерпению».⁶⁴ Смысл высказывания Вяземского, не случайно связанного с оценкой событий 14 декабря 1825 г., ясен: из предпосылок Карамзина можно было сделать даже и тираноборческие выводы. Но не следует упускать и иного: подобная точка зрения исключала народ как исторический фактор.

Общидеологическая эволюция определила и изменения в эстетике и художественной практике. Всякое представление о мире относительно, а поэтому цель поэта — не в изображении действительности, а в создании субъективно наиболее приятного ее образа:

«Кто может, вымышляй приятно
Стихами, прозой, — в добрый час.
Лишь только б было вероятно.
Что есть поэт? Искусный лжец,
Ему и слава и венец».

Это была принципиальная установка на антиреалистическое искусство. Поэзия из средства познания (ср. у Радищева: «Истина пером моим руководствует») превращалась в своеобразную игру:

«Мой друг. *Существенность бедна,
Играй в душе своей мечтами,
Иначе будет жизнь скучна».*

С этим связано стремление к фантастическим сюжетам, уводящим от «существенности» в мир авторской фантазии:

Ах! не все нам реки слезные
Лить о бедствиях существенных!
На минуту позабудемся
В чародействе красных вымыслов».⁶⁵

⁶⁴ Н. Кутанов, Декабрист без декабря. Сб.: Декабристы и их время. т. II. М. 1932, стр. 270. Вяземский сравнивал этот стих со словами Пушкина: «Нас по справедливости назвали бы подлецами, если бы мы пропустили нынешний единственный случай».

Любопытно, что кратковременные вспышки тираноборческих настроений по времени совпали у Карамзина с колебанием от агностицизма к солипсизму. Ср.: «Мне кажется, что все предметы во мне и составляют часть моего существования» (Пантеон, кн. III, стр. 59). Переводной характер отрывка в данном случае не меняет дела.

⁶⁵ Ср. также: «Если прекрасное, как легкая тень, всегда от нас ускользает, уловим его, по крайней мере, в нашем воображении; устремимся в область сладостных призраков, набросаем прекрасный идеал, обманем сами себя и тех, кто достоин быть обманутыми.» «Lettre sur la litterature russe». (Письма Н. М. Карамзина к Дмитриеву, стр. 483. Перевод мой — Ю. Л.)

Принцип этот существует и для сюжетной прозы Карамзина 1793—1800 гг., и для поэм типа «Илья Муромец», а в дальнейшем имеет прямое отношение к эстетике баллад Жуковского. С другой стороны, отношение к поэзии как к игре заставляло отказываться от серьезных сюжетов и теоретически оправдывало обращение к «безделкам», альбомным пустякам, культ акростихов, эпиграмм, *impromptu* и т. п. Философский субъективизм изгонял из художественного произведения объект, произведение превращалось в картину души автора. Единственный возможный объект — сам автор, а единственный возможный жанр — лирика. Как бы повторяя слова Кутузова, который в письме к Карамзину утверждал, что «сочинения суть изображения внутреннего нашего состояния», Карамзин в «Цветке на гроб моего Агатона» писал, что письма — «зеркало души». Позже, издавая в 1802 г. последние части «Писем русского путешественника», он подробно развил это определение.⁶⁶ Защите того же тезиса посвящена статья «Что нужно автору»: «Творец всегда изображается в творении и часто против воли своей».⁶⁷ Произведение — «портрет души и сердца» писателя. Если в «Московском журнале» Карамзин назвал писателя «сердцenaблюдателем по профессии», то теперь эта формула могла бы быть перефразирована в «наблюдателя своего сердца». Охарактеризованные эстетические принципы легли в основу художественной практики писателя в эти годы. Более того, именно в художественной практике Карамзина новые принципы проявились прежде всего, задолго до того, как они были теоретически осмыслены.

Если наиболее характерными для художественной манеры предыдущего периода были «Письма русского путешественника» с их обилием сведений по разнообразным вопросам, с событиями, закрепленными за твердыми, вполне объективными датами и местами, с множеством портретов и характеристик, с высказываниями различных лиц, которые не только не являлись формой выражения авторской индивидуальности, но зачастую противоречили ей, то теперь все большее значение начинает получать лирическая «исповедь» неопределенной формы, сначала вообще не имеющая подзаголовка, потом именуемая «отрывком» и, наконец, получающая уже полную жанровую определенность в «Аглае» подзаголовком «Элегический отрывок из бумаг N» («Сьерра-Морена»).

Появляются такие произведения, как «Разные мысли (Из записок молодого Россианина)» — лишенный сюжета отрывок, со-

⁶⁶ «Перечитываю теперь некоторые из своих писем: вот зеркало души моей в течение осьмнадцати месяцев! [...] а что человеку (между нами будь сказано) занимательнее самого себя... Как видим, подход принципиально иной, чем тот, который лег в основу центральной части текста «Писем...» В автоцитате конца «Писем», которую находим в статье «Lettre sur la littérature russe», текст существенно отличается.

⁶⁷ Аглая, ч. 1, стр. 28.

стоящий из размышлений автора на отдельные, не связанные между собой, философские темы, фактически — страничка из записной книжки автора (М. Ж., апрель, 1792 г.).

С известной определенностью эта тенденция начинает ощущаться в 1792 г., когда уже во 2-ой книжке журнала был напечатан отрывок «Ночи», представляющий собой описание чувств влюбленного. Объектом изображения является субъективное состояние души человека, данное не извне, а в плане лирического монолога. Предметы в окружающем автора мире подчиняются не закону объективной причинности, а субъективным ассоциациям.

«Хлоя! . . . Нет, это белый кролик, зефиром пробужденный. Но скоро она будет: *зефир всегда веет перед нею* . . .» Предметом изображения являются не события внешнего мира, а последовательная смена субъективных состояний автора. Для изображения ее приходится прибегать к своеобразному синтаксису — системе соединенных с помощью тире фраз, из которых каждая выражает не законченную мысль, а отрывочный намек.

«Радость, восхищение, сладостное безмолвие — руки наши сплелись — уста трепещут, сливаются — я прижимаю Хлою к горячей груди моей — она меня к своей прижимает — густой мрак покрывает глаза мои — тонкое пламя обнимает все существо мое, переливается из нерва в нерв — ноги мои подгибаются — я плаваю, утопаю в сладостях — забываю самого себя — душа моя соединяется с душою Хлои — замирает — и мы лишаемся чувства . . .»⁶⁸

Центральным художественным произведением первого тома «Аглаи» является «Остров Борнгольм». Повесть эта интересна тем, что представляет первую, после незаконченного «Лиодора», попытку соединения бессюжетного лирического монолога (типа «Деревни», «Ночей» или «Цветка на гроб моего Агатона») с сюжетной повестью. Синтез приводит к созданию «лирической повести», главное в которой — не ход объективно происходящих событий, а смена связанных с ними настроений автора. Это подтверждается хотя бы тем, что центральный эпизод повести остается так и не рассказанным, излагаются только связанные с ним переживания автора.⁶⁹ То, что пейзажные описания употреблены здесь лишь как средство «самораскрытия» авторской субъективности, доказывается, например, такой характеристикой: «поют птички, — поют весело для веселого, печально для печального, приятно для всякого». Субъективный характер изображаемого

⁶⁸ «Московский журнал», ч. V, кн. 2, стр. 273. Ср. в воспоминаниях Н. И. Греча: «Он (Д. М. Кудлай, учитель словесности — Ю. Л.) . . . любил везде ставить тире, в подражание модному тогда Карамзину» (Н. И. Греч, Записки о моей жизни, Academia, М.—Л. МСМXXX, стр. 168).

⁶⁹ Традиционно мыслящий А. Г. Болотов наивно полагал, что Карамзин в дальнейшем опубликует продолжение, в котором удовлетворит любопытство читателей.

обеспечивался и рассказом от первого лица, и приемом фиктивного диалога.

Аналогично по подходу к материалу и стихотворение этого же альманаха «Весеннее чувство». Само заглавие показывает лирически-субъективный характер изображаемого. Интересно, что так же озаглавил позже одно из своих лирически-пейзажных стихотворений Жуковский.

Второй том «Аглаи» вышел в 1795 г. Тон сборнику задавало посвящение, написанное в характерной форме лирически-медитативного стихотворения в прозе. (Интересно, что оно распадается даже на своеобразные прозаические строфы, отделенные в тексте как строфы в стихотворении).

«... Мы живем в печальном мире, но кто имеет друга, тот пади на колени и благодари Всевышнего.

Мы живем в печальном мире, где часто страдает невинность, где часто гибнет добродетель; но человек имеет утешение — любить.

Исчезли призраки моей юности, угасли пламенные желания в моем сердце; спокойно мое воображение...» и т. д.

Центральными произведениями второго тома «Аглаи» являются «Сиерра-Морена» и «Афинская жизнь». Рассмотрение их убеждает нас в дальнейшем развитии субъективистских тенденций художественного метода писателя. Особенно характерна в этом отношении «Сиерра-Морена». Произведение, в соответствии с подзаголовком «Элегический отрывок», имеет характер элегии в прозе. Впечатление это достигается и усилением элементов ритма, и широко применяемыми эвфоническими приемами.⁷⁰ Конец отрывка:

«Тихая ночь —
вечный покой,
святое безмолвие,
к вам простираю мои объятия, —

прямо перекликается с известным:

«Звезды небес,
Тихая ночь», —

Жуковского.

Элегический характер отрывку придает единство лирического настроения. Субъективно-лирический, а не реально-предметный характер всех (кроме автора) героев подчеркивается обозначением их: или прилагательными, знаменующими не столько объект, сколько отношение к нему автора («Там увидел я Прекрасную»), или условными именами вроде: Эльвира, Алонзо и т. д., сменившими Лизу, Наталью, Алексея ранних повестей. Само собой раз-

⁷⁰ См. В. М. Эйхенбаум, Карамзин, сб. «Сквозь литературу», Асадемия, 1924.

умеется, что рассказ ведется везде от первого лица. Повесть распадается на две части, связанные лишь единством авторского построения. Первая из них, сюжетная, только условно может именоваться таким образом, так как интерес автора устремлен не на мир действительности, а на оттенки субъективных переживаний.

Не менее характерна и вторая часть повести, представляющая лирическое размышление на философские темы. Человек (и, именно, авторское «я») одинок в мире. Слова: «Мертвое, страшное уединение окружало меня»⁷¹ — звучат символически. Окруженный враждебным миром «безумных существ, человеками именуемых», он остро чувствует мгновенность, эфемерность своего бытия. Развалины Пальмиры наводят его не на мысли о необходимости социального переустройства мира, как это было у Вольнея, которого еще несколько лет назад Карамзин рекомендовал своим читателям, а на знакомые нам по масонской журналистике рассуждения о быстротечности бытия.

«Наконец я удалился от Сиерра-Морены — оставил Андалузию, Гишпанию, Европу, видел печальные остатки древней Пальмиры, некогда славной и великолепной — и там, опершись на развалины, внимал глубокой, красноречивой тишине, царствующей в сем запустении, и одними громами прерываемой. Там, в объятиях меланхолии, сердце мое размягчилось — там слеза оросила сухое тление — там, помышляя о жизни и смерти народов, живо *восчувствовал я суету всего подлунного* и сказал самому себе: «что есть жизнь человеческая, что бытие наше. Един миг и все исчезнет. Улыбка счастья и слезы бедствия покроются единой горстью черной земли».⁷²

То, что речь идет здесь не о реальных, а «лирических» развалинах, подтверждается не лишенным интереса местом из письма Мелодора к Филалету: «Тысячи мыслей волнуются в душе моей. Я хотел бы их вдруг перелить в твою душу, без помощи слов, которые искать надобно, хотел бы открыть тебе грудь мою, чтобы ты собственными глазами мог читать в ней сокровенную историю друга твоего и видеть — прости мне смелое выражение — видеть все развалины надежд и планов, над которыми в тихие часы ночи горюет ныне дух мой, подобно страннику, воздыхающему на руинах Илиона, стовратных Фив, или великолепного греческого храма, когда бледный свет луны освещает их».⁷³ Отрывок этот знаменателен еще и тем, что в нем проявляется получившая потом столь сильное развитие в романтической поэтике и тесно связанная с субъективистскими, агностическими представлениями идея невыразимости мысли в слове.

⁷¹ Аглая, ч. II, стр. 16

⁷² Аглая, ч. II, стр. 16—17

⁷³ Аглая, ч. II, стр. 64.

Повесть «Афинская жизнь» интересна как следующий этап в соединении сюжетного и лирического начала. Повесть имеет развернутую описательную часть, наделенную внешними признаками эпического повествования. Однако специфика повести в том, что вся ее сюжетная часть описывает не реальные жизненные факты, а условный мир, созданный произволом авторской фантазии. Автор посещает древние Афины, но, как предупреждает он сам, «разумеется в воображении». Повесть состоит из двух неравных частей: введение и заключение говорят об эмпирической, чувственно воспринимаемой действительности. Она, по мнению Карамзина, хаотична, текуча и трагична. Автор пробуждается от мечтаний: «Я сижу один в сельском кабинете своем, в худом шлафроке, и не вижу перед собой ничего, кроме догорающей свечки, измаранного листа бумаги и гамбургских газет, которые завтра поутру (а не прежде: ибо я хочу спать нынешнюю ночь покойным сном) известят меня об ужасном безумстве наших просвещенных современников». Философский субъективизм поворачивается здесь двумя сторонами: во-первых, этической: реальный мир — царство морального релятивизма, «доброго человека» автор обретает лишь в мечте; во-вторых, эстетической: чувственно-постижимое субъективно и, следовательно, раскрывая лишь настроения автора, не может дать основы для сюжета — цепи событий. В подобную рамку заключено описание прекрасного мира — мира условной гармонии, созданного фантазией автора и противостоящего миру реальному.

Таким образом, эстетическая система повестей Карамзина в эти годы — от элегической прозы, бессюжетной, насыщенной элементами ритма, аллитерациями, призванной уловить состояние души автора, до повестей типа «Афинская жизнь» — строится на основе противопоставления поэзии — жизни, объективной истине. Сюжетность не ведет к «объективизации». Она, как в дальнейшем в балладах Жуковского, складывается из двух элементов: во-первых, сюжет мыслится как описание неких фантастических, а не реально случившихся событий, во-вторых, сама эта фантастика снята авторским скепсисом. «Где храм наслаждения. Где моя греческая мантия. — Мечта! мечта!», — кончается «Афинская жизнь» (ср.: «О не верь сим страшным снам / Ты, моя Светлана», — у Жуковского).

Начало XIX века, создав новую ситуацию и в России, и в Европе, определило и характер нового — последнего в его писательской деятельности — этапа творчества Карамзина. Философский субъективизм был той формой неприятия действительности с позиций дворянского либерализма, за которой стояла боязнь и якобинской диктатуры, и режима Павла I.

Смена правительства 11 марта 1801 г., диктатура первого консула в Париже определили общую тенденцию Карамзина к

оправданию и принятию действительности. Начало XIX в. — время наибольшей политической активности Карамзина. Готовившийся всего несколько лет тому назад «авторски умереть», писатель в этот период снова деятельно выступает на литературном поприще. Он делается известен не только как создатель художественной прозы, но и как публицист, автор статей на остроактуальные политические темы.

Основное направление развития философских взглядов Карамзина в разбираемые годы состояло в стремлении «оздоровить» систему крайнего субъективизма, характерного для периода 2-й книжки «Аглаи» и заметок в «Записной книжке», найти среднюю линию между стихийным реализмом каждодневного опыта и субъективизмом дворянского мировоззрения 90-х годов XVIII в. Важное место занимало и стремление к преодолению релятивизма в нравственных вопросах. Однако поскольку враждебность к демократическим идеям не ослабела, а усилилась, то именно в период перехода от «мятежного» субъективизма к агностицизму оформилась и эволюция от дворянского либерализма к умеренному консерватизму.

Понятно, что, оставаясь на прежних социальных позициях, невозможно было сколько-нибудь существенно изменить решение основных философских и общественно-политических проблем. Поэтому усилия Карамзина в этом вопросе сводились лишь к преодолению наиболее резких выводов из системы, а не к изменению коренных ее принципов. Это приводило к эклектизму, что было ясно и самому писателю.

«Они (добродетельные люди — Ю. Л.), — писал он в «Вестнике Европы», — составляют то же, что эклектики в философии».⁷⁴

В политическом отношении центральной проблемой для Карамзина этого периода было отыскание формы государственного правления, которая согласовала бы представление об эгоистической, отгороженной чувствами от окружающего мира человеческой личности с фактом необходимости сосуществования людей в обществе. Поскольку дворянский характер мировоззренческих основ подобных построений бесспорен, нас не удивит тот факт, что искомый политический идеал оказался неограниченной монархией.

В отличие от А. М. Кутузова и его единомышленников, Карамзин в эти годы видит выход не в утверждении бессмертия души, а в требовании сильной монархической власти, заменяющей необходимость внутреннего морального императива внешним импе-

⁷⁴ Н. М. Карамзин, «Хитрости лондонских журналистов», «Вестник Европы», № 9, 1803 г.

ративом силы, «которая, — как писал Карамзин, — должна все соглашать и все устремлять к общей цели».⁷⁵

Строя теорию договорного государства на базе представления о моральном релятивизме злой человеческой личности, Карамзин приходил к утверждению строя, насильственно ограничивающего эгоизм каждого отдельного человека во имя «гражданского мира» и «блага общества». Очевидна классово-дворянская сущность понимания общей пользы как исконно-противоположной интересам каждого отдельного члена общества.

Антидемократический смысл подобной концепции станет особенно ясен, если мы сравним постановку вопроса в главах «Чудово» и «Спасская полесь» «Путешествия» Радищева («когда бы я, малая дробинка, пошел на дно, то бы, конечно, на Финском заливе бури не сделалось, а я и бы пошел жить с тюленями» др.) — со словами Карамзина, который вкладывал в уста народа следующее обращение к царям: «блюдите нашу безопасность вне и внутри [...] *жертвуйте частью для спасения целого*».⁷⁶

Общество мыслится Карамзиным, как сумма беспорядочно боющихся эгоистов. Человек «считает себя единственным и отдельным от других существом», он «рад пожертвовать целым миром удовлетворению своей любимой склонности».⁷⁷

Так вопрос о реальных классовых интересах подменялся рассуждениями о свойствах человеческой природы вообще, а вооруженное подавление помещичьим государством крестьянских масс во имя классового эгоизма дворян объявлялось единственным и бескорыстным средством борьбы с эгоизмом людей во имя «общего блага», «тишины и устройства». Карамзин видел непримиримость интересов народа и его угнетателей, но, объявляя справедливые требования крестьян «эгоизмом» «непросвещенных людей», стремился доказать «необходимость самовластья и прелести кнута».

«Речи и книги Аристократов убеждают Аристократов, а другие, смотря на их великолепие, скрежещут зубами, но молчат или не действуют, пока обузданы законами или силой. Вот неоспоримое доказательство в пользу аристократии: палица, а не

⁷⁵ Н. М. Карамзин, Письмо из Парижа, «Вестник Европы», № 10, 1802 г. Карамзин, хотя и охотно ссылался на бога, но, оставаясь на позициях философского скептицизма, мало доверял возможности использовать религию и идею бессмертия души как основные средства «обуздания»: «Солнце течет и ныне по тем же законам, по которым оно текло до явления Христа-спасителя, так и гражданские общества не переменили своих коренных уставов...» «Мы сблизились с небом в чувствах, но действуем на земле, как и прежде действовали. Несмы от мира сего, сказал Христос: а граждане и государства в сем мире... Евангелие молчит о Политике». («Мнение русского гражданина», «Неизданные сочинения и переписка Николая Михайловича Карамзина», ч. I, СПб. 1862, стр. 3—4).

⁷⁶ Н. М. Карамзин, Записка о древней и новой России, СПб. 1914, стр. 25.

⁷⁷ «Вестник Европы», № 12, Август, 1802, стр. 175.

книга! — Итак, сила выше всего. Да, всего, — отвечает Карамзин, хотя и оговаривается, — кроме бога, дающего силу!»⁷⁸

В соответствии со своими общефилософскими посылками, Карамзин отрицал то, что, по выражению Фейербаха, «бывает не только одиночный или индивидуальный, но даже и социальный эгоизм»,⁷⁹ — истину, в которой Радищев был убежден с конца 80-х годов XVIII в. Всякое действие человека сводилось им к эгоистическим страстям асоциальной и «для себя единственной» личности. Тем самым брался под сомнение сам факт существования социально-политических объединений. Признание таких объединений идеологами радищевского типа предполагало убеждение, что одинаковые условия жизни порождают одинаковые интересы, которые объединяют людей в идейные лагеря. Для Карамзина интересы определяются не условиями жизни, а индивидуальным «темпераментом». Поэтому целью индивидуальной деятельности, по его мнению, может быть только личное благо, фатально противоположное интересам других людей. Карамзин не верит ни либеральным, ни реакционным теориям, видя в них лишь маску, скрывающую личный эгоизм: «Аристократы, демократы, либералисты, сервиллисты! Кто из нас может похвалиться искренностью. Все вы Авгуры и боитесь заглянуть в глаза друг другу, чтобы не умереть со смеху. Аристократы, сервиллисты хотят старого порядка, ибо он для них выгоден. Демократы, либералисты хотят нового беспорядка, ибо надеются им воспользоваться для своих личных выгод...»⁸⁰

Отрицательное отношение Карамзина к политическим объединениям являлось, таким образом, следствием убеждения в невозможности «быть соучастником в благоденствии себе подобных».⁸¹ По мнению Карамзина, человек не может представлять интересов определенного круга людей, — все его побуждения диктуются личной корыстью. Это определило отношение Карамзина к возможным общественным переменам в России. Представительное правление объявляется фикцией, парламентская республика — олигархией, при которой тирания «единого» заменяется еще более губительной тиранией многих. «Сирены могут петь вокруг трона — «Александр, воцари закон в России... и пр.» Я возьмусь быть толкователем сего хора: Александр, дай нам именем закона господствовать над Россией, а сам на троне изливай единственно милости, дай нам чины, ленты, деньги».⁸²

⁷⁸ Н. М. Карамзин, Незданные сочинения и переписка, ч. I, СПб. 1862, стр. 195.

⁷⁹ Слова Л. Фейербаха, снабженные пометкой В. И. Ленина: «Зачатки исторического материализма!» См. В. И. Ленин, Философские тетради, ОГИЗ, Госполитиздат, 1947, стр. 54.

⁸⁰ Н. М. Карамзин, Незданные сочинения, стр. 194—195.

⁸¹ А. Н. Радищев, I, стр. 327.

⁸² Н. М. Карамзин, Записка о древней и новой России, СПб. 1914, стр. 122.

С точки зрения Карамзина, — диаметрально противоположной пониманию Радищева, — эгоизм как свойство характера определялся не условиями жизни, а степенью образования, и поэтому наиболее нуждающейся в «обуздании» оказывалась наименее просвещенная часть населения, т. е. крестьянство.

Вместе с тем, понимая непрочность господства «палицы», Карамзин не считал существующее положение идеальным. Стремление избавиться от угрозы крестьянских восстаний, которые понимались, как стихийный взрыв «эгоизма», прорвавшего «спасительные препоны» власти, с одной стороны, и желание облегчить участь крестьян, не меняя социальных основ общества, — с другой, приводили к созданию своеобразной, реакционной в своей основе, утопии. Монархия объявлялась необходимой лишь как печальное следствие господства «необразованного» эгоизма. Всеобщее просвещение и образование людей (в том числе и крестьян), приучив членов общества к «самоограничению» и доброте, сделало бы, по мнению Карамзина, излишней необходимость насильственного «обуздания», подготовило бы возможность «отмены» самодержавия и крепостного права и установления блаженной «республики мудрецов». Сближаясь с требованиями дворянских идеологов кутузовского типа, Карамзин настоятельно пропагандирует идею общесословного (и крестьянского, в том числе) просвещения. Резкому отрицанию подвергается вся система современного ему «модного» дворянского воспитания.

Карамзин не остался пассивным созерцателем активизировавшейся в первые годы нового царствования общественно-литературной борьбы. Трибуной был избран журнал.

Политическая программа «Вестника Европы» существенно отличалась от официального правительственного курса тех лет. Карамзин позволял себе делать порой достаточно резкие выпады против деятельности «Негласного комитета». Однако разногласия в данном случае сводились лишь к борьбе внутри одного и того же лагеря.

Литература, посвященная изучению «Вестника Европы», велика. Кроме беглых оценок в ряде работ общего характера, она исчерпывается статьей В. В. Гиппиуса, «Вестник Европы» 1802—1830 годов» (Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, выпуск 3, 1939 г.), уделившего около 4-х страниц интересующему нас периоду.

Журнал обычно рассматривался как собрание извлечений из иностранных периодических изданий, преследующее чисто информационную цель. «Цель журнала, — писал М. Погодин, — знакомить читателей с Европой, сообщать им сведения обо всем, что там происходит значительного и любопытного».⁸³ Высказанная Погодиным точка зрения на характер журнала дожила до наших дней. В новейшей работе читаем: «Большим достижением

⁸³ М. Погодин, «Н. М. Карамзин по его сочинениям, письмам и отзывам современников», М. 1866, I, стр. 340.

журнала был его политический отдел с постоянной, хотя и односторонней информацией *об общественной жизни Запада* и большими, разнообразными по темам статьями.»⁸⁴

Подобная оценка находит, на первый взгляд, подтверждение в карамзинском объявлении об издании журнала («Московские Ведомости», 1801, № 92, ноября 16) и в помещенной в № 23 за декабрь 1802 г. «Вестника Европы» заметке «К читателям Вестника». В последней Карамзин писал, что «Вестник Европы» будет «продолжаться и на следующий год и сообразно с его титулом содержать в себе главные европейские новости в литературе и политике». «Лучшие авторы Европы должны быть в некотором смысле нашими сотрудниками . . . , а нам остается изображать их мысли как умеем. Многие хотят знать, что и как пишут в Европе: Вестник может удовлетворить сему любопытству», «Накопец, скажем, что мы издаем журнал для всей Русской публики и хотим не учить, а единственно занимать ее приятным образом».

Уже сама декларативность этого заявления возбуждает подозрения, а ближайший анализ обнаруживает его несоответствие действительным задачам журнала. В. В. Гиппиус пересмотрел традиционную точку зрения, доказывая, что у журнала была самостоятельная общественно-политическая программа. Однако и он считал, что в «В. Е.» «тенденции проявляются не столько в подборе фактов, сколько в руководящих статьях».⁸⁵

Анализ статей «Вестника Европы» Карамзина и изучение редакторских принципов последнего убеждает нас в том, что весь помещаемый в журнале материал посвящался обсуждению в косвенной форме остро-актуальных, а иногда и опасных в цензурном отношении вопросов внутренней жизни России тех лет. Подобный характер журнала не остался секретом для современников. «Право, журнал хороший, *tendenz его прекрасная*», — писал Андрей Тургенев в письме от 9. III. 1802 г., отмечая, что «Вестник» *«держит иметь свое собственное о вещах мнение»*.

Именно актуальностью затрагиваемых в «Вестнике Европы» вопросов следует объяснять его необычайную для того времени популярность.

В соответствии с новыми установками Карамзина, центр интересов журнала перемещается в область политики. «Вестник Европы» — журнал политический по преимуществу. Это определение характеризует не только отдел политики, но и весь журнал в целом: художественные произведения («Марфа-посадница», «Моя исповедь»), нравственно-моралистические статьи и перево-

⁸⁴ Проф. Г. Н. Поспелов, «Литературная борьба 1800—1810 гг.», Учебник для вузов «История русской литературы XIX в.», М. 1951, стр. 18.

⁸⁵ В. В. Гиппиус, Указ. соч., стр. 203 (См. также «Очерки по истории журналистики и критики», Изд. ЛГУ, 1950, стр. 177—179 и работу А. И. Комарова в том же труде, стр. 146—148.)

ды были подчинены общей системе политических взглядов издателя.

Другой важной особенностью было то, что, несмотря на декларации Карамзина, внешнеполитический материал служил издателю лишь предлогом для пропаганды своих воззрений на вопросы внутренней жизни России. Чтобы убедиться в этом, перейдем к рассмотрению материалов журнала.

С первых номеров «Вестника Европы» на страницах журнала начали обсуждаться те же самые вопросы, которые возбуждали в первые годы царствования нового императора интерес и горячие споры в обществе. Так, например, в № 3 (февральском) «Вестника Европы» за 1802 г. в разделе «Политика» была помещена статья, озаглавленная «Речь государственного советника Порталиса, которому поручено было от консулов представить на рассмотрение законодательному совету новый проект гражданского уложения для Франции». Прежде всего обращает на себя внимание дата помещения этой статьи. Речь Порталиса не была уже в феврале 1802 г. (№ 3 «Вестника Европы» вышел из печати 8 февраля 1802 г.)⁸⁶ новостью для русского читателя, так как еще в декабре 1801 г. она была перепечатана немецкими и русскими журналами (например, издававшимся в Москве «Политическим журналом», под заглавием «Порталис. Политические истины из Парижа»). Речь эта под заглавием: «Discours prononcé dans la seance du frimaire par le cit. Portalis, orateur du gouvernement, en presentant de la premier loi du code civil» — появилась 26 ноября 1801 г. (5 фримера, X год респ.) в официальном органе французского правительства «Gazette nationale ou le Moniteur universel».

Для какой же цели Карамзину потребовалось перепечатывать «новости» полугодовой давности? Ответ на этот вопрос дает рассмотрение самой статьи. Привлекает внимание следующее обстоятельство: почти одновременно с появлением в «Вестнике Европы» статьи о принципах французского кодекса в «Негласном комитете» обсуждаются проекты составления русского кодекса. Любопытные сведения по этому поводу дают бумаги гр. П. А. Строганова, который вел протоколы заседаний комитета. На заседании 10 марта 1802 г. Чарторыжский говорил о письмах, которые он, по поручению императора, должен был разослать «всем знаменитым юристам Европы, с просьбою принять участие в составлении кодекса русских законов». На заседании 17 марта Чарторыжский читал уже проект программы для европейских юристов. «В этой программе князь Адам объяснил, что вся наша юриспруденция основана на огромной массе указов, изданных без всякой последовательности и нередко противоречащих один одному».⁸⁷

⁸⁶ См. «Московские ведомости», 1802 г. т. 1, стр. 154, от 5 февраля.

⁸⁷ Николай Михайлович, Граф Павел Александрович Строганов, т. II, СПб. 1903, стр. 193.

Не лишено интереса, что, когда Чарторыжский предложил разослать приглашения во все государства Европы, кроме Франции, Александр I, возразив ему, персонально указал на необходимость привлечения Порталиса к работе над составлением русского кодекса.

Обращает на себя внимание и другая подробность. Название труда Порталиса «Project de la premier loi du code civil» переводится Карамзиным как «Проект гражданского уложения», что является весьма вольным воспроизведением французского текста, но зато дословно совпадает с названием проекта, над которым в это самое время трудился Радищев.

Трудно сказать определенно, в каком соотношении между собой находятся все эти факты, однако, наличие связи между ними делается вполне вероятным после рассмотрения самого характера опубликованной Карамзиным статьи. Создается впечатление, что издатель «Вестника Европы», в какой-то мере осведомленный о готовящемся проекте и обеспокоенный как возможностью нежелательных ему общественных перемен, так и известием о привлечении Радищева к государственной деятельности, выступил со своим решением вопроса о характере нового русского «Гражданского уложения».

Речь Порталиса в «Вестнике Европы» изменена до неузнаваемости. Прежде всего, из нее выкинуты все абзацы, трактующие о республиканских законодательных институтах, о необходимости широкого обсуждения законов (вроде «Les lois sont toujours utilement discutés») и, наконец, о всеобщем равенстве граждан перед законом, как благотельных последствиях революции. Исключены или сокращены до минимума также разделы, трактующие о конкретных сторонах законодательства: наследовании, браке, разводе и т. д.

Однако переработка речи Порталиса и приспособление ее к взглядам Карамзина не ограничились одними сокращениями.

Центральным местом речи, в карамзинской интерпретации, становится вскользь брошенная Порталисом фраза: «Можно быть уверенным, однако, что все частные интересы соединятся (встретятся), когда речь пойдет об общем благе.» (On est donc sûr de rencontrer tous les intérêts privés, quand on s'avise de parler au nom de l'intérêt public»), которая в карамзинском переводе неожиданно получает значение, диаметрально-противоположное своему французскому оригиналу: «Благо общее всегда противно частному благу многих». Зато это положение находит полное соответствие в представлениях Карамзина о человеческом обществе.⁸⁸

⁸⁸ Мы уже отмечали коренную противоположность понимания характера «общего блага» А. Н. Радищевым. Можно вспомнить, что еще Козельский в «Философических предложениях» писал о «слабости законодатцев», которые «всегда полагают особенную пользу в противность общей пользе» (§ 392). Козельскому был ясен общественный смысл идеалистической трактовки этого вопроса: «под видом искания общей пользы искусно утесняют своих ближних» (§ 427).

Сделав указанный тезис центральным, Карамзин выбирает из текста статьи и старательно переводит отдельные высказывания, утверждающие вредность нововведений («Уверимся, что смелая новость бывает часто блестящим заблуждением»), необходимость просвещения как основы общественного благоденствия («От успехов просвещения рождаются понятия о благе общем и справедливости») и др., соответствующие карамзинской программе. В результате речь, носящая имя Порталиса, превращается в статью, отражающую основные требования программы самого Карамзина: сохранение неограниченной монархии, отказ от государственных преобразований, пропаганду народного просвещения.

Интересно, что статья неоднократно нападает на людей, приносящих в дело законодательства «дух системы». «Теперь ученые хотят, — читаем мы здесь, — метафизику свою сообщить гражданскому уставу». Следует отметить, что фраза эта вырвана из большого рассуждения Порталиса, целиком отброшенного Карамзиным, и переведена вольно: упоминания о «гражданском уставе» во французском тексте нет. Зато у русского читателя приведенные слова могли вызвать ассоциации со слухами о намерениях правительства, а может быть, и о законодательной деятельности Радищева.

Другим, не менее интересным, примером являются помещенные в № 4 февральского «Вестника Европы» за 1802 год две статьи: «Пасван-Оглу» и «Письмо из Константинополя». Содержанием статей является изложение неудачной попытки введения конституции в Турецкой империи. Султан добровольно ограничил свою власть, подчиняясь воле нескольких советников, стремящихся ввести конституцию. Однако подобные попытки вызвали лишь усиление угнетения народа, которому пришлось покоряться вместо одного властителя — «десяти разбойникам», что окончилось восстанием и привело государство на край гибели.

Обращает на себя внимание почти полное совпадение ситуации в двух вышеизложенных статьях со статьей «О Московском мятеже в царствование Алексея Михайловича». — Царь передоверил управление боярам, которые в своих личных интересах, используя власть, довели народ до восстания.

Вспомним, что, с точки зрения Карамзина, любая форма представительного или конституционного правления приравнивалась к олигархии, к замене одного властелина (у которого, в силу его единственности, личный эгоизм совпадает с государственным интересами) сворой своекорыстных правителей: «Все склоняет их (государей — Ю. Л.) к правосудию и милости: собственная польза, слава и счастье. Личное благо людей самых знатных в государстве может быть противно общему. Только один человек никогда не бывает в таком опасном искушении добродетели — и сей человек есть монарх самодержавный».⁸⁹

⁸⁹ О Московском мятеже в царствование Алексея Михайловича, «В. Е.», 1803, № 18 (сентябрь), стр. 197. Ср.: «Государи ... будучи, так сказать, вне

Сопоставление заключения «Письма из Константинополя» с заключением «Московского мятежа» дает картину полной аналогии.

«С этого времени царь Алексей Михайлович начал *царствовать сам собой*, часто присутствовать в Совете и входить во все дела, ибо он видел, сколь опасно для монарха излишне полагаться на бояр, *которые для особенных ничтожных выгод своих могут жертвовать благом государства*».⁹⁰ «Теперь будут вам ясны слова Пасвана-Оглу, повторенные в разных его манифестах, что он готов покориться Султану, если Селим захочет *сам собою царствовать*, но что собрание 10 разбойников не должно располагать именем и жизнью правоверных».⁹¹ Намек на конституционные попытки «Негласного Комитета», с одной стороны, и полное соответствие этих статей политическим взглядам Карамзина, — с другой, настолько поразительны, что заставляют искать и исследовать их источники.

Статья «Пасван-Оглу», содержащая фактическую справку о восстании Виддинского паши и являющаяся вступлением к «Письму из Константинополя», подписана фамилией Оливье, вторая статья подписи не имеет.

Гильом Антуан Оливье, «член Национального Института сельскохозяйственного общества» и проч. и проч., совершил по поручению правительства республики поездку по Ближнему Востоку. Свои впечатления он изложил в книге: «Путешествие в Оттоманскую империю, Египет и Персию».⁹²

На стр. 199 первого тома французского издания находится текст, легший в основу статьи «Пасван-Оглу». Как уже было отмечено, здесь излагается история янычарского бунта Виддинского паши Пасван-Оглу против власти султана. Несмотря на сравнительно точный перевод, уже и здесь проявляется совершенно определенная тенденция. Пасван-Оглу в изложении Карамзина представляется как вождь народа, восставшего *против возмездия* правительства. Так, например; фраза: «*Ces premiers succès donnèrent une grande idée des talents militaires de Pasvan et le firent regarder comme un homme entièrement dévoué aux intérêts du peuple*» — переведена: «Сим первым успехом он прославился по всей империи, и народ, почти везде *недовольный новой систе-*

обыкновенной гражданской сферы, вознесенные выше всех низких побуждений эгоизма, которые делают людей несправедливыми и даже злыми, наконец, имея все (курсив мой — Ю. Л.), они должны и могут чувствовать только одну потребность благотворить», — в «Записке о Древней и Новой России».

⁹⁰ «В. Е.», 1803, № 18, стр. 144.

⁹¹ «В. Е.», 1802, № 4, стр. 82.

⁹² «Voyage dans l'empire Othoman, l'Egypte et la Perse fait par l'ordre du gouvernement pendant les six premières années de la République par G. A. Olivier» A Paris, an IX. Книга эта была переведена на немецкий язык и издана в 1802 г. в Веймаре под заглавием: «Reise durch das Türkische Reich, Aegypten und Persien.»

мой дивана, явно желал Пасвану дальнейшего счастья, считая его великим воином и *другом старинных обычаев*. Делая из Пасвана врага⁹³ нововведений и конституционных изменений, Карамзин, вообще, пропускает фразу: «il (Pasvan — Ю. Л.) continua à flatter le peuple et à lui faire esperer des reformes utiles et fortement desirées». Желая изобразить конституционные реформы Селима как непосредственную причину народного восстания, Карамзин вынужден был отказаться во второй своей статье от описания этих событий у Оливье,⁹⁴ где они изложены в довольно сочувственных по отношению к Селиму тонах, и искать других источников политической информации, более подходящих к его тенденции.

Несмотря на то, что «Письмо из Константинополя» помещено в «Вестнике» без каких-либо указаний, удалось установить, что источником его является статья, озаглавленная «Об особых причинах развала Оттоманской Империи в настоящее время. Новые события в турецких провинциях» («Über die besondern Ursachen der jetzigen Zerrüttung des Othomanischen Reich. Neuere Begebenheiten in den türkischen Ländern»), помещенная в «Politisches Journal nebst Anzeige von Gelehrten und andern Sachen». Jahrgang 1801, Hamburg, 10 Stück, Oktober.

Обнаружение источника позволяет нам с полной уверенностью говорить о принципиальном значении переделок, которым подвергся первоначальный текст в ходе «перевода».⁹⁵

Прежде всего, в написанном в Москве «Письме из Константинополя» кардинально изменен характер султана Селима. Описание его, как сурового диктатора, хотевшего «statt der schlaffen Regierung seines Vorgängers die Strenge der militärischen Macht wieder einzuführen», которого «wilder Eifer führte [...] zu weit», совсем пропущено, но зато вставлена отсутствующая в подлиннике фраза: «Селим принял его — (план реформы — Ю. Л.) охотно, уступая часть власти своей для государственного блага». Намек на либеральную маску Александра I не мог ускользнуть от современников.

Вместе с тем, Карамзин старается доказать, что именно сохранение неограниченной монархии отвечало бы требованиям «общего блага». Интересно объяснение побудительных мотивов стремления к реформе: мать султана «была встревожена слухами о всеобщем неудовольствии народа, о разных бунтах в провинции и

⁹³ С.: «Всякая новость в государственном порядке есть зло, к которому надобно прибегать только по необходимости». «Записка о Древней и Новой России», стр. 58.

⁹⁴ В «В. Е.», № 7 (1802 г.) помещен еще один, довольно точный, перевод из книги Оливье «О провинциальном начальстве в Турции».

⁹⁵ В октябре 1801 г. эта «новость» (Карамзин опубликовал ее в феврале 1802 г.) была перепечатана московским «Политическим журналом».

предложила сыну своему сей новый план хитрых честолюбцев, как лучшее средство успокоить Империю».⁹⁶

Таким образом, в переводе подчеркивается, с одной стороны, страх правительства перед народным восстанием, с другой — стремление «честолюбцев» использовать это в личных целях. Карамзин старается убедить читателей, что законодательные реформы не снимают, а увеличивают угрозу «возмущения» народа.

Видимо, во избежание открытой аналогии с русской действительностью «Staatsrath» везде переводится не как «государственный совет», а словом «Диван», в немецком тексте отсутствующим.

Мы привели два наиболее ярких примера, характеризующих принципы перевода и подбора статей издателем «Вестника Европы». Не удивительно, что весь материал журнала обладает, несмотря на разную степень оригинальности, исключительным единством целенаправленности и полностью укладывается в политическую схему Карамзина.

Анализ различного рода статей и заметок, помещенных в номерах «Вестника Европы», позволяет установить, что за иностранной политической информацией, книжными рецензиями и переводами из иностранных журналов скрываются отклики на животрепещущие, волновавшие умы русской читающей публики, а иногда и на скользкие в цензурном отношении вопросы.

Такова, например, заметка «О самоубийстве», помещенная в № 9 «Вестника Европы» 1802 г. Статья эта, вероятно, представляет отклик на гибель А. Н. Радищева.

Наиболее полно отношение Карамзина к крестьянскому вопросу в период «В. Е.» выразилось в статье «Письмо сельского жителя», напечатанной в № 17 «В. Е.» за 1803 г. Содержание «Письма» таково: некто, от лица которого ведется рассказ, начитавшись философических книг, решил провести в своей деревне либеральные преобразования. Однако, вернувшись через некоторый промежуток времени в свою деревню, он застал там, вместо ожидаемого процветания, картину полного запустения: «Воля, мной им (крестьянам) дарованная, обратилась для них в величайшее зло: т. е. в волю лениться, предаваться гнусному пороку пьянства». На своем опыте автор письма (оно подписано псевдонимом Лука Еремеев) пытается подкрепить карамзинский тезис о гибельности освобождения «неподготовленного» народа. Требованию немедленного освобождения крестьян Карамзин противопоставляет пропаганду просвещения народа.

«С какой радостью читал я указ о заведении школ деревенских! Вот исполинский шаг к верхнейшему благоденствию поселян», — восклицает Лука Еремеев. Сам он, не дожидаясь указа,

⁹⁶ «В. Е.», 1802, № 4, стр. 80.

Ср.: «При всяком удобном случае государь выставлял принцип законности, которому охотно подчинял неограниченность своей собственной самодержавной власти» — Шильдер «Император Александр I».

организовал в своей деревне школу и преподавал в ней «катехизис сельской морали» собственного сочинения. Просвещение крестьян сделает, по его мнению, возможным освободить их.

Несмотря на кажущуюся «либеральность» подобных построений, смысл их был глубоко реакционным и антинародным. Интерес к народному просвещению был определен в системе Карамзина стремлением избежать революции. «Республиканец в душе», Карамзин был также лишь «в душе» сторонником освобождения крестьян.⁹⁷ Однако перенесение решения крестьянского вопроса в отдаленное будущее на практике означало отказ от освобождения крестьян. Отмена крепостного права, по мнению Луки Еремеева, хороша, «если бы мы, приняв ее, могли заснуть с Эпименидом, по крайней мере, на целый век».

Связь подобных воззрений с корыстными интересами помещиков была столь очевидной, что даже Карамзин, устами автора письма, счел необходимым оговорить свое личное бескорыстье.

«Бог видит, люблю ли я человечество и народ русский, имею ли предрассудки, обожаю ли гнусный идол корысти. Но для истинного благополучия земледельцев наших желаю единственно того, чтобы он имел добрых господ и средство *просвещения*, которое *одно сделает все хороше*⁹⁸ возможным».

Не только Радищеву, но и передовым деятелям демократического лагеря предшествующего поколения было ясно, что отмена крепостного права является не следствием, а *неизменным условием просвещения крестьян*. Еще Козельский в «Философических предложениях» писал, что «многие люди беспрестанно говорят, что облегчение делать невыполированному народу в его трудностях предосудительно; и я думаю, что некоторые из них говорят сие по незнанию, что выполлировать народ иначе нельзя, как через облегчение его трудностей, а другие по неумеренному самолюбию, что почитают в неумеренном господстве над людьми лучшую для себя пользу».⁹⁹

В центре повестей Карамзина этих лет стоят те же вопросы, которые мы находим в публицистических и политических статьях «Вестника Европы»: природа человека и связанный с этим вопрос политической структуры государства. Первому посвящены повести «Моя исповедь» и «Чувствительный и холодный», второму — «Марфа-посадница».

Касаясь природы человека, Карамзин вступает в полемику с Руссо, однако, ведется она теперь уже не с тех позиций, с кото-

⁹⁷ Любопытно в этом отношении известное сообщение А. С. Пушкина: «Я сказал: Итак, вы рабство предпочитаете свободе. Карамзин вспыхнул и назвал меня своим клеветником. Я замолчал, уважая самый гнев прекрасной души».

⁹⁸ Т. е. освобождение крестьян — Ю. Л., «В. Е.», 1803, 17, стр. 52.

⁹⁹ «Философические предложения, сочиненные надворным советником правительствующего сената секретарем Яковом Козельским», в СПб. 1768. § 420, стр. 198—199.

рых писалась статья «Нечто о науках». В № 9 «Вестника Европы» за 1803 г. была опубликована статья «Об учтивости и хорошем тоне». И сущностью, и формулировками статья противопоставлена Руссо. Исходя из мысли о доброй природе человека и о зле, как последствии уродующего влияния несправедливого общества,¹⁰⁰ Руссо обрушивался на вежливость и хороший тон как уловку для прикрытия общественных пороков: «Меня спрашивают, желаю ли я, чтобы пороки показывали себя открыто. Бесспорно, я этого хочу».¹⁰¹ Воспроизводя логику своего воображаемого оппонента, считающего, что «люди по природе злы», Руссо иронически пишет: «Вежливость [. . .] мешает людям обнаруживать себя такими, каковы они на самом деле; предосторожность крайне необходимая, чтобы дать им возможность терпеть друг друга».¹⁰² Статья Карамзина строится как сознательная полемика и с этим высказыванием, и с общим пониманием Руссо природы человека. «Эгоизм — вот истинный враг общества во всех его учреждениях!», «К несчастью везде и все эгоизм в человеке».¹⁰³ Следовательно, природа человека антиобщественна. Причину этого писатель видит в субъективности всех, в том числе и моральных, представлений. «Разница выходит от того, что у всякого особенные глаза: смотрим на одно, но видим разное». Вежливость скрывает от людей их злые наклонности, не меняя (что, по мнению Карамзина, и невозможно), сущности человека, она «не истребляет, но скрывает» эгоизм. В хаосе всеобщего морального релятивизма вежливость «производит, наконец, какое-то единство». Интересно, что, если в статье «Нечто о науках» Карамзин подчеркивал то, что отделяло Руссо от более умеренных философов-энциклопедистов, то теперь он, не делая различия, борется и с тем, и с другими. Отвергая представление о врожденной доброте человека, он одновременно обрушивается на мысль о том, что человек не добр и не зол, а воспитан окружающими условиями.¹⁰⁴ В очерке «Чувствительный и холодный» он писал: «Дух системы заставлял разумных людей утверждать многие странности и даже нелепости: так некоторые писали и доказывали, что наши природные способности и свойства одинаковы; что и случаи воспитания не только образуют или развивают, но

¹⁰⁰ «Как смеют говорить, что они (первые люди — Ю. Л.) были испорчены во времена, когда источники испорченности не были еще изобретены» (*Dernière réponse à M. Bordes, Oeuvres complètes de J.-J. Rousseau, à Paris 1825, vol. 1, p. 140*). «Я, как всегда, чудовище, которое считает, что человек по природе добр, мои же противники, как всегда, честные люди, которые к всеобщему назиданию тщатся доказать, что природа его может сотворить только извергом»: (*Lettre à M. Philopolis, ibid., p. 388*).

¹⁰¹ *Réponse au roi de Pologne, Oeuvres complètes de J.-J. Rousseau, t. I, p. 123*.

¹⁰² *Réponse à M. Bordes. Ibid., p. 145*.

¹⁰³ «Об учтивости и хорошем тоне», «В. Е.», 1803, № 9, стр. 57.

¹⁰⁴ Сторонниками подобного понимания были не только французские материалисты, но и А. Н. Радищев, которого Карамзин, вероятно, также имел в виду.

и дают характер человеку». «Нет! — восклицает далее Карамзин, — одна природа творит и дает...»¹⁰⁵

Идея врожденно злой природы человека лежит в основе повести «Моя исповедь». Еще несколько лет тому назад для Карамзина «я» было единственной, доступной пониманию человека реальностью и, следовательно, единственной возможной предпосылкой всех суждений («что человеку... занимательнее самого себя?»). Теперь, оставаясь на позициях непознаваемости объективного, Карамзин исходит из мысли о необходимости согласования в едином общественном организме этих многочисленных, враждебных друг другу людей-эгоистов. «Мир не для нас одних создан, а мысли и желания человека ограничиваются только его сердцем [...] Всякая особенная сила стремится как можно далее расширить круг своего действия. Человек считает себя единственным и отдельным от других существом».¹⁰⁶ Углубление в свое «я» теперь третируется как эгоизм, а любимая прежде самим автором характеристика внешнего мира как мира «китайских теней моего воображения» вкладывается в уста эгоиста — героя повести «Моя исповедь». Герой — молодой дворянин, получивший модное воспитание (характерная деталь: воспитатель его — женевец и свободолюбец¹⁰⁷), смеющийся над любыми моральными нормами. «Весь мир казался мне беспорядочною игрою китайских теней, все правила — уздою слабых умов, все должности (т. е. обязанности — Ю. Л.) — несносным принуждением». Он учился в Лейпциге, «прыгая в контрдансах с важными дамами немецких княжеских дворов, нарочно ронял их на землю самым неблагопристойным образом», в Риме, «целуя туфель папы, укусил ему ногу». Лишенный сыновних чувств, патриотизма, каких-либо представлений о долге, стремясь «занять пустоту жизни», он разводится с женой, а потом, когда она выходит второй раз замуж, соблазняет ее, «будучи едва в силах удержаться от смеха, воображая странность победы своей». В конце повести герой становится ростовщиком, шутом и сводником.

Однако если для масонских идеологов борьба с эгоизмом сводилась к моральной проблеме, а в качестве силы, которая должна заставить человека добровольно пожертвовать личным благом во имя противоположных ему общих интересов, мыслилась идея бессмертия души и загробного воздаяния, то Карамзин не верил в способность человека-эгоиста пожертвовать своими интересами во имя отвлеченных религиозно-моральных норм и возлагал надежды на принудительную силу государства. Государственная теория Карамзина в эти годы полнее всего отразилась в повести «Марфа-посадница». Повесть с самого начала вызвала прямо

¹⁰⁵ Об эстетических последствиях подобного взгляда см. Ю. Лотман. О некоторых вопросах эстетики А. Н. Радищева, Научные труды, посвященные 150-летию ТГУ, Галлин 1952, стр. 173—175.

¹⁰⁶ «Вестник Европы», 1802, № 15, стр. 173.

¹⁰⁷ «Я родился в республике и ненавижу тиранство», — говорит женевец-гувернер герою повести.

противоположные оценки современников. Если для реакционеров типа П. И. Голенищева-Кутузова повесть была исполнена «яда якобинского», то радикальные круги почувствовали в ней те идеи, которые позже были охарактеризованы Пушкиным, как проповедь «необходимости самовластья». Характерно, что не удовлетворив ни тех, ни других, она вызвала ультра-реакционную переделку Павла Сумарокова и радикальную интерпретацию Ф. Иванова.

В центре повести — проблема самодержавия. В самом начале князь Холмский произносит речь, перекликающуюся с многочисленными высказываниями Карамзина по этому поводу.

«Народы дикие любят независимость, народы мудрые любят порядок, а нет порядка без власти самодержавной». Республика не может существовать без добродетельных граждан, способных подавить в себе свой эгоизм. Поэтому в Новгороде, где царствует корыстолюбие, народ поработен еще более тяжелым бременем олигархии. «Вольность!»... Но вы также рабствуете. Народ! Я говорю с тобою. Бояре честолюбивые, уничтожив власть государей, сами овладели ею. Вы повинуетесь — ибо народ всегда повиноваться должен — но только не священной крови Рюрика, а купцам богатым».¹⁰⁸

Автор дает довольно прозрачно понять, что люди в Новгороде находятся на той степени нравственности, «на которой Республики падают».¹⁰⁹ «Если, — говорит Марфа, — в самом деле гнусное корыстолюбие овладело душами новгородцев..., если мы любим сокровища и негу более добродетели и славы: то скоро ударит последний час нашей вольности и вечевой колокол, древний глас ее, падет с башни Ярослава и навсегда умолкнет».¹¹⁰ После этих слов колокол чудесным образом падает с башни. Приговор Новгородской республике произнесен.

Марфа добродетельна и бескорыстна. «Катон своей республики», как называет ее автор, она жертвует личными привязанностями и семейным счастьем общему благу. «Если Новгороду должно погибнуть, то могу ли думать о жизни своей», — говорит она.¹¹¹ Но слабовольный народ, легко увлекаемый энтузиазмом, столь же легко переходит на сторону великого князя.

«Давно ли сей народ славил Марфу и вольность. Теперь он увидит кровь мою, и не покажет слез своих... И геройство пылает огнем дел великих, жертвует драгоценным спокойствием и всеми милыми радостями жизни... кому? неблагодар-

¹⁰⁸ Карамзин, Соч., т. III, изд. А. Смирдина, стр. 172.

¹⁰⁹ «В. Е.», № 20, 1802, «Известия и замечания». Ср.: «Без высокой добродетели Республика стоять не может», — пишет он в № 20 «В. Е.» за 1802 г. В «Историческом похвальном слове Екатерине II» Карамзин утверждал: «Или людям надлежит быть ангелами, или всякое многосложное правление, основанное на действии различных волей, будет вечным раздором, а народ несчастным орудием некоторых властолюбцев, жертвующих отечеством личной пользе своей».

¹¹⁰ Карамзин, Соч., т. III, изд. А. Смирдина, стр. 183—184.

¹¹¹ Там же, стр. 189.

ным»,¹¹² — говорит Марфа перед смертью. Подобное состояние нравов, по мнению Карамзина, и обрекало Новгород на гибель, ибо, как писал он в «Записке о Польше», «республика без добродетели есть труп неодушевленный».

«Сопrotивление новгородцев не есть бунт каких-нибудь «якобинцев», — писал Карамзин, подчеркивая этим, что древне-русская республика не добивалась каких-нибудь новых прав, — «они сражались за древние свои уставы». Но старые права не соответствовали новым нравам. Недаром Холмский напоминает новгородцам, что они уже однажды «лобызали ноги своего отца и Князя, который примирил внутренние раздоры... проклинали гибельную вольность и благословляли спасительную власть Единого».¹¹³

Центральная авторская мысль «Марфы-посадницы» заставляет вспомнить напечатанную Карамзиным еще в «Московском журнале» рецензию на «Путешествие молодого Анахарсиса» по Греции в середине четвертого века перед рождеством Христовым». Говоря о «Платоновой республике мудрецов», Карамзин писал: «Сия прекрасная мечта представлена в живой картине и по конце ясно показано, что Платон сам чувствовал невозможность ее».¹¹⁴

От утверждения «невозможности» республики Карамзин переходит к оценке Александра Македонского, поработившего Грецию, — оценке, невольно заставляющей вспомнить о «Марфе-посаднице»: «Читатель видит в нем (Алекса́ндре — Ю. Л.) хитрого поработителя вольных народов, однако ж таких народов, которые уже недостойны были наслаждаться вольностью — и если в покорителе оных нельзя похвалить сердечной непорочности, то по крайней мере нельзя не признать его великого духа».¹¹⁵

Идея «Марфы-посадницы» определяется карамзинской позицией «республиканца в душе».¹¹⁶ Мы уже останавливались на том, что глубокой основой ее являлось стремление избежать революционного пути, а республиканские идеалы перенести в недостижимое будущее. Для настоящего же Карамзин считал самодержавие лучшей формой политического управления. Основная мысль «Марфы-посадницы» такова: республика — мечта, в настоящее же время эгоизм людей делает самодержавие единственным средством «спасти народ от самого себя», — как писал Карамзин в «Московском мятеже».

Исходя из идеалистического понимания общего блага — основы прав государства, — как «всегда противного частному благу» (ср. противоположное утверждение Радищева: «Чем поль-

¹¹² Карамзин, Соч., т. III, изд. А. Смирдина, стр. 233.

¹¹³ Там же, стр. 169.

¹¹⁴ «М. ж.», 1791, ч. III, кн. 2, август, стр. 211.

¹¹⁵ «М. ж.», 1791, ч. III, кн. 2, август, стр. 213.

¹¹⁶ См. «Старина и новизна» I, стр. 60; Письма Карамзина к Дмитриеву, 1866, стр. 248—249 и в дневнике Н. И. Тургенева, «La Russie et les Russes», 1847, 462.

за частная теснее союза с пользою общео, тем общество назвать можно блаженнее»), Карамзин приходит к выводу: даже если новгородцы были правы, благородны и добродетельны, даже если вождь их — Марфа — образец республиканских доблестей,¹¹⁷ — несправедливость в отношении частного оправдана «общим», «государственным» интересом. В «Записке о древней и новой России» Карамзин утверждал, что сам народ в первоначальном договоре с царями уполномочил их «жертвовать частью для спасения целого».¹¹⁸ Право лишать свободы гражданина во имя интересов дворянского государства, торжественно именуемых общим благом, распространяется и на отношения между государствами. «Мы взяли Польшу мечем: вот наше право, коему все государства обязаны бытием своим, ибо все составлены из завоеваний».¹¹⁹ Стоящая за Иоанном сила большого государства оправдывает, по мнению Карамзина, частную несправедливость — порабощение вольной республики. Циничная философия силы скрашивается требованием личной добродетели для государя — ее носителя.

«Марфа-посадница» любопытна как завершение последнего этапа художественной эволюции Карамзина, подготовившей переход к эпическому стилю «Истории государства Российского». Субъективизм, лежавший в основе художественного метода периода «Аглаи», преодолен. Однако объективизм повести не имеет ничего общего ни с отражением объективного характера жизненных явлений, ни с классицизмом, с его верой в реальное существование объективных общих идей. Писатель отворачивается от мира действительности, по его мнению, текучей и неуловимой, «китайских теней» его (автора) воображения, и погружается в мир априорных моральных и политических доктрин, которые и персонафицирует в условных образах. Внешне напоминающая классицизм, подобная система глубоко от него отлична, ибо строится не на рационализме, с его верой в умопостигаемость истины, а на агностицизме, будучи и генетически, и по существу связана с релятивистской эстетикой предшествующего периода.

Созданная Карамзиным идеолого-эстетическая система была для той эпохи наиболее полным выражением дворянского мировоззрения в искусстве. Именно этим определено ее значение. С этим связано и то, что без борьбы с этой системой или без определения своего отношения к ней не могло обойтись ни одно круп-

¹¹⁷ У П. Сумарокова Марфа вступает в предательский заговор с Литвой (так же утверждала и Екатерина II в пометках на полях книги Радищева, доказывая на этом основании, что Иоанн «казнил отступников и изменников»). «Лучше погибнуть от руки Иоанновой, нежели спастись от вашей», — говорит Марфа у Карамзина послу Казимира.

¹¹⁸ Н. М. Карамзин, Записка о древней и новой России, СПб. 1914, стр. 25.

¹¹⁹ Н. М. Карамзин, Мнение русского гражданина, Незданные сочинения и переписка, ч. I, СПб. 1862, стр. 5.

ное литературное явление эпохи, охарактеризованной Белинским как «карамзинская».

Радищев, Крылов, Мерзляков, Андрей Тургенев, Грибоедов, Гнедич, Кюхельбекер, Рылеев, Пушкин, Полевой, Надеждин — имена людей, по-разному, на разных этапах исторического развития вступавших с ней в полемику. С другой стороны, Жуковский, Батюшков, Вяземский, а позже И. Киреевский, славянофилы, в какой-то мере Чаадаев, а в исторической перспективе — Достоевский, — вот имена деятелей, которые так или иначе связаны с карамзинской традицией. Все это показывает историческую оправданность изучения деятельности Карамзина.

KARAMZINI MAAILMAVAATE ARENEMINE

(1789—1803)

Dots., filol. tead. kand. J. Lotman

Vene kirjanduse kateeder

Resümee

Karamzini traditsiooniliseks saanud käsitus «sentimentalistina» ei rahulda termini piiritlematuse tõttu, sest seda kasutatakse sageli erinevate ja vastandlike kirjanduslike nähtuste iseloomustamiseks. Artikli autor on seadnud endale eesmärgiks selgitada Karamzini kunstilise meetodi tegelik olemus tema esteetiliste vaadete evolutsiooni jälgimisega.

Arvesse võtmata ajajärku enne 1789. a. ja pärast 1803. a., s. o. Karamzini kirjanduslike õpingute ja kirjanduslikust tegevusest eemaldumise aega, võib tema loomingu jagada kolme perioodi: a) ajakirja «Moskovski Žurnal», «Vene reisija kirjade» ja «Vaese Liisa» periood, b) «Aglaja» — «Bornholmi saare» ja «Sierra-Morena» kirjutamise periood, c) ajakirja «Vestnik Jevropō» ning «Minu pihtimuse» ja «Marfa-Possadnitsa» tüüpi jutustuste periood.

Esimest perioodi iseloomustab pealiskaudne huvi tegelikkuse vastu, puudutamata sealjuures selle sügavamaid sotsiaalseid kont-raste. Selle ajajärgu poliitilised vaated kannavad Prantsusmaa sünd-mustele suunatud tähelepanu ja nendele kaasatundmise pitsert. Kunstilistes suunitlustes on põhiliseks huvi tegelikkuse vastu. Karamzin käsitleb tundmust teadmise allikana. Kuid autori tun-nete maailm ei ole vastandatud objektiivsele maailmale. Kujutatud on antud autori emotsioonide värvingus, kuid ei kaota objektiivset iseloomu.

Teist perioodi iseloomustab subjektivismi tugevnemine. (Töös on näidatud teise perioodi seos Euroopa ja Venemaa toleleagse ühiskondlik-poliitilise eluga.) Kirjaniku tundemaailm saab ainsaks kujutamise objektiks. Tegelikkus enam ei veetle. Kirjanik on ümbritsetud «oma kujutluste varjudest». Samaaegselt tuleb esile poliitilisest võitlusest loobumise jutlustamine.

Kolmas periood on uue poliitilise olukorra loomulik tulemus.

Niinimetatud Karamzini «neoklassitsism» on põhimõtteliselt erinev klassitsismist: mõistus ja harmoonia ei eksisteeri objektiivselt, vaid on teadvuse poolt «sissetoodav». Karamzin tõestab, et inimene on oma olemuselt halb. Karamzini seisukohtade mõistmiseks on eriti tähtis tema poleemika Rousseau ja Radištševi ideedega. Järelikult, ei maailmavaatelt ega loomingulise meetodi poolest ei saa Karamzini ühendada Radištševiga. Artiklis on ühtlasi analüüsitud ka Karamzini maailmavaate keerulisi vastuolusid, mis määrasid tema mõju negatiivse ja positiivse iseloomu vene kirjanike järgnevale põlvkonnale.

EVOLUTION DES CONCEPTIONS DE KARAMZINE (1789—1803)

J. Lotman

Résumé

La formule traditionnelle «Karamzine était un sentimentaliste» n'est pas suffisante, car le terme «sentimentalisme», étant appliqué à des choses bien différentes et souvent contradictoires, manque de précision.

Nous nous dressons comme tâche de verser de la lumière sur le fond réel de la méthode créatrice de Karamzine en l'analysant en rapport avec l'évolution de ses conceptions esthétiques.

À l'exception des quatre années passées en disciple du cercle de Novikov et les années après 1803, où Karamzine abandonna son activité littéraire, son oeuvre se divise en trois périodes:

1) celle de la publication du «Journal de Moscou» (Moskovski journal), des «Lettres du Voyageur Russe» et de la nouvelle «La pauvre Lise»;

2) celle de l'almanach «Aglaïe» (Aglaïa), de «L'île de Bornholm», de «Sierra-Moréna», etc. et

3) celle du journal «Messager de l'Europe» (Vestnik Evropy) et des nouvelles du genre de «Marpha-Posadnitsa».

La première étape est caractérisée par l'intérêt que l'écrivain porte à la réalité quoique superficiellement et sans toucher les profonds conflits sociaux. Les idées politiques de Karamzine à cette époque témoignent de l'intérêt qu'il porte aux événements révolutionnaires qui se déroulent en France. À cette étape la méthode esthétique de Karamzine n'est pas antiréaliste; il considère les sentiments comme source de la connaissance, n'opposant pourtant pas le monde de ses sentiments à celui de la réalité. Son récit est émotionnel et objectif.

La période suivante signifie l'accroissement du subjectivisme dans l'oeuvre de l'écrivain. Ses sentiments deviennent l'unique objet de son art. La réalité n'intéresse plus le poète qui, d'après lui-même, «n'est entouré que d'ombres de sa propre imagination». C'est à cette même époque qu'il commence à prêcher le renoncement à la politique.

La troisième période, étant le reflet de la nouvelle situation politique, continue les traits essentiels de la précédente. Le soi-disant «néo-classicisme» de Karamzine diffère en principe du classicisme, la raison et l'harmonie y étant considérées comme catégories subjective, attribuées à la réalité. Le programme politique de Karamzine change conformément à ses positions théoriques. Il considère l'homme comme mauvais par sa nature. Pour comprendre les idées politiques de Karamzine, il faut tenir compte de sa lutte contre Rousseau et Radichtchev.

LIITSÕNA OSAST PRANTSUSE KEELE SÕNAVARA ARENGUS

Dots., fil. tead. kand. K. Kann

Võõrkeelte kateeder

Nõukogude keeleteadus on pühendanud viimastel aastatel rea kandidaadidissertatsioone ja artikleid liitsõnade kohta kõikides keelkondades. Romaani keelte alal on ilmunud sellelaadilisi uurimusi itaalia, moldaavia ja hispaania keele osas.¹

Liitsõnade kohta prantsuse keeles on rikkalik literatuur. Alates F. Diez'ist on küsimust analüüsinud paljud lingvistid.² Nende autorite ebamarksistlikke seisukohti on ammendavalt kritiseeritud eespoolmainitud dissertatsioonides ja sellel küsimusel käesolevas artiklis ei peatuta. Kuigi liitsõnade probleem prantsuse keeles on olnud, võrreldes teiste romaani keeltega, suure arvu teoste objektiks, kusjuures viimased on olnud aluseks liitsõnade uurimisele teistes romaani keeltes, leidub küsimusi, mis on lahendamata. Selliste hulka kuulub liitsõna osa prantsuse keele sõnavara arengus.

Rida kodanlikke keeleteadlasi, nagu F. Diez, A. Darmsteter, A. Dauzat ei pea liitsõnu tüüpiliseks prantsuse keele arengus. Nõukogude nimekad keeleteadlased B. A. Serebrenni-

-
- ¹ a) Н. Касаткин, Сложные имена существительные в современном итальянском языке. Канд. дисс. Ленинград 1951.
b) Н. Арутюнова, Сложные имена существительные и способы их образования в современном испанском языке. Канд. дисс. Москва 1953.
c) С. В. Перева, Сложные существительные современного молдавского языка. Канд. дисс. Москва 1955.

² Bibliograafiat:

- a) K. Brugmann u. B. Dehnbück, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, II, Strassburg, 1906, lk. 51.
b) A. Dauzat, Où en sont les études de français. Paris, 1953, lk. 217 jj.
c) K. Nyrop, Grammaire Historique de la Langue Française, III, Copenhague 1908, lk. 413.
d) A. Hatzfeld, A. Darmsteter et A. Thomas, Dictionnaire Générale de la Langue Française, Paris, 1920, lk. 37 jj.
e) Eespoolmainitud dissertatsioonid.

kov³ ja L. A. Bulaĥhovski⁴ on samuti iseloomustanud romaani keeli ja seega ka prantsuse keelt kui liitsõnade poolest vaeseid. See seisukoht esineb lisaks siin-seal keeleteaduslikkudes artiklites, normatiivsetes grammatikates ja õpikutes. Liitsõnade vähesusele prantsuse keeles vastandatakse tavaliselt rikkalik afiksrite loetelu, esitades neid kui tähtsamaid tegureid prantsuse sõnavara arengus.

Kuid teised, nagu F. Brunot⁵, on teistsugusel seisukohal. J. Marouzeau⁶ peab kaasaegses prantsuse keeles liitsõnu niisama produktiivseks sõnavara rikastamise allikaks kui regressiivset derivatsiooni, konversiooni ja ladinakeelseid tõkelaenusid. Vastuoksa peab ta sufiksatsiooni kaasaegses prantsuse keeles vähe tüüpiliseks.

Nõukogude romanistidest on käsitlenud liitsõna probleemi prantsuse keeles O. Bogomolova⁷ ja A. Anfilovjev⁸, kuid määramata selle tähtsust prantsuse keele arengus.

Enne kui asuda liitsõna koha analüüsile prantsuse keele arengus, lubatagu öelda, et väide liitsõnade vähesuse kohta itaalia ja moldaavia keeles on kummutatud eespoolmainitud A. Kassatkini ja S. Pereva dissertatsioonis. N. D. Arutjunova ei ole püstitanud oma väitekirjas liitsõnade prioriteedi küsimust hispaania keele arengus, kuid ta näitab nende kasvu vastavalt hispaania keele arengu seaduspärasustele.

Et õigesti hinnata liitsõnade tähtsust prantsuse keele arengus, tuleb:

- 1) anda liitsõna definitsioon;
- 2) analüüsida liitsõnu, arvestades prantsuse keele arengu sise-misi seaduspärasusi nende pidevas arengus ja keele erinevatel perioodidel, nagu seda on esile tõstnud V. V. Vinogradov vene keele suhtes.⁹

Pärast 1950. a. toimunud pööret nõukogude keeleteaduses on üheks kesksemaks uurimisobjektiks olnud sõnaühendi ja liitsõna vahekorra probleem. Nagu teada, on seda küsimust uuritud vene teadlaste poolt alates Fortunatovist. Endisi seisukohti on võetud kriitika alla ja on välja töötatud kriteeriumid, mis võimaldavad eral-

³ Vt. Б. А. Серебrenников, О сущности внутренних законов развития языка. Инст. языкознания. Доклады и сообщения, 1953, № 5, lk. 21.

⁴ Vt. Л. Н. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, Москва 1950, lk. 91.

⁵ Vt. F. Brunot, La Pensée et la Langue, Paris 1927, lk. 55.

⁶ Vt. J. Marouzeau, Entre adjectif et substantif. Le Français Moderne, 1954, N. 3, lk. 161—171; J. Marouzeau, Composés à l'état naissant. Mélanges de linguistique offerts à A. Dauzat, Paris 1951, lk. 20—27.

⁷ Vt. О. Богомолова, Современный французский язык, Москва 1948, lk. 19—21.

⁸ Vt. Н. Анфиловьев, Образование типа «faire part» в современном французском языке. Канд. дисс., Москва 1954.

⁹ Vt. В. Виноградов, Вопросы современного русского словообразования в свете трудов И. В. Сталина. Русский язык в школе, 1951, № 2, lk. 33—35.

dada liitsõna sõnaühendist; need on: 1) ortograafiline, 2) semantiline, 3) süntaktiline, 4) morfoloogiline, 5) foneetiline, 6) sõnatulekuslik.¹⁰ Kuid nagu näitavad vastavad uurimused, on analüütilistes keeltes isegi n. ö. käegakatsutavate liitsõnade suhtes raske rakendada kõiki kriteeriume. Nendes on raske tõmmata piiri subst. + prep. + subst. sõnaühendi ja liitsubstantiivi vahel, kuna viimased analüütilistes keeltes kujunevad välja esimeste alusel ja seetõttu räägitakse klassikaliste liitsõnade, s. t. kõikidele kriteeriumidele vastavate liitsõnade kõrval veel grammatilistest e. mitte-idiomaatilistest e. vahepealsetest liitsõnadest; kõige sobivam oleks neid nimetada hiljuti tekkinud terminiga — analüütiline sõna.¹¹

Kodanlikkudest romanistidest asuvad mõned, nagu K. Nyrop¹², liitsõna analüüsima ilma seda defineerimata. Teised aga, nagu A. Dauzat, võtavad liitsõna määratlemisel arvesse ainult selle semantilise kriteeriumi; kolmandad (F. Brunot jt.) peavad liitsõnaks, arvestades prantsuse keele analüütilist struktuuri, iga, isegi ortograafiliselt fikseerimata, spetsiaalse tähenduse omandanud sõnaühendit (*avoir peur, afin que, chemin de fer, houille blanche, à coup sûr* jne.).¹³ Nõukogude romanistidest ühineb viimaste seisukohtadega O. Bogomolova, rõhutades lisaks F. Brunot' poolt püstitatud süntaktilise ja semantilise kriteeriumi kõrval foneetilise kriteeriumi tähtsust. Liitsõna sellise definitsiooni kohta on kahtlust avaldanud V. V. Vinogradov.¹⁴

Lähtudes V. V. Vinogradovi ja teiste nõukogude keeleteadlaste viimastest uurimustest sõna ja sõnaühendi kohta, on A. N. Anfilovjev katsunud väieldavat küsimust valgustada eespoolmainitud kandidaadidissertatsioonis. Autor, kritiseerides kodanlike keeleteadlaste ja O. Bogomolova poolt antud liitsõna definitsiooni piiratust, lisab varem esitatud prantsuse keele liitsõna kriteeriumidele (semantiline, süntaktiline, foneetiline) omalt poolt veel neljanda — ortograafilise: liitsõnaks peab ta seega ainult kokkukirjutatud või sidekriipsuga ühendatud, spetsiaalse tähenduse omandanud sõnaühendit (*bon-*

¹⁰ Vt. a) A. Смирницкий, К вопросу о слове. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, Москва 1952.

b) A. Смирницкий и О. Ахманова, Образования типа «stone wall», «speech sound» в англ. языке. Инст. языкозн. Доклады и сообщения, 1952, lk. 100.

c) О. Ахманова, Еще к вопросу о слове как основной единице языка. Вестник МГУ, 1955, I, lk. 91—92.

d) Mitmesugused artiklid ajakirjas «Военный институт иностранных языков», Москва 1954—1955.

¹¹ Vt. Ю. А. Жлуктенко, О так называемых сложных глаголах типа «stand up» в современном английском языке. Вопросы языкознания, 1954, № 5, lk. 112.

¹² Vt. K. Nyrop, Grammaire Historique de la Langue Française, T. III, 1908, lk. 258.

¹³ Vt. F. Brunot, op. cit., lk. 55.

¹⁴ В. Виноградов, Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии. Вопросы истории и теории языка, Москва 1952, lk. 142.

homme, tête-à-tête jne.). Seega lülitab ta liitsõnade hulgast välja enamiku romanistide poolt liitsõnadeks peetud ühendeid, nagu *chemin de fer, moulin à vent* jne., nimetades esimest stabiilseks idiomaatiliseks sõnaühendiks, teist stabiilseks mitteidiomaatiliseks sõnaühendiks.

A. N. Anfilovjevi klassifikatsioon on loogiliselt üles ehitatud ja liitsõnadeks peetud «*faire part*» tüüpi ühendeid tuleb pidada sõnaühenditeks, esinevad need ju samuti kui samalaadsed adverbiaalsed, konjunktsioonilised ja prepositsionaalsed ühendid prantsuse lingvistilises kirjanduses mitte liitsõnade, vaid väljendite (*locutions*) nime all; kuid siiski on see liiga «smirniitskilik», tarvitades I. I. Rezvini väljendust.¹⁵ Smirniitski ja tema koolkonna poolt püstitatud liitsõna tähtsaimat kriteeriumi, nende kokkukirjutamist (цельнооформленность), tuleb analüütiliste keelte suhtes rakendada ettevaatusega. Kokkukirjutatult esinevad prantsuse keeles vanematest keeleperioodidest pärinevad liitsõnad, nagu *bonhomme, gentilhomme, beaucoup, surtout* jne., uuematest tunneme ainult üksikuid, nagu *portemanteau*. *Chemin de fer* tüüpi sõnaes on selleks olemas tendents kesk-prantsuse keeles; näiteks meil eesti keeles tuntud sõna *sandarm* on prantsuskeelne *gendarme*, mille aluseks on *gens d'armes*.¹⁶ Kaas-aegses prantsuse keeles loodavad *chemin de fer* tüüpi substantiivid ei ole ortograafiliselt vormistatud. Sidekriipsude puudumine seda tüüpi sõnaes on tingitud prantsuse keele ortograafia ebajärjekindlusest. Sõnaraamatutes esinevad «klassikaliste» liitsõnadena leksikaliseerunud idiomaatilised sõnaühendid nagu *cou-de-pied* (pealaba), *dent-de-lion* (võilill), *tête-à-tête* (vestlus nelja silma all) jne.

A. Anfilovjev, analüüsides struktuuriga subst.+prep.+subst. sõnaühendite ja liitsõnade vahetorda prantsuse keeles, mainib õigusatult, et raske on tõmmata piiri nende kahe vahele. Oma klassifikatsiooni illustreerimiseks toob ta näitena sõnaühendi *pot de vin* (veinianum) ja liitsõna *pot-de-vin* (alkäemaks). Otsese tähenduse puhul on tegemist sõnaühendiga, tarvitatuna ülekantud tähenduses aga liitsõnaga. Kuid prantsuse keeles on hulk substantiivseid, adverbiaalseid ja teisi stabiilseid idiomaatilisi sõnaühendeid, mis on liitsõnad, kuid on antud sõnaraamatutes ortograafiliselt vormistamatult: *coup d'Etat* — riigipööre, *coup de tête* — kangekaelne temp, *lait de poule* — gogel-mogel, *petit pain* — kohvisai, *pur sang* — tõuloom, *tout de suite* — kohe, *tout à coup* — äkki jne. Nende ortograafia on tihtipeale ebajärjekindel: ühed kirjutavad neid sidekriipsuga, teised ilma, nagu näiteks: *propre-à-rien* (looder) ja *propre à rien*; *fin de siècle* ja *fin-de-siècle*. Huvitav on märkida, et meie prantsuse keele õppijad kirjutavad neid ikka sidekriipsuga.

Meie arvates on nn. idiomaatiliste ja isegi mitte-idiomaatiliste stabiilsete sõnaühendite ortograafiline vormistamine ajaküsimus.

¹⁵ Vt. И. Резвин, По поводу рецензии К. А. Левковской на книгу М. Д. Степановой. Вопросы языкознания, 1955, № 5, lk. 162.

¹⁶ Vt. O. Bloch, Dictionnaire Etymologique, Paris 1932.

Ch. Bruneau peab loomulikuks, et *pomme de terre*, *Union Française* kirjutatakse sidekriipsuga.¹⁷

Prantsuse ortograafia reformi vajadusest rääkis viimasel ajal energiliselt A. Dauzat¹⁸, võideldes peamiselt etümoloogiliste tähtede vastu. Seda reformi peab ta õigustatult patriootlikuks ülesandeks, sest ortograafia lihtsustamine teeks välismaalastele prantsuse keele õppimise meeldivamaks. Kuid niisama tähtsaks peame meie sõnaühendite baasil väljakujunenud liitsõnu, milledes komponentide ühendamine sidekriipsuga kergendaks orienteerumist analüütiliste vormide poolest rikastes prantsuse keele lausetes.

Oeldu alusel tuleks prantsuse keeles liitsõnaks pidada vähemalt kahest täistähendusega sõnast koosnevat sõnaühendit, mis vastab peamiselt semantilisele, süntaktilisele ja foneetilisele kriteeriumile. Ortograafilist kriteeriumi mitte pidada määravaks, arvestades prantsuse keele ortograafia ebajärjekindlust. Stabiilseid idiomaaatilisi sõnaühendeid (struktuuriga subst.+prep.+subst.) tuleks nimetada analüütilisteks liitsõnadeks. Stabiilseid mitte-idiomaaatilisi sõnaühendeid (*moulin à vent*) ning ebastabiilseid mitte-idiomaaatilisi sõnaühendeid (*pot de vin*) tuleks vaadelda kui potentsiaalseid liitsõnu või tarvitades J. Marouzeau väljendit, «composés à l'état naissant».¹⁹

Järgnevalt analüüsime teist põhjust, miks ühed keeleteadlased peavad liitsõnu prantsuse keeles teisejärguliseks, teised aga tavaliseks nähtuseks. Selleks on meie arvates asjaolu, et ei ühed ega ka teised ei ole neid vaadelnud nende kvalitatiivses ja kvantitatiivses arenemises vana-prantsuse keelest kuni tänapäevani. Nagu näitab V. V. Vinogradov, on just sõnavara see sfäär, kus keele arengu sisemised seaduspärasused arenevad eriti reljeefsel. Uusi sõnu luuakse keele põhifondis olemasolevate eeskujude alusel ja selle süsteemi täiustamise teel keele arengu käigus.²⁰

Prantsuse keele sõnavara arengu alus on antud ta algkeeles, rahvapärase ladina keele sõnavaras ja selle analüütilises grammatilises struktuuris. Kuid olgu siinjuures tähendatud, et rahvapärases ladina keelest päritud sõnavara ja selle sõnatuletuslike võimaluste kõrval on prantsuse keele arengus tähtis koht laenudel klassikalises ladina keelest.

¹⁷ Vt. Ch. Bruneau, Regards d'Ensemble sur la Langue Française d'Aujourd'hui. Neophilologues, 1948, XXXII, lk. 13.

¹⁸ Vt. A. Dauzat, La Réforme de l'Orthographe. Le Français Moderne, 1953, N. 1, lk. 37 jj.

¹⁹ Vt. J. Marouzeau, Composés à l'Etat Naissant. Mélanges de linguistique offerts à A. Dauzat, Paris 1951, lk. 205—207.

²⁰ Vt. В. Виноградов, Вопросы современного русского словообразования в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию. Русский язык в школе, 1951, № 2, lk. 4.

F. Brunot²¹, H. Bourciez²² ja K. Nyrop²³ näitavad, et rahvapärane ladina keel, olles kaotanud käibelt hulga klassikalises ladina keeles esinenud sõnu, on neid asendanud kõikidele tuntud sõnavara rikastamise teede kaudu: sufiksatsiooni, prefiksatsiooni, sõnade liitmise, konversiooni, semantiliste nihete ja laenutamise teel.

Klassikaline ladina keel oli võrreldes kreeka, germaani ja slaavi keeltega vaene liitsõnade tüüpide ja arvu poolest. Selles tunti: 1) indo-euroopa keeltes tuntud tüvelisi determinatiivseid substantiive ja adjektiive, mis koosnesid substantiivsest tüvevormist + mingi verbaalvorm: *agricola*, *carnifex*, *navifragus*, *patri-cida* jne. 2) Selle indo-euroopa keeltele ühise liitsõnatüübi kõrval tekivad, tingituna analüütiliste vormide arenemisest klassikalise ladina keele rüpes, süntaktilist laadi liitsõnad: a) atributiivsed: *respublica*, *jusjurandum* jne. b) genitiivsed: *aquaeductus* jne.; c) nõrgalt on esindatud apositsioonilised; vanimate sellelaadiliste sõnadena esitab E. Bourciez²⁴ näiteks sõjalise termini *arcuballista*.

Teistest sõnaliikidest tunti veel: 1) liitverbe, mis koosnesid nimisõnalistest tüvedest + verb: *manumittere* jne.; 2) kõikides indo-euroopa keeltes tuntud liitarvsõnu ning 3) liitadverbe, mida K. Brugmann²⁵ nimetab prepositsionaalseteks rektioonkompositiivideks (präpositionelle Rektionskomposita); need koosnevad prepositsioonist + nimisõna käändevorm v. adverb: *admodum*, *obviam*, *invicem* jne. V. Lindsay nimetab neid sõnaühenditeks²⁶, kuid arvestades nõukogude keeleteadlaste poolt väljatöötatud sõnaühendi definitsiooni²⁷ oleks õigem selliseid moodustisi nimetada analüütilisteks sõnadeks.

Arvestades rahvapärase ladina keele, romaani keelte aluskeele analüütilist struktuuri, muutub sõnavara areng analüütilisel teel ja sõnaühendite teel tüüpiliseks. Liitsõnu tuntakse sel perioodil substantiivide alal ja needki on nõrgalt esindatud. Noteeritakse mõningaid atributiivseid, genitiivseid ja apositsioonilisi liitsõnu, nende kõrval kerkib esile vani indo-euroopa nn. imperatiivne liitsõna.²⁸ Esinedes algul ainult toponüümikas (Tenegaudia, Pendelupum), kujuneb see prantsuse keele arengus üheks produktiivsemaks tüü-

²¹ Vt. F. Brunot, Histoire de la Langue Française dès origines à 1900, T. I, Paris 1905, lk. 102—133.

²² Vt. E. Bourciez, Eléments de Linguistique Romane, Paris 1930, passim.

²³ Vt. K. Nyrop, Grammaire Historique de la Langue Française, T. III, Copenhagen 1908, passim.

²⁴ Vt. E. Bourciez, op. cit., lk. 202—203.

²⁵ Vt. K. Brugmann u. B. Dehnbück, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Bd. II, Strassburg 1906, lk. 58.

²⁶ Vt. В. М. Линдсей, Краткая историческая грамматика латинского языка, Москва 1948, lk. 113.

²⁷ Vt. Грамматика русского языка. Том II. Синтаксис. Часть I, Москва 1954, lk. 10.

²⁸ В. М. Кальянов, Классификация сложных слов в санскрите. Изв. АН СССР, 1947, ОЛЯ, т. VI, вып. 1, lk. 77—84.

biks ka üldnimede alal, tõrjudes välja sufikseid *-ail* ja *-oir* reaali-ate väljendamise funktsioonis.²⁹ Pikapeale muutub ta nagu kliiseeks: vana vorm täitub uue sisuga; selle eeskujul tuletatakse hilisematel perioodidel verbaal-liitsõnu indikatiivi vormide alusel (*portechaise, marche-pied* jne.). Nagu näitab J. Marouzeau, on ebaloogiline näha sõnades *vaurien, jainéant* (saksa k.: Taugenichts) imperatiiv-seid liitsõnu, ja ta peab neid tüvelisteks.³⁰

Nõrgalt esindatud liitsõnade kõrval arenevad rahvapärase ladina keeles jõudsasti, vastavalt selle analüütilisele struktuurile, analüütilised sõnad. Eespoolmainitud prepositsionaalsete liitsõnade eeskujul asenduvad näiteks kõnekeeles käibelt kadunud adverbid analüütiliste vormidega: *de post, de intus, de contra, de foras, ecce hic, jam diu, tam diu, in simul* jne. Tuntud on nad ka pronoomenite alal, nagu *ecce ille, ecce iste* jne.

Rahvapärase ladina keeles kujunenud baasil arenevad liitsõnad vana-prantsuse keele perioodil järgmiselt.

Liitsubstantiivide tüüpides toimub, vastavalt arenevale analüütilisele struktuurile, kvalitatiivne muudatus determinatiivsetes genitiivset tüüpi liitsubstantiivides. Ladinakeelse päritoluga liitsubstantiivide *orfèvre* < *auris faber, joubarbe* < *jovis barba, lundi* < **lunis dies* jne. ning nende eeskujul loodud *Hôtel-dieu, bain-marie* kõrval hakkavad tekkima esimesed analüütilised liitsubstantiivid: *chef-d'oeuvre, arc-en-ciel, chape à pluie* jne.³¹ Olles vana-prantsuse keele perioodil tagasihoidlikult esindatud, arenevad nad sajandite jooksul üheks produktiivsemaks liitsubstantiivi vormiks. Prepositsioonide arv analüütilise liitsubstantiivi sidekomponendi funktsioonis on kaasaegses prantsuse rahvakeeles rikastunud prepositsiooniga *dans (bec-dans-l'huile — lendur-mehaanik)*.³²

Liitsubstantiivide arv üldnimede fondis on vana-prantsuse keele perioodil väike. Eespoolnimetatud analüütiliste liitsubstantiivide kõrval on tuntud peamiselt atributiivsed, eriti esimese komponendiga *mal-* (*malapted — Diez, 42; maleüre — Guiot, 123; mal talant — Rol., 26; mautalant — Cl., 42* jne.). Apositsioonilised ja imperatiivsed liitsubstantiivid on siin haruldane nähtus. Tüüpiliseks alaks liitsubstantiivide tekkele on toponüümika ja onomastika. Selle kohta on rikkalik literatuur.³³ Esitame mõned näited meie poolt läbitöötatud tekstidest: *Engleterre* (Rol., 30); *Galinguefort* (Cl., 125); *Grant-Mont* (Guiot, 75); *Hostedun* (Diez, 40); *Malprose* (Rol., 244); *Munjoie* (Rol., 901); *Ossenfort* (Cl., 125); *Charlemagne*

²⁹ Vt. E. Bourciez, op. cit., lk. 203—204 ja 658—659.

³⁰ Vt. J. Marouzeau, Composés à thème verbal. Français Moderne, 1952, N. 2, lk. 81—86.

³¹ Vt. A. Dauzat, Précis d'Histoire de la Langue et du Vocabulaire Français, Paris 1949, lk. 159—162.

³² Vt. idem, lk. 162.

³³ Vt. a) A. Dauzat, Les noms de lieu, Paris 1926; b) A. Dauzat, Les noms de famille en France, Paris 1949; c) A. Dauzat, Où en sont les études de français, Paris 1953, lk. 215—217; d) P. Lebel, Les noms de personnes en France, Paris 1949; e) A. Vincent, Que signifient nos noms de lieux, Bruxelles 1947.

(Rol., 125); *Halteclere* (Rol., 104); *Malquiant* (Rol., 120); *Passecerf* (Rol., 106); *Tachebrun* (Rol., 28); *Soredamors* (Cl., 16) etc.

Tingituna foneetilise arengu seaduspärasustest on sel perioodil tüüpiline rahvapärasest ladina keelest pärinevate analüütiliste sõnade kokkunihkumine: *de intus* > *dans*, *jam diu* > *jadis*, *tam diu* > *tandis*, *in simul* > *ensemble*, *de ex* > *des*, *ad montem* > *amont*, *de latus* > *delez* jne.

Kahe komponendi alusel kujunenud nihete kõrval leidub veel mitmeliikmelisi: *andematiers* < *in-dum?-enteru* + *adv.s* (W. F., 40); *anquenuit* < **ancu?-hac-nocte* (W. F., 44); *ansorquetot* < *in-super-quam-*tottu* (W. F., 40); *eneslepas* < *in-ipsu-illu-passu* (W. F., 121); *eneslore* < *in-ipsa-illa-hora* (W. F., 46); *ensobretot* < *in-super-*tottu* (Diez, 13); *epslor* < *ipse-illa-hora* (Diez, 39); *nenperro* < *non-per-hoc* (Diez, 17); *nepurquant* < *non-pro-quantum* (Rol., 212).

Analüütiliste sõnade, resp. sõnaühendite nihkumised liitsõnadeks on tüüpilised ka kaasaegses prantsuse keeles, nagu seda näeme hiljem, kuid nad on etümoloogiliselt läbipaistvad ja seetõttu nende komponendid ortograafiliselt seotud sidekriipsuga (un *va't-en-guerre*). Keele vanematel perioodidel tekkinud nihked on liitsõnad ainult etümoloogiliselt.

Rahvapärasest ladina keelest pärinevad analüütilised sõnad, olles kokku nihkunud vana-prantsuse keele perioodil, olid omakorda eeskujuks, mille alusel väljendati uusi mõisteid. Nad muutsid tüüpilisteks sõnavara arengule, esinedes eriti adverbide, pronomenite, konjunktsioonide ja prepositsioonide valdkonnas.

Toome mõningaid näiteid.

1) Adverbid: *a lei* (Rol., 58); *a doel* (Rol., 70); *ad espleit* (Rol., 260); *a merveille* (Guiot, 98); *a certes* (Cl., 167); *de legier* (Cl., 99).

2) Pronomenid: *por quoi*, *li quels* jne. Vanemates tekstides on nad lahus, hilisemates esinevad nad kokkukirjutatuna: *liquels* (Rol., 192); *porquoi* (Villehard., 225).

3) Konjunktsioonid: *por ce que* (Cl., 183); *por poi que* (Rol., 278); *pur que* (Rol., 282); *a po que* (Cl., 170); *perro que* (Diez, 40) jne.

Analüütiliste sõnavormide kõrval hakkavad levima sõnaühendid: *nu a nu* (Mätzner, 80); *main a main* (Cl., 100); *seul a seul* (Cl., 140); *sus et jus* (Cl., 151) jne. Kaasaegses prantsuse keeles on ainult mõned üksikud seda laadi sõnamoodustised vormistatud liitsõnana, nagu näiteks *vis-à-vis*, kuid nagu mainisime varem, peaksid ka *côte à côte*, *peu à peu*, *petit à petit* esinema samas vormis.

Verbide osas konstateerime, et samuti kui teistes keelkondades, ei ole liitvormid siin tüüpilised ei vana-prantsuse ega ka hilisematel keele arengu perioodidel. Neid on loodud vana-prantsuse keeles mõnikümmend, nagu *maldire*, *maintenir*, *maubaillir*, *morfondre*, *ramentevoir* jne., milledest kaasaegses prantsuse keeles on

käibel mõned üksikud, nagu *bouverser, colporter, culbuter, maintenir, morfondre, vermoulu*.³⁴

Kuid tüüpiliseks muutuvad verbifondi kujunemisel sõnaühendid, nagu *avoir chier* (Cl., 89); *faire pitié* (Mätzner, 46); *mettre a bandon* (Cl., 48); *prendre garde* (Cl., 100); *prendre en gre* (Mätzner, 59); *venir avant* (Rol., 264) jne.

Ka adjektiivifondi arengutee kujuneb välja vana-prantsuse keele perioodil. Tekivad algkeeles tundmatud liitadjektiivid. A. Dauzat tsiteerib järgmisi: *cler-seme, nouveau-ne, aigre-doux, ivre-mort* jne.³⁵ Kuid tähtsamaks atributiivsuse väljendamise mooduseks rööbiti afiksatsiooniga on analüütilised vormid: *branche d'olive* (Rol., 93); *bucle d'or mer* (Rol., 100); *cunseil d'orgueil* (Rol., 18); *la gent de France* (Rol., 46); *home d'aage* (Mätzner, 92); *hume de cor* (Rol., 162); *hume de male part* (Rol., 162); *maus damours* (Mätzner, 60); *Tere de France* (Rol., 440) jne. Ainult vähesed nendest muutuvad niheteks. Üldtuntud on kaasaegses prantsuse keeles adjektiiv *debonnaire*, mille aluseks on analüütiline adjektiiv *de bon aire*. Selle antonüüm *de put aire* aga on keelepruugist kadunud.

Analüütiliste adjektiivide osatähtsust kaasaegses prantsuse keeles mainib ka A. Dauzat. Konstateerides sufiksatsiooni tähtsuse langust sõnavara arengus, tõstab ta esile analüütiliste vormide rohkuse.³⁶

Tehes kokkuvõtet liitsõnade arengust vana-prantsuse keele perioodil ütleksime, et kuigi siin liitsõnad on tüüpilised toponüümikas ja onomastikas, tekivad sel perioodil uued liitsõnade vormid (liitadjektiivid, analüütilised liitsõnad, nihked), millel on tähtis koht sõnavara edaspidises arengus. Kuid vastavalt aluskeelele antud baasile on sõnavara arengu tähtsaks vahendiks sõnaühendid, resp. analüütilised sõnad, mis on potentsiaalsed liitsõnad ehk, tarvitades J. Marouzeau väljendit, «composés à l'état naissant».³⁷

Järgmistel keele arengu perioodidel saab liitsõnade areng erilise hoo XVI sajandil pärast Plejaadi patriootlikku üleskutset rikastada emakeelt kõikide olemasolevate võimalustega. XVI sajandi suurkirjanike keelele on iseloomustavad liitsõnad. Seda seletatakse üldiselt kreeka keele mõjuga. Kuid mitte vastates konstruktsioonilt prantsuse keele tüüpidele, ei juurdu nad selle sõnavarasse.

Esiletõstmist väärib ühe vähetuntud XVI sajandi kirjaniku Loys Papon'i poolt sissetoodud tüveline liitsõnatüüp *guyso-fran-*

³⁴ Vt. K. Nyrop, op. cit., lk. 268—269.

³⁵ Vt. A. Dauzat, Précis d'Histoire de la Langue et du Vocabulaire Français, Paris 1949, lk. 162.

³⁶ Vt. A. Dauzat, Etudes de Linguistique Française, Paris 1946, lk. 33—35.

³⁷ Vt. J. Marouzeau, Composés à l'état naissant. Mélanges de linguistique offerts à A. Dauzat, Paris 1951, lk. 205—207.

çais³⁸ (V. Vinogradovi terminoloogia järgi: süntaktilis-morfoloogiline). Selle eeskujul luuakse edaspidi nii adjektiive kui ka substantiive: *politico-social*, *franco-sovietique* jne.

Alates XVIII sajandist tekivad seoses kaubanduse, žurnalisti ja administratiivelu hooga arenemisega nn. elliptilised liitsõnad, esinedes struktuuriliselt substantiiv + substantiiv, s. t. apositsiooniliste liitsõnade vormis; vana vorm täitub uue sisuga: *timbre-poste* < *timbre pour la poste*; *pain-maison* < *pain fait à la maison*. Kuigi mõned puristid, nagu ütleb Ch. Bruneau, tõstavad kisa sellelaadiliste liitsubstantiivide leviku vastu, kritiseerides nende ebaestetiilisust ning ebaloogilisust, muutuvad nad elujõulisteks, olles kontsentreeritud, lühikese vormi tõttu sobivaks suhtlemisvahendiks.³⁹

Lisaks mainiksime veel kõikides keelkondades tuntud iteratiivseid liitsõnu nagu *bon-bon* (1604).

Seega oleme esitanud kõik kaasaegse prantsuse keele produktiivsed liitsõnade tüübid. Aluskeelest päritud eeskujud arenevad ja täienevad peamiselt süntaktilisel teel — analüütiliste liitsõnade ja nihete näol. Vanad vormid täituvad uue sisuga: imperatiivsete liitsõnade baasil luuakse verbaal-liitsubstantiive preesensi tüve alusel; apositsiooniliste liitsõnade vormi valatakse elliptilisi substantiive. Determinatiivsed liitsõnad täienevad uue tüübiga: adverb (prep.) + substantiiv, näit. *arrière-cour*, *avant-garde* ning tekivad tüvelised liitsõnad: *guyso-français*.

Arvestades prantsuse keele spetsiifikat omavad selle arengus sisemistest ressurssidest erilist tähtsust sõnaühendid. Need on tähtsaks baasiks prantsuse liitsõnade arengus. Juhul, kui nad väljendavad terviklikku mõistet, on süntaktiliselt lahutamatud ning moodustavad ühe rütmilise rühma, nihkuvad nad, tingituna foneetilistest seaduspärasustest, kokku ja vormistatakse sellistena ka ortograafias (*tantôt*, *lendemain*, *gendarme* jne.). Kaasaegse prantsuse keele seisukohalt on nad aga liitsõnad ainult etümoloogiliselt ja ajalooliselt ning kuuluvad tüvisõnade hulka.

Uuemal ajal (alates XVII sajandist) vormistatakse päritud tüüpide alusel loodavaid liitsõnu üldiselt sidekriipsuga (*directeur-adjoint*, *basse-cour*, *couvre-pied*, *avant-garde*). Ebajärjekindlus valitseb veel analüütiliste liitsõnade (subst. + prep. + subst.) ortograafias.

Uuemal ajal loodud liitsõnade ortograafiline vormistamine sidekriipsuga või isegi lahkukirjutamine on meie arvates tingitud nende etümoloogilisest läbipaistvusest.

³⁸ Vt. P. Godefroy, Quelques observations sur les mots composés à propos des oeuvres poétiques du chanoine Loys Papon. Revue d'Histoire Littéraire de France, VIII, 1901, lk. 657—677.

³⁹ Vt. Ch. Bruneau, Regard d'Ensemble sur la Langue d'Aujourd'hui. Néophilologues, XXXII, 1948, lk. 2—15.

⁴⁰ Vt. töö lõpul antud läbitöötatud teoste loetelu ja nende lühendid.

Liitsõna probleemi selgitamiseks on meie poolt läbi töötatud rida kaasagsete progressiivsete kirjanikkude teoseid⁴⁰ ja nendes leidsime järgmised neologismid.

Liitsubstantiivid.

1) Apositsioonilised: *auto-chenille* (Seine, 33), *auto-mitrailleuse* (C. V, 47), *bateau-pompe* (Seine, 149), *camion-citerne* (C. V, 6), *capitaine-enquêteur* (C. VI, 176), *clocher-phare* (C. VI, 128), *commandant-cuisinier* (C. IV, 407), *décret-loi* (C. III, 802), *Etat-patron* (Fils, 4), *jarretelle-souvenir* (C. III, 176), *mariage-ménage* (Choc, 305), *pièce-maitresse* (C. IV, 170), *police-secours* (Fils, 4), *prêtre-ouvrier* (Choc, 207), *moto-culture* (C. IV, 170), *poste-avertisseur* (C. q. v. 27), *titi-carabi* (C. I, 184), *train-auto* (C. V, 84), *voyage-éclair* (C. II, 45). Kokku 19.

Olles nõrgalt esindatud keele vanematel perioodidel on apositsioonilised liitsubstantiivid kujunenud üheks produktiivsemaks tüübiks kaasagsetes prantsuse keeles.

2) Elliptilised: *capital-travail* (Choc, 389), *homme-radio* (C. IV, 299), *homme-orchestre* (C. I, 220), *voiture-radio* (C. III, 185), *carton-pâte* (Choc, 259). Kokku 5.

3) Atributiivsed liitsubstantiivid: *cul-terreux* (C. IV, 16), *demi-complicité* (Choc, 353), *extrême-gauchiste* (Fils, 50), *rouge-cul* (Seine, 42), *maison-forte* (C. VI, 79), *deux-ficelles* (C. III, 11), *deux-pieces* (Choc, 290), *cinq-tonnes* (C. V, 109). Kokku 8.

4) Verbaalsed liitsubstantiivid: *brise-tout* (C. V, 110), *casse-gueule* (Seine, 150), *casse-pied* (Choc, 316), *cessez-le-feu* (C. V, 176), *chauffe-cul* (Choc, 229), *hausse-col* (C. IV, 237), *lèche-botte* (Choc, 371), *ouvre-boîte* (C. IV, 171), *passe-pieds* (Choc, 364 — chemin clouté sünonüümina); *pète-sec* (Choc, 367), *lance-flammes* (C. V, 81), *porte-bagages* (Choc, 42), *porte-musique* (Choc, 432), *presse-bouton* (Choc, 296), *rase-motte* (C. VI, 119). Kokku 15.

5) Nihked: un *crève-la-faim* (C. III, 87), un *déballez-moi-ça* (C. III, 34), un *hors-la-loi* (C. V, 276), un *laissez-pour-compte* (C. III, 17), un *m'as-tu-vu* (Choc, 339), un *mords-moi-le-doigt* (C. I, 40), un *va-t'en-guerre* (C. I, 117). Kokku 7.

6) Prepositsioon, adverb + substantiiv: le *contre-feu* (Choc, 385), la *contredame* (Seine, 165), Le *contre-pied* (Choc, 338), la *contre-partie* (Choc, 295), le *feu-arrière* (Choc, 203); le *non-acheminement* (C. VI, 123); le *non-communiste* (Choc, 95); la *non-intervention* (C. I, 129); la *non-résistance* (Fils, 38), le *sans-chemise* (R. F., 3); un *sans-dieu* (C. V, 68), un *sans-garde* (C. q. v., 120), un *sans-logis* (Choc, 240), un *sans-nom* (C. I, 256), un *sans-patrie* (C. IV, 245). Kokku 15.

7) Analüütilised liitsubstantiivid: *appareil à sou* (C. III, 125), *boîte à femmes* (Choc, 313), *bureau de tour* (Bureau Central de la Main-d'oeuvre — Seine, 184), *gens du coin* (J.,

156), *join du diable* (C. IV, 143), *fort en gueule* (C. III, 41), *huile de coude* (Choc, 470), *mal de l'air* (Choc, 290), *manches-de-lustrine* (C. III, 196 — *rond-de-cuir* sünonüümina), *type au poil* (C. IV, 12), *vert de gris* (Choc, 187). Kokku 11.

8) Tüvelised: *anarcho-syndicalisme* (Fils, 42), *colombo-gramme* (C. VI, 45), *stylomine* (C. III, 39). Kokku 3.

9) Iteratiivseid I: *train-train* (Choc, 88).

Liitadjektiivid.

Determinatiivsed: a) adj. + adj.: *mal-foutu* (C. IV, 48), *tout-terrain* (C. V, 114), *vieille-jeune* (Choc, 180); b) tüvelised: *anarcho-syndicaliste* (Choc, 154), *judéo-marxiste* (C. III, 346). Kokku 5.

Liitsõnu leidsime ainult substantiivide ja adjektiivide hulgas. Võtame nad kokku tabelis.

Substantiivid									Adjektiivid	
Determinatiivsed				Tüvelised	Adv. (prep.) + subst.	Verbaalsed	Nihked	Iteratiivsed	Adj. + adj.	Tüvelised
Apositsiooni- lised	Elliptilised	Atributiiv- sed	Ana- lüüti- lised							
subst. + subst.	subst. + subst.	subst. + adjekt.	subst. + prep. + subst.							
19	5	8	11	3	15	15	7	1	3	2

Liitsubstantiive: 85

Liitadjektiive: 5

Kokku: 90

Nagu eespool mainisime, on prantsuse keele sõnavara arengus tähtsaimaks vahendiks sõnaühendid. Eriti rikkalikult on neid substantiivide alal, esinedes mitmes vormis: 1) subst. + prep. + subst. (nn. analüütilised liitsõnad e. mitte-idiomaatilised sõnaühendid). Neid leidsime 46: *action de masse* (Choc, 402), *boîte à gaz* (C. III, 27), *bouteille à gaz* (Seine, 149), *feuille de paye* (Choc, 224), *groupe de choc* (R. F., 89), *ordre de route* (C. III, 222) jne. 2) subst. + adj.: *bouteille explosive* (C. III, 379); *carte syndicale* (R. F., 102), *carte professionnelle* (Choc, 477), *carte routière* (C. IV, 326), *cavalerie portée* (C. III, 399) *charroi hippomobile* (C. V, 43), *équipe volante* (C. q. v., 49), *obus incendiaire* (C. V, 222) jne. ning 3) subst. + prep. + artikkel + subst.: *Mouvement de la Paix* (Choc, 4507), *Parti de la Paix* (Choc, 451) jne.; mõlemat liiki kokku 70; (46 + 70 = 116).

Teiste sõnaliikide osas on sõnaühendid tüüpilised verbide ja adverbide seas. Leidsime 11 verbaalset väljendit: *avoir dans les mollets* (C. V, 281), *boire le coup rouge* (R. F., 47), *faire du cheval-bascule* (C. IV, 145), *faire ballon* (J., 117), *faire du plat* (J., 82), *faire équipe* (J., 75), *faire le Jacques* (C. I, 205), *faire pot-à-tabac*, *faire les cons* (R. F., 141), *passer dans le brouillard* (C. IV, 223), *tirer le canard* (R. F., 141) ning 6 adverbiaalset väljendit: *à perte de souffle* (C. VI, 47), *à pied de chaussettes* (Seine, 14), *à pied-d'oeuvre* (C. VI, 93), *au va-vite* (Choc, 131), *à vue de nez* (C. IV, 28), *en sous-main* (Choc, 389).

Vana-prantsuse keele eeskujul väljendatakse atribuutiivsust sageli analüütilisel teel; meie tekstides leidsid järgmised näited: nom *à rallonges* (Choc, 134), *machin à carreaux* (Choc, 52), *spécialiste de sale boulot* (Choc, 472), *inventions à la redresse* (Chic, 379), *commandes au compte-gouttes* (C. IV, 77), *inventions d'aventures* (Choc, 477), *peuple en pantoufles* (Choc, 22), *sourires en coin* (Choc, 290); kokku 11.

Sufiksatsioon, millele tavaliselt omistatakse suurt tähtsust prantsuse keele sõnavara arengus, on väikese osatähtsusega juba rahvapärases ladina keeles, nagu sellele osutab A. Dauzat.⁴¹ Ajaloolistes ja normatiivsetes grammatikates antud tähelepanuväärsest sufiksiste loetelust esineb suurem osa ainult ladinakeelsetes laenudes. Nendest on tänapäeval produktiivsed *-ation*, *-atif*, *-ateur* ja eriti klassivoitluse intensiivistumisega alates XVIII sajandist *-isme* ja *-iste*.

Läbitöötatud kirjanduses leidsime 58 sufikseeritud sõna, nendest:

a) 52 substantiivi. Eespool mainitud sufiksiste kõrval on substantiivide alal eluvõimelised veel mõned rahvapärased sufiksist, nagu *-age*, *-aille*, *-aillerie*, *-aire*, *-ance*, *-ard*, *-erie*, *-eur(-se)*, *-eux*, *-ien*, *-on*, *-ot(-te)*.

Esitame leitud sufikseeritud substantiivide loetelu: *minutage* (R. F., 146), *matraquage* (Seine, 104), *parachutage* (Seine, 37), *repechage* (C. III, 321), *téléphonage* (C. III, 50), *pietaille* (C. III, 32), *merdaille* (Seine, 66), *politicaillerie* (C. V, 25), *moscoutaire* (C. III, 50), *becquetance* (C. q. v., 264), *capitulard* (C. IV, 25), *paniard* (C. VI, 27), *motard* (C. V, 312), *binoclard* (R. F., 14), *chiennerie* (C. I, 212), *coucherie*, (C. I, 52), *volerie* (C. III, 116), *abonheur* (C. VI, 68), *campieur* (J., 39), *saucissonneur* (J., 39), *friteuse* (C. V, 292), *taylorisation* (C. I, 207), *temporiseur* (C. V, 44), *toussailleur* (C. III, 193), *maurrassien* (C. III, 59), *Vietnamien* (Seine, 147), *absenteisme* (Fils, 162), *attentisme* (Fils, 149), *expansionnisme* (Fils, 181), *gangsterisme* (Fils, 89), *pétainisme* (Fils, 125), *vichyssisme* (Fils, 128), *automatisme* (C. I, 114), com-

⁴¹ Vt. A. Dauzat, *Etude de linguistique française*, Paris 1946, lk. 25–33.

bisme (C. I, 144), *corporatisme* (C. IV, 229), *hitlerisme* (C. I, 185), *maurrassisme* (C. I, 80), *paternalisme* (C. IV, 210), *stalinisme* (C. IV, 288), *colonialiste* (R. F., 7), *doriotiste* (C. III, 118), *gaulliste* (J., 87), *franquiste* (C. I, 90), *phalangiste* (C. I, 90), *rexiste* (C. VI, 274); *journaleux* (C. III, 122), *miochon* (C. I, 264), *bobechon* (C. VI, 259), *artiflot* (C. III, 184), *civelot* (C. III, 32), *compre-notte* (C. III, 26).

b) 5 verbi:

-*ailler*: *couchailler* (C. III, 139).

-*er*: *impulser* (R. F., 140), *contacter* (J., 14), *tirebouchonner* (Choc, 360).

-*oter*: *tournicoter*.

Tavaliselt rikkalikust prefiksrite loetelust on eriti produktiivsed, arvestades ägedat poliitilist ja ideoloogilist võitlust, prefiksids *anti-* ja *pro-*; teistest esinevad lisaks *a-*, *auto-*, *bi-*, *co-*, *in-*, *loco-*, *néo-*, *tri-*.

1) Prefikseeritud substantiive leidsime 15: *antibolchevisme* (C. I, 481), *anticommunisme* (C. I, 246), *anti-char* (C. VI, 76), *anti-hitlerien*, (C. I, 247), *antimaurrassisme* (C. I, 49), *antirusse* (C. I, 49), *autocritique* (C. III, 252), *bi-moteur* (C. VI, 14), *coéquipier* (C. I, 213), *inorganisation* (C. I, 12), *néo-fasciste* (Fils, 4), *néo-patriotisme* (Fils, 97), *probloc* (R. F., 137), *prorusse* (C. VI, 112), *tripporteur* (C. III, 81).

2) Prefikseeritud verbe leidsime 2: *décesser* (C. IV, 207), *dépanner* (C. V, 24) ning 1 parasünteetiline verb *enjuiver* (C. IV, 342).

3) Prefikseeritud adjektiive leidsime 1: *ahistorique* (C. III, 281).

Teiste sõnavara rikastamise vahendite alusel loodud neologisme leidsime järgmiselt.

Konversiooni teel 6 adjektiivi: barriere *anti-char* (C. V, 12), brouette *porte-brancard* (C. IV, 27), comédie *passe-partout* (C. IV, 279), organisme *patrons-cadres-ouvriers* (C. IV, 2007), guerre *presse-bouton* (Choc, 296), pièce *contre-avion* (C. V, 23).

Semantilised nihked esinesid substantiivide alal; neid leidsime 4: *le lardon* (C. V, 268 — beebi tähenduses), *les papelards* (C. IV, 222 — paberid), *le filtrage* (J., 29 — haarang); *le responsable* (R. F., 109 — partorg).

Endistel sajanditel levinud postverbaalne substantiivide tuletamise viis on esindatud ainult ühe sõnaga: *la planque* (J., 13 — redupaik).

Lisaks leidsime 1 onomatopoeetilise substantiivi: *le fric-frac* (Choc, 24).

Analüüsitud neologismide tabel.

Sõnaliik	Liit-sõnad	Sõna-ühendid	Ana-lüüt. sõnad	Su-fiks. sõnad	Pre-fiks. sõnad	Kon-ver-sioon	Se-mant. nihked	Post-verb. subst.	Ono-mat. subst.
Substantiivid	85	116		52	15		4	1	1
Adjektiivid	5		12		1	6			
Verbid		11		5	2				
Adverbid		6							
Kokku	91	133	12	57	18	6	4	1	1

Antud kokkuvõte näitab, et kaasaegse prantsuse keele sõnavara arengus kuulub tähtis koht liitsõnadele. Kui isegi 11 analüütilist liitsubstantiivi paigutada sõnaühendite hulka, on liitsõnade arv kaasaegses kirjakeeles ikkagi tähelepanuväärne, olles teisel kohal pärast sõnaühendeid, mis, arvestades prantsuse keele struktuuri, on prantsuse keele sõnavara arengu sisemistest vahenditest kõige tüüpilisemad.

Analüüsitud teosed, progressiivse prantsuse ilukirjanduse paremik, peegeldab prantsuse rahva võitlust rahu ja demokraatia eest. Selles on juhtiv koht töötaval rahval kommunistliku partei juhtimisel ja vastavalt sellele on analüüsitud teoste keel elav, rahvapärane.

Esitatud neologismide hulgas on teatav arv igapäevases rahvakeeles käibel olevaid sõnu ja väljendeid, mis progressiivse kirjanduse demokraatliku iseloomu tõttu hakkavad tungima kirjakeelde, nagu *join du diable* (põrgukära), *fort en gueule* (kisakõri) jne.

Rahvakeele üheks iseloomustavaks jooneks on metafooriline väljendusviis; selle tüüpiliseks vormiks on sõnaühendid ja liitsõnad; viimastest on suur arv tunginud teaduslikku ja tehnilisse terminoloogiasse, näit.: *bouton d'or* (kullerkupp), *épée-de-mer* (mõõgakala), *bec-de-lièvre* (jänesemokk), *bec-de-cane* (ukselink), *bec-d'âne* (peitel) jne.⁴²

Need näited lubavad omalt poolt väita, et kui liitsõnade arvu prantsuse keeles on peetud sajandite vältel väikeseks, siis on see osaliselt tingitud klassitsistlik-puristlikust keelepoliitikast, nagu

⁴² Vt. A. Darmsteter, *La vie des mots*, Paris 1932; Ch. Virmaître, *Dictionnaire d'argot fin-de siècle*, Paris 1894; C. Villatte, *Parisimismen*, Berlin-Schöneberg, 1912.

seada mainib ka F. Brunot⁴³; kuid liitsõnad arenesid loomulikult rahvakeeles, vastavalt keele sisemistele seaduspärasustele.

Seoses kapitalismi hoogsa arenemisega XIX sajandi algul ning proletariaadi kui klassi tekkimisega purustatakse barjäär aristo-kraatlik-puristliku kirjakeele ja rahvakeele vahel. Avaneb vaba tee sõnavara loomulikule arengule kõikide olemasolevate ressursside abil. Eriti tõhusaks muutub see meie demokraatlikul ajastul.

Kokku võttes meie vaatlusi liitsõnade osast prantsuse keele arengus, ütleksime:

1) Prantsuse keele sõnavara kujunemisel on tähtis koht ladina-keelsetel elementidel, mis esinevad rahvapäraste sõnadena (rahvapärase ladina keele traditsiooniga) ja laenude näol.

2) Sõnavara arengu sisemistest ressurssidest on kaasaegses prantsuse keeles esimene koht sõnaühenditel, resp. analüütilistel sõnadel.

3) Liitsõnade osatähtsust prantsuse keele arengus ei saa alahinnata. Vana-prantsuse keelest kuni kaasajani näitavad liitsõnad tõusuteed nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt. Aluskeelest, rahvapärasest ladina keelest pärinevad liitsõnade tüübid arenevad ja täienevad vastavalt keele analüütilisele struktuurile: a) vanaprantsuse keeles nõrgalt esindatud apositsioonilised ja verbaalsed liitsõnad kuuluvad kaasajal produktiivsemate hulka; b) tekivad uued liitsõna vormid: analüütilised liitsõnad ning nihked, täieneb determinatiivsete liitsõnade fond; c) vanad vormid täituvad uue sisuga (apositsioonilised, verbaalsed substantiivid).

4) Nõukogude keeleteadlaste poolt püstitatud liitsõna kriteeriumidest saab prantsuse keele kohta rakendada reservatsioonita kolme: semantilist, süntaktilist ja foneetilist; ortograafilist ainult osaliselt, arvestades prantsuse keele ortograafia ebajärjekindlust.

5) Liitsõnad esinevad prantsuse keeles peamiselt substantiivide ja adjektiivide hulgas. Teiste sõnaliikide fond areneb peamiselt sõnaühendite varal (nn. locutions adverbiales, conjonctionnelles, prépositionnelles, verbales). Paljude adverbiaalsete väljendite koht oleks liitsõnade hulgas, nagu *côte à côte*, *peu à peu*, *à coup sûr* jne.

6) Sufiksatsiooni osatähtsus on kaasaegses prantsuse keeles väiksem kui sõnaühenditel ja liitsõnadel.

7) Kui järjestada läbitöötatud tekstidest leitud neologismid, saame järgmise pildi: 1) sõnaühendid; 2) liitsõnad; 3) sufikseeritud sõnad; 4) prefikseeritud sõnad; 5) muud sõnatuletuslikud tüübid.

⁴³ Vt. F. Brunot, op. cit., t. III, lk. 215—217.

Analüüsitud teosed ja nende lühendid.

Jrk. Lühend- nr. did	Autor	Pealkiri	Ilumise koht ja aasta
1. Rol.	J. Bédier	Chanson de Roland	Paris, s. d.
2. Mätzner	E. Mätzner	Altfranzösische Lieder	Berlin, 1835
3. Diez	F. Diez	Zwei altromanische Gedichte	Bonn, 1876
4. Guiot	Joh. Fr. Wolfart u. San-Marte	Des Guiot von Provins bis jetzt bekannte Dichtungen	Halle, 1861
5. Cl.	K. v. Troyes	Cligès	Halle, 1921
6. W. F.	W. Foerster	K. v. Troyes. Wörter- buch zu seinen sämt- lichen Werken	Halle, 1919
7. Villehard.	G. de Ville- hardouin	Conquête de Constanti- nople	Paris, 1882
8. C. I, II, III, IV, V, VI	L. Aragon	Les Communistes (6 tomes)	Paris, 1949— 1951
9. Fils	M. Thorez	Fils du Peuple	Moscou, 1951
10. C. q. v.	J. Laffitte	Ceux qui vivent	Moscou, 1950
11. R. F.	J. Laffitte	Rose-France	Moscou, 1953
12. J.	J. Laffitte	Nous retournerons cueil- lir les jonquilles	Moscou, 1951
13. Choc	A. Stil	Le Premier Choc	Moscou, 1953

О РОЛИ СЛОВΟΣЛОЖЕНИЯ В РАЗВИТИИ СЛОВАРНОГО СОСТАВА ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Доц., канд. филол. наук К. Канн

Кафедра иностранных языков

Резюме

В зарубежном и советском языкознании проблеме словосложения во французском языке посвящено много трудов и диссертаций. Однако есть еще вопросы, требующие уточнения в этой области. К таким вопросам относится роль сложных слов в развитии французского языка.

Ряд зарубежных и советских языковедов (Ф. Диц, А. Дармстетер, А. Доза, Б. Серебренников, Л. Булаховский) не считают словосложение характерным для развития французского языка; другие же как, например, Ф. Брюно и, в особенности, Ж. Марузо считают его важным явлением в обогащении словарного состава французского языка.

Проработанный нами теоретический и иллюстративный материал позволяет сделать следующие выводы:

1. Как известно, в словарном составе французского языка значительное место занимают латинские элементы, фигурирующие в нем в виде народных слов или латинских заимствований.

2. Из внутренних средств французского языка первое место принадлежит (учитывая аналитическую структуру языка) словосочетаниям, могущим быть названными в некоторых случаях аналитическими словами: *feuille de paye, groupe de choc*.

3. Для успешного разрешения вопроса о словосложении в развитии французского языка необходимо, на наш взгляд:

1) Обоснованно определить сложное слово во французском языке. Из выработанных советскими языковедами критериев сложных слов можно безоговорочно применить только три: семантический, синтаксический и фонетический; орфографический критерий не следует считать решающим ввиду непоследовательности орфографии сложных слов во французском языке.

2) Учесть качественный и количественный рост сложных слов со старо-французского периода до современности. Унаследован-

ные от народной латыни скудные типы сложных слов развиваются и совершенствуются согласно аналитической структуре языка, его внутренним законам развития.

а) Слабо представленные в старо-французском языке аппозиционные (*chef-lieu*) и отглагольные (*porte-parole*) типы сложных имен существительных относятся к самым продуктивным в современном французском языке; б) на основе аналитического строя французского языка возникают новые типы словосложения (напр. *chef d'oeuvre*), которые мы предлагаем называть аналитическими сложными существительными, и происходят сдвиги (*un m'as-tu-tu*); фонд сложных слов расширяется тремя типами определительных существительных (им. прил. + имя существ.; имя существ. + прилаг.; наречие + существ. или наоборот: *une basse-cour, un cert-volant, une arrière-pensée*), синтаксически-морфологическим типом (*guiso-français*), возникающим в 16 столетии и эллиптическими сложными словами (*café-concert*); старая форма аппозиционных сложных существительных наполнилась новым содержанием.

4. Словосложение типично во французском языке для имен существительных и прилагательных. Фонды других частей речи обогащаются главным образом посредством словосочетаний (*locutions adverbiales, conjonctionnelles, prépositionnelles et verbales*), хотя многие наречные словосочетания могли бы быть отнесены к сложным словам, как напр.: *côte à côte à coup sûr*.

5. В языке проработанных нами произведений современных прогрессивных писателей способы образования неологизмов представлены в следующем порядке: 1) словосочетание; 2) словосложение; 3) суффиксация; 4) префиксация; 5) другие словообразовательные средства (конверсия, семантические сдвиги, звукоподражание).

LE RÔLE DE LA COMPOSITION DANS L'ÉVOLUTION DU VOCABULAIRE FRANÇAIS

K. Kann

Résumé

La linguistique étrangère et soviétique a consacré beaucoup de recherches et de thèses au problème de la composition dans la langue française. Toutefois il s'y trouvent des questions qui demandent de la précision, comme celle du rôle de la composition dans l'évolution du vocabulaire français.

Certains linguistes étrangers et soviétique (F. Diez, A. Darmsteter, A. Dauzat, B. Sérébrennikov, L. Boulakhovski) sont enclin à considérer la composition comme peu importante pour l'enrichissement du vocabulaire français; d'autres, au contraire, comme p. ex. F. Brunot, J. Marouzeau lui y accordent une place considérable.

L'étude des oeuvres littéraires et théoriques concernant cette question nous permet d'en arriver aux conclusions suivantes:

1. Il est connu que dans l'évolution du vocabulaire français une place prépondérante incombe aux éléments latins, représentés sous forme des mots populaires, des mots savants et des emprunts.

2. Quant au moyens intrinsèques de l'évolution du vocabulaire français, la première place appartient, vu sa structure analytique, aux groupes de mots (locutions), auxquels, dans certains cas, on pourrait appliquer le terme — mot analytique (*groupe de choc, feuille de paye*, etc.)

3. Afin de résoudre le problème du rôle de la composition dans l'évolution du vocabulaire français, il faudrait à notre avis:

a) donner une définition équitable du mot composé pour le français. Des critères des mots composés élaborés par les linguistes soviétiques, ce ne sont que les trois suivants qui puissent être appliqués sans réserve dans la définition du mot composé dans la langue française: ce sont les critères sémantique, syntaxique et phonétique. Le critérium orthographique, important pour bien des langues, ne peut pas être pris en considération pour le français, vu l'inconséquence de l'orthographe des mots composés en français.

b) Tenir compte de l'accroissement en qualité et quantité des mots composés depuis l'ancien français jusqu'à nos jours. Les types modiques de la composition hérités de la langue de base du français, le latin populaire, évoluent et se perfectionnent à travers l'histoire de langue française conformément à sa structure analytique et se lois intérieures de l'évolution:

1) Les modèles des mots composés faiblement représentés en latin populaire comme nom + nom (*chef-lieu*) et thème verbal + nom (*porte-parole*) sont des plus productifs dans le français moderne;

2) prennent naissance, dictés par la structure analytique du français, de nouveaux types de noms composés comme *chef d'oeuvre* que nous proposerions de nommer noms composés analytiques, et les composés syntaxiques (*un m'as-tu-vu*). Les fonds des mots composés s'enrichissent grâce à la naissance de trois types de noms composés déterminatifs (adj.+nom, nom+adj., adverbe+nom) le type morpholo-syntaxique (*guyso-français*) et les mots composés elliptiques comme (*café-concert*), l'ancienne forme de composés appositionnels (nom + nom) s'étant remplie ainsi de nouveau contenu.

4. En français la composition est typique dans les noms et les adjectifs. Les fonds des autres espèces de mots se complètent principalement à l'aide de locutions, dont certaines, comme *côte à côte*, *à coup sûr* devraient être classées parmi les mots composés. Leur présentation avec le trait d'union (*côte-à-côte*, *peu-à-peu*, etc) faciliterait considérablement l'étude du français aux étrangers.

5. Les recherches faites dans les oeuvres indiquées dans la bibliographie (5000 p.) démontrent que la préfixation et la suffixation y sont moins caractéristiques, occupant ja troisième et la quatrième place.

6. Les néologismes relevés dans les oeuvres étudiées peuvent être rangés d'après leur mode de formation comme suit: 1) groupes de mots (mots analytiques); 2) mots composés; 3) mots suffixés; 4) mots préfixés; 5) autres formations (conversion, changements sémantiques, onomatopées).

HOMONÜUMSETE ADJEKTIIVIDE KUJUNEMINE SUBSTANTIIVIDEST INGLISE KEELES *

O. Mutt

Võõrkeelte kateeder

Alljärgnevas käsitletakse mõningaid küsimusi inglise keele leksikaal-grammatiliste homonüümide ühe suurema rühma — homonüümsete adjektiivide ja substantiivide kujunemise alalt.

Uus-inglise keeles on algvõrdes adjektiiv ja ainsuse üldkäändes esinev substantiiv sageli vormilt identsed. Vastavad sõnapaarid võivad olla kas tüvekujulised (näit. *dark, deep, cold, warm, light, right, evil, sore, worth, calm, main, quiet, damp* jt.) või tuletatud sõnad (näit. *relative, liberal, proletarian, Marxist* jt.).

Niisuguseid homofoonseid ning homograafseid substantiivist ja adjektiivist koosnevaid sõnapaare on inglise keeles ligemale 700.¹ Homonüümsete adjektiivide ja substantiivide vaatlus näitab, et rõhuv enamik neist sõnapaaridest on kujunenud selliselt, et vastavast adjektiivist on ühel või teisel teel moodustatud homonüümne substantiiv. Adjektiivide nn. substantiviseerimist on inglise

* Käesolev töö on v.-õp. O. Mutti kandidaadidissertatsiooni "A Contribution to the Historical Study of the Attributive Use of Substantives in English" ühe osa kokkuvõte. Töö on teostatud Tartu Riikliku Ülikooli võõrkeelte kateedris.

¹ C. Bergener käsitleb oma doktoriväitekirjas "Contribution to the Study of the Conversion of Adjectives into Nouns", Lund 1928, 604 adjektiivi substantiviseerimisel tekkinud homonüümi. Siiä tuleb juurde arvata adjektiiviseeritud substantiivid, mida, nagu näitab käesolev uurimus, on vähemalt 70.

Teistes indo-euroopa keeltes esineb niisuguseid homonüüme vähem ja nad ei ole nii silmatorkavad, sest neis keeltes ühilduvad adjektiivid peaaegu alati oma põhisõnaga arvus, käändes ning soos või vähemalt ühes nendest.

Inglise keelega mõnevõrra analoogilisi nähtusi adjektiivi ja substantiivi homonüümika alal võib leida teistesse keelkondadesse kuuluvates keeltes, näit. türki-tatari keeltes; mõningat huvi selles ühenduses pakub ka võrdlus eesti keele homonüümsete paaridega, mis koosnevad tüvedest *sant, räbal, koer, külm, vilu, hull, paha, hea, hall, valge* jt.

keeles ulatuslikult ja mitmekülgset uuritud ning igas normatiivses grammatikas võib leida vastavat alaosa.²

Palju vähem tähelepanu on seni pööratud teisele peamisele homonüümsete adjektiivide ja substantiivide tekkimise võimalusele, milleks on substantiivide adjektiviseerimine. Nii ei ole teada ühtegi eriuurimust selle küsimuse kohta. Niisuguste tuntud autorite, nagu Kellneri, Curme, Poutsma, Deutschbeini, Krusinga töödes on seda nähtust vaid lühidalt nimetatud. O. Jespersen käsitleb probleemi üksikuid külgi riivamisi.³

Põhjuseks, miks eriteadlased ei ole kuigi palju tegelnud substantiivide adjektiviseerimise nähtustega inglise keeles, on tõenäoliselt, et 1) substantiivide adjektiviseerimine ei ole produktiivne uute adjektiivide moodustamise võimalus tänapäeva keeles ja 2) antud küsimus on tihedalt seotud nn. *stone wall* probleemiga, s. o. vaieldava küsimusega moodustiste, nagu *stone wall*, *morning walk*, *London theatre* esimese komponendi iseloomu kohta.⁴ Spetsialistid on seni keskendunud selle põhilise küsimuse lahendamisele ja on ainult vihjanud mitmesugustele kõrvalistele nähtustele sel alal.

Pikemas uurimuses prepositiivse substantiivatribuudi tarvitamise leviku kohta inglise keeles me puutusime pidevalt kokku substantiivide täieliku või osalise adjektiviseerumise juhtudega.⁵ Käesolevas artiklis esitatakse üksikuid tähelepanekuid ja kokkuvõtteid inglise keele substantiivide adjektiviseerumisest. Meie vaatleme: 1) eeldusi ja tegureid kesk-inglise ja varases uus-inglise keeles, mis tegid võimalikuks substantiivide adjektiviseerumise; 2) millal ja kuidas konkreetselt toimus adjektiviseerumine; 3) mõningaid teoreetilisi küsimusi, eeskätt konversiooni mõiste täpsustamise vajadust ja täieliku adjektiviseerumise kriteeriumide küsimust.

*

² Ühist arvamust ei ole seni substantiviseerumise astme suhtes. Tavaliselt eraldatakse 1) täielikult substantiviseerunud adjektiive: näit. *native*, *savage*, *criminal*, rahvaste nimetused, nagu *Estonian*, *Russian* jt. ning 2) osaliselt substantiviseerunud adjektiive (*the young*, *the wounded*, *the unemployed*, *the beautiful*, *the past* jt.).

Adjektiivide substantiviseerumist tunnevad suuremal või vähemal määral kõik indo-euroopa keeled. Vrd. näit. vene keeles substantiive *мостовая*, *большой*, *прекрасное* jt.; saksa *der Alte*, *der Gelehrte*, *der Vorsitzende*; prantsuse *un méchant*, *un beau* (*une belle*), elliptilisi: *une capitale* (<*une ville capitale*), *une circulaire* (<*une lettre circulaire*) jne.

³ O. Jespersen, *A Modern English Grammar on Historical Principles*, Heidelberg 1922, Part II, Vol. I, lk. 322—328; O. Jesperseni tähelepanekuid refereerivad näit. K. Бруннер, *История английского языка*, т. II, Москва 1956, lk. 83; Y. M. Biese, *Origin and Development of Conversions in English*, *Annales Acad. Scient. Fennicae*, Ser. B. T. 45, No. 2; Helsinki 1941, lk. 336—337.

⁴ Vt. O. Mutt, Substantiivide atribuutivsest tarvitamisest ja selle vastastikustest suhetest adjektiivide kategooriaga inglise keeles, Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik nr. 43, Ajaloo-Keeleteaduskonna töid, Tallinn 1956, lk. 205—208.

⁵ O. Mutt, *A Contribution to the Historical Study of the Attributive Use of Substantives in English*, kandidaadidissertatsioon, Tartu 1955, ptk. IV ja V.

Peamised eeldused ja tegurid inglise keele struktuuris, mis võimaldasid homonüümsete adjektiivide kujunemist substantiividest, on järgmised.

1. Adjektiivide deklinatsiooni lagunemine ja substantiivide deklinatsiooni lihtsustumine kesk-inglise keeles, mille tagajärjel tekkis olukord, kus alates hiliskesk-inglise perioodist adjektiiv ei ühildu oma põhisõnaga ei arvus, soos ega käändes. 15. sajandi lõpul kadus teatavasti ka adjektiivide ja substantiivide muutelõppudes varem esinenud vokaalide *a*, *o*, *u*, jäänusena ortograafias säilinud lõpu *-e* hääldamine redutseeritud vokaalina [ə]. Paljud substantiivid ja adjektiivid muutusid nüüd nii homograafseiks kui ka homofoonseiks.

2. Tähtsaks teguriks, mis aitas kaasa homonüümsete adjektiivide ja substantiivide tekkimisele, oli paljude samakujuliste adjektiivide ja substantiivide olemasolu keeles.

On teada, et indo-euroopa keeltes adjektiiv ja substantiiv kui sõnaliigid on välja kujunenud esialgu diferentseerumata noomenitest, mida tarvitati nii subjekti, objekti kui ka atribuudi funktsioonis. Aja jooksul kujunesid välja vastavad morfoloogilised tunnused kahe sõnaliigi eraldamiseks.

Vana-inglise keeles esineb palju samakujulisi adjektiivseid ja substantiivseid tüvisõnu, millest enamik pärineb vana-inglise perioodile eelnenud ajastust. Nii näitab anglo-saksi eepose «Beowulf» (3182 värsirida) vaatlus, et selles tarvitatakse umbes kahekümmend viit samakujulist adjektiivide ja substantiivide. Korduvalt esinevate sõnapaaride hulka kuuluvad näit. *dēop*, *gōd*, *hæden*, *hāt*, *īren*, *yrre*, *lēoht*, *nearo*, *nyt*, *rīht*, *sār*, *sōð*, *weorð*, *wund* jt. Adjektiivide deklinatsiooni muutelõppude kadumisel hiliskesk-inglise keeles muutusid need ja paljud teised samatüvelised adjektiivid ning substantiivid täielikeks homonüümideks.

Inglise keele homonüümsete substantiivide ja adjektiivide fond kasvas hiliskesk-inglise ja varase uus-inglise perioodil prantsuse ja ladina keelest tulnud laenude arvel. Vana-prantsuse keeles tarvitati rohkesti substantiivse atribuutivse sõnu lisandi funktsioonis, samuti esines mitmeid samatüvelisi homonüümseid adjektiive ja substantiive.⁶ Tähelepanuväärne on fakt, et umbes kaks kolmandikku kesk-inglise keeles juurdunud homonüümseid adjektiive ja substantiive on prantsuse laenud.⁷

⁶ Vt. Kr. Nyrop, Grammaire historique de la langue française, T. III, 4-ème Partie, Livre 7, Copenhague 1908—1914, lk. 315. Juba mõne üksiku vana-prantsuse teksti läbitöötamine V. Sišmarevi krestomaatiast Книга для чтения по истории французского языка, Москва—Ленинград 1955, näitab, et IX—XIV sajandil tarvitati atribuudi funktsioonis sõnu *coart*, *enemi*, *camelin*, *estain*, *felon*, *lanier*, *maistre*, *traitre* jt.; vt. samuti В. Шишмарев, Словарь старофранцузского языка, Москва—Ленинград 1955, kus enamik neid sõnu on antud nii adjektiivina kui ka substantiivina.

⁷ Mõeldud on nii adjektiivide substantiiviseerimise kui ka substantiivide adjektiiviseerimise tulemusena tekkinud homonüüme.

Niisuguste homonüümpaaride küllaltki rohkearvuline esinemine oli eeskujuks, mille alusel tekkisid hiljem keeleanalooogia toimetel mitmed teisedki homonüümsed adjektiivid ja substantiivid.

3. Üldkäändes seisvate substantiivide tarvitamist prepositiivsete täienditena ja seejärel mõnede substantiivide adjektiviseerumist soodustas tüvelitumisel saadud liitsubstantiivide massiline esinemine vana- ja kesk-inglise keeles.⁸ Keeletarvitaja oli harjunud kuulma ning ise tarvitama substantiivtüvesid semantilises suhtes liitsõna teise komponendina, mis vormilt meenutas atribuudi-põhisõna suhet süntaksi alal. Muutelõppude kadumise, lõppvokaalide reduktsiooni ning ortograafilise vormistuse äärmise ebajärjekindluse taustal kujunes üsna tavaliseks nähtuseks, et piir liitsõna ja sõnaühendi vahel muutus kõikuvaks. See avaldus eelkõige selles, et paljude sageli tarvitavate liitsubstantiivide kõrval hakati kasutama vastavaid vabu sõnaühendeid. Liitsubstantiivi esimese komponendi asemel esineb niisugusel juhul substantiiv possessiivkäändes või samatüveline adjektiiv, näit. v.-ingl.⁹ *heofonrice*, varase kesk-inglise tekstides sageli: *heofene riche*, *heovenlican riches*; v.-ingl. *hell-dor*, k.-ingl. *helles dore* jne. Mitmed liitsubstantiivide esimesed komponendid on vastavate liitsõnade lagunemise tagajärjel muutunud üldiselt tarvitatavatteks prepositiivseteks substantiivtäienditeks ja mõni neist on aja jooksul adjektiviseerunud, näit. *wonder*, *back*, *head*, *fallow*, *moot*, *mean* 'alatu', *north*, *south* jt.

Nii liitsõnade lagunemise nähtus kui ka üldse harjumus kohata substantiivtüvesid täiendi süntaktilise funktsiooniga analoogilises semantilises suhtes oma põhisõnaga tugevdas kesk-inglise perioodi lõpul hooguvõtvat tendentsi tarvitada üldkäändes olevaid substantiivide prepositiivsete täienditena ja viis üksikutel juhtudel substantiivide adjektiviseerimisele. Oma osa etendas siin veel kindla sõnade järjekorra kujunemine inglise keeles, mille kohaselt täiend seisab üldreeglina oma põhisõna ees.

4. Substantiivi tarvitamist atributiivselt ja ta võimalikku adjektiviseerumist soodustas mõnel juhul vastava substantiivi lõpu sarnasus üldtuntud adjektiivisufiksiga.¹⁰ Niisugune sarnasus võis põhineda kas mõne adjektiivi- ja substantiivisufiksi geneetilis-etimoloogilisel sarnasusel (näit. *-al*, *-an*, *-ary*, *-ic*) või puhtjuhuslikul vormilisel sarnasusel. Viimane on tavaliselt eri aegadel ja eri keeltest tulnud derivatsioonilõppude juhuslikult konvergeeruva foneetilis-ortograafilise kujunemise tulemuseks.

⁸ Sellele on tähelepanu juhtinud mitmed tuntud anglistid, näit. L. Kellner, O. Jespersen jt.; vt. H. Bradley, *The Making of English*, London 1937, lk. 65.

⁹ Käesolevas artiklis tarvitatakse järgmisi lühendeid: v.-ingl. = vana-inglise, k.-ingl. = kesk-inglise, var. k.-ingl. = varane kesk-inglise, u.-ingl. = uus-inglise; v.-pr. = vana-prantsuse, u.-pr. = uus-prantsuse; u.-ül.-saks. = uus-ülemsaksa; sb. = substantiiv, adj. = adjektiiv, v. = verb.

¹⁰ Selle teguri võimalikule mõjule on viidanud O. Jespersen, op. cit., lk. 326, 330.

Nii on adjektiivisufiks *-y* (näit. sõnades *happy, windy, thirsty*) germaani päritoluga (< v.-ingl. *-ig*; vrd. u.-ül.-sks. *lustig, windig*); abstraktseid ja diminutiivseid substantiive moodustav *-y* (*envy, history, lassy*) on aga tulnud prantsuse keele sufiksist *-ie* (< ladina *-ia*).

Tundub olevat tõenäoline, et näiteks substantiivi *dainty* (k.-ingl. *deinte, deintie*) lõpu sarnasus tuttava adjektiivisufiksiga soodustas selle sõna atributiivset tarvitamist ja adjektiviseerumist hiliskesk- inglise perioodil, eriti pärast esialgse foneetilise sarnasuse vormistamist ka ortograafiliselt (nii adjektiivi- kui ka substantiivisufiksist hakati kirjutama kujul *-y*). Vastava substantiivilõpu juhuslik sarnasus adjektiivisufiksiga, s. o. metanalüüs derivatsiooni alal, aitas kaasa homonüümsete adjektiivide kujunemisele substantiividest *fancy, shoddy* ja soodustas substantiivide *medley, fairy, ruby, peony, ivory, city, country* jt. tarvitamist prepositiivsete täienditena uus-inglise perioodil.

Adjektiivisufikseid meenutavad mitmed teised produktiivsed kui ka mitteproduktiivsed substantiivisufiksist. Vormiline sarnasus partitsipiaaladjektiiviga aitas tõenäoliselt kaasa adjektiivide tekkimisele substantiividest, nagu *darling, sterling, middling* (16. saj.) ja substantiivide *changeling, killing* üsna tavalisele atributiivsele tarvitamisele varase uus-inglise perioodi tekstides.

Samas ühenduses võiks nimetada veel sõnu, nagu *animal, vassal, rival, level; argent, crescent, orient, giant, adamant*.¹¹

Kokku võttes vaadeldava teguri üldist mõju peab märkima, et kuigi vastavate substantiivilõppude sarnasus üldtuntud adjektiivisufiksitega soodustas rea adjektiivide kujunemist substantiividest, siiski enamik substantiiviga homonüümseid adjektiive tekkis ikkagi lihtsast tüvekujulisest substantiivist (näit. *damp, cheap, mock, pet, sham* jt.; vrd. ka e-lõpulisest *chance, choice, game, orange, square, wee* jt.).

*

Oxfordi suure sõnaraamatu¹² andmete ja üle 2000 lehekülje kesk- ja varase uus-inglise tekstide lugemisel saadud materjali analüüs näitab, et arvuliselt kõige rohkem homonüümseid adjektiive tekkis substantiividest hiliskesk-inglise perioodil (s. o. 14.—15. saj.). Sel ajal võeti keeles tarvitusele umbes 30 homonüümset adjektiivi: *addle, azure, back, bastard, caitiff, calm, chief, choice, coarse, coward, dainty, enemy, fallow, fool, giant, heretic, magic,*

¹¹ Neis sõnades esinevad hiliskesk-inglise keeles tarvitusele võetud romaani päritoluga sufiksist, mis on ühised nii adjektiividele kui ka substantiividele. Mõlemale sõnaliigile ühist prantsuse keelest tulnud sufiksist *-ard* (*-art*) ei peeta adjektiivisufiksiks inglise keeles. Sealjuures esineb ta adjektiivis *coward* ja mitmes pooladjektiviseerunud või hõlpsasti atributiivselt tarvitatavas substantiivis, näit. *bastard, braggart, cankard, dullard, niggard, sluggard, wizard* jt.

¹² Oxford English Dictionary, toimetanud J. Murray, Oxford 1884—1933.

*main, medley, orient, purple, quiet, sable, scarlet, sovereign, square, sterling, villain, violet, virgin, wee, weird.*¹³

Varase uus-inglise perioodi algul, 16.—17. sajandil, tekkis samuti umbes 30 homonüümset adjektiiv: *animal, bridal, cavalier, chance, cheap, crescent, damp, darling, halcyon, haphazard, kindred, level, magic, meacock, middling, mock, moot, orange, pet, proof, random, rear, rival, ruffian, sham, signal, top, vassal, vermilion.*

Peaaegu kõik loetletud sõnad võeti tarvitusele enne 1650. aastat. Eriti hoogne oli homonüümsete adjektiivide kujunemine 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi esimesel veerandil, ajajärgul, mil inglise keeletarvitust üldse iseloomustas suhteliselt suur vabadus nii sõnamoodustamise kui ka stiili ja süntaksi alal.

Alates 17. sajandi keskpaigast on märgata tunduvalt langust substantiivide adjektiviseerumisjuhtude arvus. 18. ja 19. sajandil tekkis sel viisil ainult kümnekond uut adjektiiv: *pink* (sb. esineb esmakordselt 1573.¹⁴, adj. 1720. a.), *game* ('vapper, kindlameelne'; sb. v.-ingl. sõna, adj. 1727), *fancy* (sb. 1465, adj. 1761), *average* (sb. 1755, adj. 1770), *carmine* (sb. 1712, adj. 1799), *lilac* (sb. k.-ingl. sõna, adj. 1801), *rose* (värvinimetusena sb. 1530, adj. 1816), *amateur* (sb. 1784, adj. 1848), *mauve* (sb. + adj. 1859), *shoddy* (sb. 1832, adj. 1862) jt.

Tänapäeva keeles ei ole märgata substantiivide adjektiviseerumist.¹⁵ Uute atributiivsete suhete väljendamiseks tarvitatakse olemasolevaid adjektiive uues tähendusvarjundis, üldkäändes olevaid substantiive prepositiivsete või eessõnaliste täienditena või ka uusi derivatsiooni või sõnade liitmise teel saadud adjektiive.¹⁶

Nagu näitab meie poolt kogutud materjal, on inglise keeles praegu üldiselt kasutusel vähemalt seitsekümmend kesk- ja uus-inglise perioodil substantiivi alusel kujunenud homonüümset adjektiiv.¹⁷

¹³ Mõnel juhul on omaaegselt homonüümipaarist üks liige hiljem muutunud haruldaseks või üldse kadunud, näit. substantiivid *weird* = saatus (haruldane dialektism), *sterling* = vanasti käibel olnud inglise hõbepenn (tänapäeval tarvitusel olev substantiiv *sterling*, mida tarvitatakse, kui on juttu Briti ja Commonwealthi rahandussüsteemist, on tekkinud adjektiiv substantiviseerumise tagajärjel); vrd. *cramoisy* = karminpunane (adj. + sb.), mis on tänapäeva keeles säilinud ainult arhaismina üldisel tarvitusel olevate *crimson* ja *carmine* kõrval.

¹⁴ Aastarvud on antud Oxfordi suure sõnaraamatu järgi. Etümoloogilised andmed alljärgnevas käsitluses on võetud samast allikast.

¹⁵ Küsimuse alla võiks tulla mõni üksik substantiiv, nagu *highbrow* (USA-s loodud imitatsioon ladina sõnale *superciliosus*, vrd. inglise *supercilious*) ja selle vastand *lowbrow*. Mõlemad adjektiivid on aga liitsõnad, s. o. tüüpi, mis käesolevas artiklis käsitlemist ei leia.

¹⁶ Näiteks *atomic age, nylon stockings, push-button war, TV program, institution of higher education, supersonic speed, escapist art, long-playing record* jne.

¹⁷ O. Jespersen, kes on antud küsimust meie teada suhteliselt kõige ulatuslikumalt käsitlenud, nimetab ainult kaheksateist sõna: *arch, cheap, chief, choice, coarse, dainty, damp, game, shoddy, weird, purple, square, commonplace, level, moot, proof, bridal, kindred*; vt. op. cit., lk. 322—326.

Homonüümsete adjektiivide tekkimine substantiividest on toimunud erineval viisil, tavaliselt mitme teguri koostöö tulemusena. On võimalik eraldada kolm peamist võimalust sel alal. Substantiiviga homonüümne adjektiiv võib tekkida:

1) järkjärgulise foneetilis-morfoloogilise arenemisprotsessi tulemusena;

2) kahe eri sõnaliiki kuuluva sõna, s. o. substantiivi ja adjektiivi üheaegse laenamise tagajärjel;

3) nn. konversiooni teel.

Vaatleme järgnevalt neid võimalusi eraldi.

Ühenduses järkjärgulise foneetilis-morfoloogilise arenguga tulevad eeskätt arvesse ulatuslikud nihked morfoloogia ja foneetika alal kesk-inglise keeles, mis tegid mitmed samatüvelised substantiivid ja adjektiivid homonüümseteks.¹⁸ Koos muutelõppudega kadusid kesk-inglise perioodil ka mõned adjektiivisufiksids, mille tulemuseks oli samuti vormiline identsus substantiiviga. See toimus näiteks sufiksiga *-en* (< üldgermaani *-ino*, mille abil moodustati vana-inglise ja varasel kesk-inglise perioodil adjektiive, mis tähistasid materjali või ainet, millest miski oli tehtud: v.-ingl. *copor* 'vask', *cytren* 'vaskne, vask-', *gold* 'kuld', *gylden* 'kuldne, kuld-'; hilisemates moodustistes puudub umlaut, näit. *lead* 'seatina', *leaden* '(sea)tinast, tina-'; *seol(o)c* 'siid', *seolocen* 'siidist, siid-' jne. Lõppkonsonandi *-n* kui ka eelneva *-e* ning umlaudi kadumine põhjustas rea adjektiivide ja substantiivide vormilise kokkulangemise.¹⁹

Mitme adjektiivi foneetilis-morfoloogiline arenemine on kulgenud hoopis omapäraselt, kusjuures aluseks olnud substantiiv on mõnikord hiljem kas üldse kadunud või püsima jäänud haruldase sõnana.²⁰ Näidetena võib tuua uus-inglise keele adjektiive *bridal*, *kindred*, *coarse*, *cheap*, *wee*.

Sõna *bridal* on tänapäeva keeles tuttav eeskätt adjektiivina = mõrsjalik, pruutlik, pruudi-, kuna substantiiv *bridal* 'pulmapidu, pulm' on harva esinev, peamiselt luulekeeles tarvitata sõna. Tegemist on siin nn. kulunud ehk lihtsustunud liitsõnaga:²¹ v.-ingl. *brīdealu*, k.-ingl. *bridale*, u.-ingl. *bridal*. Komponent *ealu*, *ealo* ('õlu', vrd. u.-ingl. *ale*) kulumise resultaat *-al* tundus hiliskesk-inglise perioodi keeletarvitajale adjektiivisufiksina ja esialgset substantiivi hakati tarvitama adjektiivina.

Adjektiiv *kindred* 'suguluses olev, hõim(u)-, sarnane' on kujunenud vastavast substantiivist *kindred* 'sugulus', mis on omakorda

¹⁸ Vt. eespool, lk. 190.

¹⁹ Vrd. K. Brunner, op. cit., lk. 82. Sel puhul on lahtine küsimus, kas tänapäeva keeles on võimalik nimetada sõnu *gold*, *copper*, *lead*, *silk* jt. adjektiivideks, s. o. kas *gold* ja *golden*, *silk* ja *silken* jne. on dubletid umbes nagu *drunk* ja *drunken*? Kuigi keeleajalooliselt on võimalik jälgida *gylden*, *cytren*, *leaden* jne. järkjärgulist muutumist vastavalt *gold-*, *copper-*, *lead-*kujuliseks, on mõeldav ka, et *gold*, *copper*, *lead* tarvitamist täiendina on soodustanud neid komponente sisaldavate rohkearvuliste liitsubstantiivide lagunemine kesk-inglise keeles, ja et meil on tegemist tüüpiliste üldkäändes olevate prepositiivsete substantiivtäienditega.

²⁰ Vt. eespool, lk. 193, joonealune viide nr. 13.

lihtsustunud liitsõna: v.-ingl. *cynræden*, k.-ingl. *cunrede*, *kindrede*. Ka sel juhul on adjektiviseerumist tõenäoliselt hõlbustanud metanalüüs: lõppu *-ed* tunnetati mineviku partitsiibi lõpuna (vrd. *related*, *connected* jt.). Uus-inglise adjektiiv *coarse* 'jame, jämedatoimeline, harimatu, toores' on etümoloogiliselt seotud substantiiviga *course* 'jooks, kulg, käik, see, mis on tavaline, harilik' (näit. ühendites *a matter of course*, *of course*). Adjektiivi tähendus oli 16. sajandil 'harilik, jämedatoimeline' (vastandati näiteks *fine cloth* ja *course cloth*). Ülekantud tähendus jame, labane, toores tekkis 17. sajandi lõpul. Erinev ortograafiline vormistus võrreldes substantiiviga on pärit 18. sajandi algusest.

Sõna *cheap* (v.-ingl. *cēap* > k.-ingl. *chep* 'ost, müük, hind', vrd. u.-ül.-sks. *Kauf*, eesti k. kaup) tarvitatakse adjektiivina tähendusega 'odav, väheväärtuslik' alates 16. saj. keskpaigast. Adjektiiv tekkis väljendi *to buy good cheap* lühendamise tagajärjel; *good cheap* 'hea kaup, hea ost, s. o. odav' (vrd. prantsuse *bon marché*, hollandi *goedkoop*). Vastav substantiiv on tänapäeva keeles tarvituselt kadunud.

Adjektiiv *wee* 'tilluke, pisike' on tõenäoliselt välja kujunenud kesk-inglise substantiivist *we(i)* 'raasuke, natuke' (ajalises või ruumilises tähenduses), mida tarvitati harilikult adverbiaalselt väljendis *a (little) wee*; tänapäeval on substantiiv rahvuskeeles iganevad, esinedes murdeti, näit šoti: *bide a wee!* Alates 15. saj. lõpust hakati seda sõna pidama adjektiivi *little* sünonüümiks.

*

Substantiiviga homonüümse adjektiivi ilmutumise võimaluseks inglise keeles on olnud vastavate homonüümide laenamine teistest keeltest kas üheaegselt või peaaegu samaaegselt, mõne-aastase vaheaja järel. Oxfordi sõnaraamatu järgi on näiteks järgmiste sõnade kujulised homonüümipaarid tulnud prantsuse või ladina keelest enam-vähem üheaegselt: *animal*, *calm*, *coward*, *enemy*, *felon*, *rival*, *square*.

Üksikute niisuguste homonüümipaaride arengu jälgimiseks ei ole siinkohal võimalust. Et niisugune uurimine on küllaltki huvitav leksikoloogia seisukohalt, seda näitab kas või adjektiivi *coward* tekkelugu. Vastav substantiiv ja adjektiiv laenati prantsuse keelest 14. sajandil kujul *couard*, *coard*. Vana-prantsuse adj. *coart* (< v.-pr. *coe* + *-art*, vrd. u.-pr. *queue* 'saba') tähendas esialgselt 'saba jalge vahel hoidev, plehkupanev', vrd. samuti *Coart* = jänese nimetus vana-prantsuse loomaeeposes «Roman de Renart»; siit laienemise kaudu substantiivi tähendus 'pelgur, argpüks', adjektiivi tähendus 'arg, pelgurlik' (tänapäeva keeles tarvitatakse sagedamini adjektiivi *cowardly*).

*

Enamik uus-inglise perioodil substantiivist tekkinud homonüümseid adjektiive on nn. konversiooni tulemus. Vahepealseks astmeks enne adjektiviseerumist on neil juhtudel tavaliselt vastava

substantiivi korduv tarvitamine prepositiivse või apositiivse täiendi funktsioonis. Nii tarvitati kesk-inglise perioodi lõpul ja varase uus-inglise perioodi algul eriti sagedasti lisandina substantiive *chief, darling, fellow, felon, master, traitor, ruffian, sovereign, villain* (semantiliselt eriti sobivad isikust kõneldes), millele järgnes nende adjektiviseerumine.²²

Enamikul juhtudel järgnes konversioon substantiivi sagedasele tarvitamisele hariliku üldkäändes seisva prepositiivse täiendina. Konversiooni peamiseks eeldusteks sealjuures olid substantiivi semantiline sobivus (nn. predispositsioon) atributiivseks tarvitamiseks ja vastava adjektiivi puudumine keeles.

Käesolevas artiklis tehakse vahet adjektiviseerimise ja konversiooni vahel. Adjektiviseerimiseks peetakse igasugust adjektiivi moodustamist substantiivist, välja arvatud derivatsiooni ja sõnade liitmise teel, kusjuures konversiooni vaadeldakse ühe adjektiviseerimise võimalusena. Niisugune käsitlus ei ole üldiselt tunnustatud ja vajab mõningat selgitust.

Konversiooni kohta on viimastel aastatel nii välismaal kui ka NSV Liidus palju kirjutatud. Vastavad probleemid huvitavad angliste, romaniste, samuti ka türki-tatari ja soome-ugri keelte alal töötajaid.²³ Enamiku tänapäeva nõukogude keeleteadlaste käsitluses ei ole konversioon mitte sõna üleminek ühest sõnaliigist teise ja mitte ühe ja sama sõna tarvitamine eri sõnaliikide funktsioonis (nagu konversiooni tavaliselt mõistavad kodanlike maade autorid), vaid sõnamoodustamise võimalus, kus uue sõna moodustamise viisiks on ainuüksi mingi olemasoleva sõna paradigma muutmine.²⁴

Enamik angliste välismaal (Curme, Sweet, Bladin, Palmgren, Bergener, Lee jt.) ja NSV Liidus ceskätt prof. Smirnitiski koolkonna esindajad kipuvad konversiooni mõistet liiga avaralt käsitama, pidades konversiooniks ka niisuguseid juhte, kus meil on tegemist eri sõnade konvergeeruva morfoloogilis-foneetilise arengu tagajärjel tekkinud vormilise samasusega.

Nii on A. I. Smirnitiski järgi homonüümsed sõnapaarid *love* (sb. + v.), *answer, work* jt. konversiooni teel tekkinud ja niisugustel juhtudel olevat tegemist põhimõttelt sama nähtusega kui verbi

²² Tänapäeva keeles ei tundu *fellow, master, traitor, ruffian, villain* olevat adjektiivid. Nende sõnade tarvitamine sellistena 14.—17. saj. tekstides (autoritel nagu G. Chaucer, Th. Malory, W. Shakespeare jt.) laseb oletada nende de-adjektiviseerumise protsessi prepositiivse üldkäändes seisva substantiivtäiendi leviku taustal 17.—20. saj.; vrd. näit. *callynge it traytour, enuyous and worse*, Chaucer, *Troilus and Criseyde*, III, 1701; *the most coward and the vylaynest kyng*, Th. Malory, *Morte d'Arthur*, X, 20, lk. 45; *More villaine thou*, W. Shakespeare, *As You Like It*, III, 1, 15; *the master and main exercise*, W. Shakespeare, *Othello*, II, 1, 270—71.

²³ Vt. probleemi käsitlust ja kirjanduse ülevaadet N. N. Amosova raamatus *Этимологические основы словарного состава совр. английского языка*, Москва 1956, lk. 83—87.

²⁴ Nii määratleb konversiooni A. I. Smirnitiski oma artiklis *Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке*, *Иностранные языки в школе*, 1953, № 5, lk. 25.

moodustamisel substantiivist uus-inglise keeles, nagu *to motor*, *to linoleum* jt. puhul.²⁵

Konkreetse keelalise materjali analüüsi tulemuste põhjal on otsarbekam pidada konversiooni ikkagi sõnamoodustamise võimaluseks, mitte aga vormilise identsuse seisundiks. V.-ingl. *lufian*, *lufu*; *wyrcan*, *weorc* jne. on muutunud homonüümseteks paarideks keeles pikema aja kestel toimunud foneetiliste, morfoloogiliste ja süntaktiliste muutuste tulemusena. Homonüümid on siin pikaajalise stiihiliselt kulgeva protsessi lõppresultaat. Konversioon on aga sõnamoodustamise aktiivne protsess, antud juhuks kasutatava ja siis sageli üldisele tarvitusele võetava sõna loomise akt.²⁶

Vaatlusaluse substantiivi ja adjektiivi vastastikuste suhete lõigu alal tuleks samuti vahet teha konversiooni ja muudel põhjustel tekkinud homonüümsuse vahel. Seega oleks võimalik rääkida konversioonist küll enamiku uus-inglise perioodil substantiivide alusel moodustatud homonüümsete adjektiivide puhul, mitte aga a) paralleelselt laenatud substantiivide ja adjektiivide (*calm*, *coward*, *enemy* jt.) ega b) niisuguste sõnade, nagu *bridal*, *cheap*, *kindred* jt. puhul.²⁷

*

Kui küsida inglaselt või ameeriklaselt tänapäeval, kas sõnad nagu *calm*, *chief*, *dainty*, *damp*, *square*, *violet* jt. võivad olla nii substantiivid kui ka adjektiivid, siis saab kindlasti jaatava vastuse. Paljude käesolevas kirjutises käsitletud sõnade puhul, nagu *coward*, *fancy*, *darling*, *rival*, *amateur* jne. tekib aga kõhklemist. Tavaliste keeletarvitajate arvamused lähevad siin sageli lahku. Teiselt poolt ei ole ka olemasolevatest sõnaraamatutest selle küsimuse lahendamisel kuigi palju kasu, sest nad annavad tihtipeale iseiseisva märksõnana, s. o. homonüümse adjektiivina, ilmseid substantiive, mida tarvitatakse vaid sageli üldkäändes prepositiivse täiendi funktsioonis.²⁸

²⁵ Analoogilist, kuigi äärmuslikku seisukohta esindab näit. ameeriklane D. Lee, kes väidab, et konversioon (ta tarvitab terminit *functional change*) on esinenud inglise keeles ligemale 1000 aastat, kui mitte 10 000 aastat; vt. tema *Functional Change in Early English. A Dissertation*, Menasha, Wisconsin 1948, lk. 2.

²⁶ Vrd. H. H. Амосова, op. cit., lk. 85.

²⁷ Ei ole samuti õige rääkida ehtsast konversioonist juhtudel, nagu *use*, *to use*, *house*, *to house* või adjektiivist moodustatud substantiivide puhul, nagu *a progressive*, *a native*, *a criminal*, sest siin pole sõnamoodustamise vahendiks ainuüksi sõna paradigma, vaid sellega kaasub esimesel juhul foneetiline muutus, teisel — ellips.

²⁸ Näit. on sõnaraamatu Webster's New International viimastes väljaannetes (1948; 1953) eraldi adjektiivina antud sõnad: *disaster*, *family*, *factory*, *farewell*, *glass*, *kitchen*, *peace*, *war*, *winter*, *town* jt. Oxfordi suur sõnaraamat pole samuti järjekindel, leppides sageli märkusega: *passing into an adj.*, näit. sõnade *marble*, *top*, *wizard*, *chestnut*, *wretch* jt. puhul. Niisugune adjektiivide arvu alusetu paisutamine sõnaraamatutes on viinud mõne uuriija eksiteele, vt. näit. Е. И. Чапник, *Аттрибутивные сочетания типа stone wall в современном английском языке* (канд. дисс.), Москва 1953, lk 103—104.

Tekib küsimus, missuguste usaldusväärsete kriteeriumide põhjal võib tänapäeva inglise keeles üldse vahet teha substantiivi ja adjektiivide vahel. Miks peetakse näiteks sõnu *coward*, *fancy* või *damp* (kui neid tarvitatakse atributiivses funktsioonis) adjektiivideks, sõnu *dwarf*, *factory*, *swamp* aga substantiivideks? Morfoloogiliste näitajate nappus ja vastavate sõnade sagedane tüvekujulisus ei tähenda, et inglise keeles toimub adjektiivide ja substantiivide kategoria kokkusulamine. On siiski olemas rida vormilisi ja süntaktilisi kriteeriume, mille rakendamine aitab enamikul juhtudel eraldada adjektiivide substantiivide täiendi funktsioonis. Lühidalt kokkuvõttes on niisugusteks adjektiivide tunnusteks:

1. Võrdlusastmete olemasolu (komparatsiooni ehk morfoloogiline kriteerium). Enamikul meid huvitavatel sõnadel on võrdlusastmete moodustamine üsna hõlpus ning tavaline, mitte aga erakorraline käesolevaks juhaks toimuv tegevus.

2. Vastava sõna tarvitamine nii predikatiivselt kui ka atributiivselt (süntaktiline kriteerium).²⁹

3. Võimalus moodustada adjektiivist adverbide ja substantiivide vastavate sufiksiga *-ly*, *-ness* abil (derivatsiooniline kriteerium).³⁰

Teised kriteeriumid: a) tarvitamine koos tugisõnaga (*prop word*), s. o. indefiniitse pronoomeniga *one*, b) koordineeritud tarvitamine lauseses ühes teiste adjektiividega ja c) laiendamine adverbide abil, ei ole usaldusväärsed, sest tänapäeva keeles tarvitatakse samuti ka üldkäändes seisvaid prepositiivseid substantiiv-täiendeid:

Vrd.: a) *Today is a dry day, but yesterday was a damp one* (adj.). *I remember his lessons, especially the geography ones* (sb. täiendi funktsioonis).

b) *A choice* (adj.) *and delicious morsel — to lead a gay and butterfly* (sb. täiendi) *existence*.

c) *A very fancy* (adj.) *hat — a purely family* (sb. täiendi) *gathering*.

Käesolevas artiklis nimetatud umbes 70-ne substantiivist kujunenud homonüümse adjektiivide eraldamisel on kasutatud peamiselt komparatsiooni esinemise, predikatiivse tarvitamise ja derivatsioonilist kriteeriumi. Olgu märgitud, et nende kriteeriumide rakendamisel on sageli tõsisemid raskusi. Nii puuduvad võrdlusastmed paljudel pärisadjektiividel, s. o. sõnadel, mille kohta pole mingit kahtlust, et nad on adjektiivid (näit. kõik relatiivsed adjektiivid, nagu *wooden*, *iron* jt., samuti adjektiivid *double*, *daily*, *previous* jt.). Ka ei tarvitata paljusid pärisadjektiivide predikatiivselt (*former*, *latter*, *inner*, *outer*, *upper* jt.).

Mitmed käesolevas artiklis vaadeldud sõnad näivad kujutavat adjektiivide ja substantiivide vahepealseid nähtusi, mille sõnaliiki kuu-

²⁹ Prepositiivset üldkäändes seisvat substantiiv-täiendit ei saa normaalselt tarvitada predikatiivselt; vrd. aga *choice apples*; *the apples are choice*; *it is quite fancy*, *proof*, *dainty* jne.

³⁰ Näit. *cheaply*, *cheapness*; *coarsely*, *coarseness*; *square*, *squareness* jt.

luvust uus-inglise keeles on raske otsustada. Nii on raske kindlaks teha, kas tänapäeva inglise keeles on substantiivi *giant* kõrval olemas adjektiiv *giant*.³¹ Kui meie mõonaksime adjektiiv *giant* olemasolu, kas ei tuleks siis järjekindluse mõttes adjektiiviks pida ka teisi analoogilisi metafoorilisi tarvitamisjuhtusid (näit. sõnu *dwarf*, *midget*, *infant*, *baby*, *child* jt., kui nad esinevad täiendi funktsioonis)?

Morfoloogiline, süntaktiline, derivatsiooniline jt. kriteeriumid ei aita lõplikult lahendada sõnaliiki kuuluvuse küsimust niisugustel piiripealsetel juhtudel. Teatud abi oleks kindlasti vastavate sõnade kasutamissageduse ja vastava konteksti stiili iseärasuste uurimisest, millele pole seni peaaegu üldse tähelepanu pööratud.

*

Meie poolt esitatud uurimistulemused on üksikute märkmete kujulised ja neis on üsna palju vaieldavat.³² Öeldut võib kokku võtta järgmiselt.

1. Kesk-inglise ja uus-inglise perioodil tuli inglise keele sõnavarasse umbes 70 substantiividest kujunenud ja nendega homonüümset adjektiiv.

2. Niisuguste homonüümide tekkimine toimus mitmel erineval viisil, uus-inglise keeles peamiselt konversiooni teel.

3. Substantiivi adjektiviseerimisele on tavaliselt eelnenud substantiivi korduv atributiivne tarvitamine kas lisandina või üldkäändes seisva prepositiivse täiendina.

4. Vaadeldavad homonüümid on leksikaal-grammatilised homonüümid ja nad pole ohtlikud keelelise suhtlemise seisukohalt; nad ei risusta keelt, vaid on enamikus vajalikud igapäevased sõnad.

5. Substantiivide adjektiviseerimisega seotud küsimused vajavad üksikasjalisemat uurimist, mis aitaks täpsustada konversiooni mõistet, heidaks valgust mitmesugustele ajaloolise semasioloogia ja grammatika küsimustele, eeskätt leksikaal-grammatiliste homonüümide tekkimise ning vastavate sõnaliikide vahekorra probleemidele.

³¹ Kesk-inglise perioodil oli olemas adjektiiv *giant*, nagu võib järeldada sõna predikatiivsest tarvitamisest ja ühildumisest põhisõnaga arvus (prantsuse keele eeskujul) 15. saj. tekstides; vrd. N. Bergsten, *A Study of Compound Substantives in English* (Dissertation), Uppsala 1911, lk. 7.

³² Täiesti kõrvale on jäänud vaadeldavate sõnade semantilise rühmitamise küsimused ja semantilise analoogia võimalik mõju adjektiviseerimist hõlbustava tegurina (näit. rühm, mis koosneb värvivarjundite nimetustest: *crimson*, *purple*, *scarlet*, *violet*, *rose*, *lilac*, *carmine*, *carnation*, *lavender*, *mauve*, *pink*, *vermilion*, *orange* jt.; halvustavate epiteetide seeria: *caitiff*, *coward*, *felon*, *ruffian*, *traitor*, *villain* jt.).

РАЗВИТИЕ ОМОНИМИЧНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ИЗ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

О. Мутт

Кафедра иностранных языков

Резюме

В то время как вопросу субстантивизации прилагательных постоянно уделялось много внимания, как в зарубежной так и в советской англистике, обратный процесс — адъективизация существительных — в специальных работах до сих пор не освещался. Проследившая историческое развитие атрибутивного употребления существительного в форме общего падежа, автор настоящей статьи часто имел дело со случаями явной адъективизации существительных. В статье дается обзор подобных случаев, рассматриваются предпосылки и условия, способствующие образованию омонимичных прилагательных из некоторых существительных, различные виды адъективизации, хронология явлений, спорные случаи и т. п. Затрагиваются также некоторые вопросы более широкого характера, как например вопрос о сущности т. н. конверсии и вопросы, связанные с разграничением существительных и прилагательных в современном английском языке.

В статье использован материал (примерно 2000 страниц) среднеанглийских и ранненовоанглийских текстов, а также данные Большого Оксфордского Словаря.

Важнейшими (сложившимися в среднеанглийский период) предпосылками атрибутивного употребления существительных и возможной адъективизации некоторых существительных являются: распад старой системы склонения прилагательных и существительных, установление прямого порядка слов, наличие в языке большого количества омонимичных существительных и прилагательных (ср. англ. *deer, hoot, iren, light, right, soor, sooth* и т. д., многочисленные заимствования из старофранцузского языка, как: *coart, enemi, felon, maistre* и т. д.

Атрибутивному употреблению существительных и их возможной адъективизации способствовали: распад старых сложных существительных, формальное совпадение или сходство некото-

рых окончаний существительных и прилагательных, действие аналогии.

В 14—17 вв. из соответствующих существительных возникло по крайней мере 60 омонимичных прилагательных. Возникновение половины этих слов относится к 14—15 вв. (напр. calm, chief, choice, dainty, enemy, main, purple, sovereign, square, sterling, violet, wee, weird и др.), остальные появились в 16—17 вв. (напр. animal, bridal, cavalier, chance, cheap, damp, darling, mock, moot, orange, proof, rival, signal, sham, vassal и т. д.). С конца 17-го столетия адъективизировалось всего около десятка существительных (amateur, average, fancy, game, lilac, mauve, pink, rose, shoddy и др.).

В статье разграничивается возникновение омонимичных прилагательных 1) путем конвергирующего фонетико-морфологического развития двух слов и 2) как результат конверсии существительных (большинство случаев).

Случаи адъективизации существительных, упомянутые в данной статье, не включают различные типы сложных прилагательных вроде commonplace, second-hand, first-rate, wholesale, matter-of-fact и др.

Дальнейшее исследование вопросов, связанных с адъективизацией существительных, внесло бы значительный вклад в развитие исторической лексикологии и грамматики английского языка.

THE DEVELOPMENT OF HOMONYMOUS ADJECTIVES FROM SUBSTANTIVES IN ENGLISH

O. Mutt

Summary

The substantivization of adjectives in English has been thoroughly investigated, whereas little attention has been paid to the converse process of the adjectivization of substantives. In a longer study dealing with the historical development of the use of substantives in the common case as prepositive attributes, the author constantly came across what appear to be instances of the complete adjectivization of substantives. The present paper is a preliminary account of such cases. It reviews the preconditions and factors which made it possible for homonymous adjectives to be formed from some substantives, the actual manner of adjectivization in individual cases, the chronology of developments in this field, etc. Various points of more general theoretical interest are also touched upon, e. g. the essence of so-called conversion, the criteria for delimiting adjectives and substantives as parts of speech in Modern English. The material for this article has been taken from approximately 2000 pages of Middle English and Early Middle English texts and has been checked with data in the Oxford English Dictionary.

The conditions in Middle English which rendered possible the attributive use of substantives in the common case and the ultimate adjectivization of some substantives, include the disintegration of the old adjectival and substantival declensions, the establishment of a fixed word order, the existence in the language of a considerable number of sets of homonymous substantives and adjectives inherited from earlier periods (e. g. OE *dēop*, *hāt*, *īren*, *lēoht*, *rīht*, *sār*, *sōð*, etc.).

Among the factors facilitating the attributive use of substantives and their possible adjectivization are: the frequent break-up of old compound substantives, the formal similarity of some substantival and adjectival suffixes and endings, the influence of language analogy (especially semantic analogy).

Out of a total of at least 60 homonymous adjectives formed from substantives in the 14—17th centuries, 30 came into use in the

14—15th centuries (*azure, calm, chief, choice, coarse, coward, dainty, enemy, fallow, magic, main, orient, quiet, scarlet, sovereign, square, sterling, violet, wee, weird, etc.*), while another 30 originated in the 16—17th centuries (*animal, bridal, cavalier, chance, cheap, damp, darling, halcyon, kindred, level, mock, moot, orange, proof, rival, signal, sham, vassal, etc.*). Only about a dozen substantives appear to have been adjectivized since the end of the 17th century (*amateur, average, fancy, game, lilac, mauve, pink, rose, shoddy, etc.*).

The adjectivization of substantives has come about as the result of 1) convergent phonetic-morphological development leading to homonymity, or 2) the conversion of substantives (the majority of MoE cases). Some sets of homonymous substantives and adjectives have been borrowed from other languages, mainly French (this article is concerned with those instances where the borrowing of a substantive was followed by the borrowing of a homonymous adjective).

The seventy-odd cases of the adjectivization of substantives referred to in this paper do not include various types of compound adjectives, such as *commonplace, second-hand, first-rate, wholesale, matter-of-fact, etc.*

Further research into the adjectivization of substantives should prove to be of value in shedding light on a variety of problems connected with historical lexicology and grammar.

SISUKORD

A. Kask. Mõningaid täiendavaid andmeid eesti vāldete kāsittluse ajaloost	3
A. Kask. Некоторые дополнительные данные к истории вопроса о долготе эстонских звуков. <i>Резюме</i>	12
A. Kask. Einige Bemerkungen zur Geschichte der Behandlung der estnischen Lautstufen. <i>Zusammenfassung</i>	14
K. Aben. Läti keele ja kirjanduse õpetamine Tartu ülikoolis 1803—1918	15
K. Aben. О преподавании латышского языка и литературы в Тартуском университете (1803—1918 гг.). <i>Резюме</i>	31
K. Aben. Die lettische Sprache und Literatur an der Tartuer Universität von 1803 bis 1918. <i>Zusammenfassung</i>	33
E. Koit. Jooni kihelkonna murru sõnavarast	35
Э. Койт. Некоторые черты лексики наречия Кихельконна. <i>Резюме</i>	48
E. Koit. Einige Eigenartigkeiten der Lexika der Mundart Kihelkonna. <i>Zusammenfassung</i>	50
P. Ariste. F. J. Wiedemanni uurimisretked	52
П. Аристе. Диалектологические экспедиции Ф. И. Видемана. <i>Резюме</i>	64
P. Ariste. F. J. Wiedemann's Forschungsreisen. <i>Zusammenfassung</i>	66
И. Галкин. Общефинно-угорские суффиксы с л-овым элементом в современном марийском языке	67
I. Galkin. Uldsoomeugrilised l-elementidiga sufiksид tänapäeva mari keeles. <i>Resümee</i>	77
I. Galkin. Gemeinfinnisch-ugrische l-Suffixe im heutigen Marischen. <i>Zusammenfassung</i>	79
K. Taev. J. W. Jannsen tšensori kitsas vāravas	81
K. Таев. И. В. Янсен в тисках цензуры. <i>Резюме</i>	102
K. Taev. J. W. Jannsen in der engen Pforte des Zensors. <i>Zusammenfassung</i>	104
A. Pravdin. К вопросу о выражении принадлежности в русском языке	106
A. Pravdin. Possessiivsuse väljendamisest vene keeles. <i>Resümee</i>	120
A. Pravdin. Über die Möglichkeiten des Ausdrucks der possessiven Bedeutung im Russischen. <i>Zusammenfassung</i>	121
Ю. Лотман. Эволюция мировоззрения Карамзина (1789—1803)	122
J. Lotman. Karamzini maailmavaate arenemine (1789—1803). <i>Resümee</i>	163
J. Lotman. Evolution des conceptions de Karamzine (1789—1803). <i>Résumé</i>	165
K. Kann. Liitsõna osast prantsuse keele sõnavara arengus	167
K. Kann. О роли словосложения в развитии словарного состава французского языка. <i>Резюме</i>	184
K. Kann. Le rôle de la composition dans l'évolution du vocabulaire français. <i>Résumé</i>	186
O. Mutt. Homonüümsete adjektiivide kujunemine substantiividest inglise keeles	188
O. Mutt. Развитие омонимических прилагательных из существительных в английском языке. <i>Резюме</i>	200
O. Mutt. The development of homonymous adjectives from substantives in english. <i>Summary</i>	202

ТРУДЫ ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКОГО
ФАКУЛЬТЕТА

На эстонском, русском, немецком, английском и французском языках

Тартуский государственный университет
Тарту, ул. Юликооли 18.

Toimetaja E. Laugaste
Korrekторid E. Uuspõld ja A. Pravdin

Ladumisele antud 5. III 1957. Trükkimisele antud
26. IX 1957. Paber 60 × 92, 1/16. Trükipoognaid 13. Trüki-
arv 700. MB-07028. Tellimise nr. 796.

Hans Heidemanni nim. trükkikoda, Tartu, Vallikraavi 4.

Hind 10 rubla

Trükivigade parandus

Lehekülg	Rida	Trükitud	Peab lugema
123	6 rida ülevalt	разделен	резделена
125	6 rida alt	т. IV	т. III
146	14 rida ülevalt	а я и бы	а я бы